

1/2019

ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

YU ISSN-0042-8442
УДК 355.48 (497.1) (051)

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
БЕИНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

1/2019

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
BEIHEFT HISTORISCHES KUPHAL
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ИЗДАВАЧ: ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА – ОДЕЉЕЊЕ
ЗА ВОЈНУ ИСТОРИЈУ МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОР: др Милан Терзић, научни саветник, Архив Југославије; потпуковник др Далибор Денда, научни сарадник ИСИ, уредник; пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник ИСИ, др Дмитар Тасић, виши научни сарадник, Универзитет Храдец Кралове; пуковник др Винфрид Хајнеман, Центар за војну историју и друштвене науке Бундесвера, Потсдам; доц. др Ервин А. Шмидл, Институт за стратегију и безбедносну политику, Беч; др Харолд Е. Раф, главни историчар, UNC/CFC/USFK, Висбаден; проф. др Милан Ристовић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; проф. др Љубодраг Димић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Миле Бјелајац, научни саветник Института за новију историју Србије; др Драган Богетић, научни саветник Института за савремену историју; проф. др Александар Животић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Милић Милићевић, виши научни сарадник Историјског института.

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: потпуковник др ДАЛИБОР ДЕНДА
СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ: др ТАТЈАНА МИЛОШЕВИЋ

Часопис излази два пута годишње. Година издања LXIX. Рукописи се шаљу на адресу електронске поште vig@mod.gov.rs

Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју, Незнаног јунака бр. 38, 11105 Београд. Telefони редакције 20-63-476 и 20-63-553; војни тел. 29-0476 и 29-0553. Рукописи се не враћају. Годишња претплата 1000 динара. Цена броја 600 динара.

Задња страна корица: Оборени НАТО авион F-16, 1999. године, Фото – архива Медија центра „Одбрана”.

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
REVUE D'HISTOIRE MILITAIRE
BELEHISTORISKE ZEPHAR
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

PUBLISHER: STRATEGIC RESEARCH INSTITUTE – DEPARTMENT FOR
MILITARY HISTORY MINISTRY OF DEFENCE OF REPUBLIC OF SERBIA

EDITORIAL BOARD: Dr. Milan Terzić, Principal Research Fellow, Archive of Yugoslavia; Lieutenant colonel Dr. Dalibor Denda, Research Fellow, SRI, Editor-in-Chief; Colonel Dr. Miljan Milkić, Senior Research Fellow, SRI, Dr. DMITAR Tasić, Senior Research Fellow, University College Hradec Kralove; Colonel Dr. Winfried Heinneman, ZMSBw, Potsdam; Hofrat Assist. Prof. Dr. Erwin A. Schmidl, Institute for Strategy and Security Policy, Vienna; Lieutenant colonel (Ret.) Dr. Harold E. Raugh, Jr., Command Historian, UNC/CFC/USFK, Visbaden; Prof. Dr. Milan Ristović, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Prof. Dr. Ljubodrag Dimić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Dr. Mile Bjelajac, Principal Research Fellow, Institute for Recent History of Serbia; Dr. Dragan Bogetić, Principal Research Fellow, Institute for Contemporary History; Associate Professor Dr. Aleksandar Životić, Faculty of Philosophy Belgrade, History Department; Dr. Milić Milićević, Senior Research Fellow, Institute of History.

EDITOR-IN-CHIEF: Lieutenant colonel Dr. DALIBOR DENDA

EDITORIAL SECRETARY: Dr. TATJANA MILOŠEVIĆ

Journal is published in two volumes per year. Year LXIX. Contributions should be sent to E-mail vig@mod.gov.rs

Strategic Research Institute – Department for Military History, Neznanog junaka br. 38, 11105 Belgrade, Serbia. Telephones +381 11 20-63-553 and +381 11 20-63-476. Manuscripts will not be returned.

Annual subscription fee 1000 RSD. Price per volume 600 RSD.

Rear cover: 1999 F-16 shootdown.

Photo Archive of Media Center „Odbrana”.

ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК MILITARY HISTORICAL REVIEW

САДРЖАЈ CONTENTS

1/2019

ЧЛАНЦИ ARTICLES

- Др Александар Узелац
КАТАЛАНСКИ НАЈАМНИЦИ СТЕФАНА ДУШАНА.....9
Dr. Aleksandar Uzelac
CATALAN MERCENARIES OF STEPHEN DUŠAN
- Мр Братислав Теиновић
МИЛИТАРИЗАЦИЈА БАЊА ЛУКЕ (1527–1789)28
Mag. Bratislav Teinović
THE MILITARIZATION OF BANJA LUKA (1527-1789)
- Др. Mario Christian Ortner
THE AUSTRO-HUNGARIAN SHARE IN THE BOXER REBELLION
IN BEIJING IN 1900.....50
Др Марио Кристијан Ортнер
УЧЕШЋЕ АУСТРОУГАРСКЕ У БОКСЕРСКОМ УСТАНКУ
У ПЕКИНГУ 1900. ГОДИНЕ
- Др Никита С. Гусев
ДА ЛИ СУ РУСИ ЖЕЛЕЛИ РАТ? РУСКА ЈАВНОСТ И
СРПСКО-АУСТРИЈСКИ КОНФЛИКТ 1912–1913. ГОДИНЕ68
Dr. Nikita S. Gusev
DID THE RUSSIANS WANT WAR? RUSSIAN SOCIETY AND
SERBIAN-AUSTRIAN CONFLICT OF 1912-1913

Ма Александар Динчић УЧЕШЋЕ ОХРИДСКОГ ОДРЕДА СРПСКЕ ВОЈСКЕ У НАПАДУ НА АЛБАНИЈУ (29. МАЈ – 9. ЈУН 1915. ГОДИНЕ)90 <i>Aleksandar Dinčić</i> M.A. THE PARTITIPATION OF OCHRID DETACHMENT OF THE SERBIAN ARMY DURING THE ATTACK ON ALBANIA (29 MAY – 9 JUN1915)	
Др Игор Борозан ПЕСИМИЗАМ И АНТИЦИПАЦИЈА ВЕЛИКОГ РАТА У ЛИКОВНОМ ОПУСУ УРОША ПРЕДИЋА125 <i>Dr. Igor Borozan</i> PESSIMISM AND ANTICIPATION OF THE GREAT WAR IN THE ART WORK OF UROŠ PREDIĆ	
Др Александар Животић СОВЈЕТСКИ ВОЈНИ ИЗАСЛАНИК У БЕОГРАДУ О УЗРОЦИМА ПОРАЗА ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ У АПРИЛСКОМ РАТУ 1941144 <i>Dr. Aleksandar Životić</i> SOVIET MILITARY ATTACHE IN BELGRADE ABOUT CAUSES OF YUGOSLAV ROYAL ARMY DEFEET IN THE 1941 APRIL WAR	
Др Татјана Милошевић ВОЈНО-ЕКОНОМСКА САРАДЊА ЈУГОСЛАВИЈЕ И СЈЕДИЊЕНИХ АМЕРИЧКИХ ДРЖАВА У ПОСТВИЈЕТНАМСКОМ ПЕРИОДУ167 <i>Dr. Tatjana Milošević</i> MILITARY-ECONOMIC COOPERATION BETWEEN YUGOSLAVIA AND THE USA DURING THE POST-VIETNAM PERIOD	
Др Миљан Милкић БОМБАРДОВАЊЕ КИНЕСКЕ АМБАСАДЕ У БЕОГРАДУ 1999. ГОДИНЕ.....191 <i>Dr. Miljan Milkić</i> THE 1999 BOMBING OF CHINESE EMBASSY IN BELGRADE	
Ма Немања Глишић ВОЈСКА ЈУГОСЛАВИЈЕ У РАТУ ПРОТИВ НАТО-А 1999. ГОДИНЕ ИЗ УГЛА СРПСКИХ МЕДИЈА: ПРИМЕР <i>ВЕЧЕРЊИХ НОВОСТИ</i>209 <i>Ma Nemanja Glišić</i> THE ARMED FORCES OF YUGOSLAVIA AT WAR AGAINST NATO IN 1999: FROM THE PERSPECTIVE OF THE SERBIAN NEWSPAPER <i>VEČERNJE</i> <i>NOVOSTI</i>	

ПРИКАЗИ REVIEWS

- Споменица погинулих у ратовима 1991–2000. године са подручја Краљева* (приредио др Милош Тимотијевић), Народни музеј Краљево, Удружење породица палих бораца ратова од 1990. до 1999. године града Краљева, Краљево, 2019, 184 стр. (Др Наташа Милићевић)235
- Бојан Б. Димитријевић, *Генерал Младић и Војска Републике Српске*, Catena mundi, Институт за савремену историју, Београд, 2019, 525 стр. (Марко Б. Милетић)239
- Алексеј Тимофејев, Милана Живановић, *Уџбеник за Тита: Коминтерна и припреме партизанског рата у Европи*, Институт за новију историју Србије, Београд, 2018, 527 стр. (Ма Владимир Гујаничић).....243
- Слободан Ђукић, *Страни утицаји на развој српске војне доктрине у XIX и првој деценији XX века*, Медија центар „Одбрана”, Београд, 2019, 318 стр. (Др Далибор Денда).....248
- Попис војних и цивилних губитака Краљевине Србије у Првом светском рату – Архивска грађа Војног архива*, 1–14, Медија центар „Одбрана”, Београд 2019 (Др Александар Животић).....254

ИНФОРМАЦИЈЕ INFORMATION

- МЕЂУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЈА „ОДБРАНА ОД НАТО АГРЕСИЈЕ – 20 ГОДИНА ПОСЛЕ”, БЕОГРАД, 10. ЈУН 2019. (пуковник др Миљан Милкић)259
- МЕЂУНАРОДНА РАДИОНИЦА „THE END OF THE GREAT WAR / ITS IMPACT UPON THE MILITARY, MILITARY THINKING AND MILITARY PLANNING”, ПОТСДАМ (СР НЕМАЧКА), 25-27. ЈУН 2019. (потпуковник др Далибор Денда).....265
- МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА „ФРАНЦУСКО-СРПСКИ ОДНОСИ У ОБЛАСТИ ДИПЛОМАТИЈЕ И МЕДИЈСКОГ ПРЕДСТАВЉАЊА: ИСТОРИЈСКО ИСКУСТВО И САВРЕМЕНИ ИЗАЗОВИ”, БЕОГРАД, 26-27. ЈУН 2019. (пуковник др Миљан Милкић).....269

Чланци

94:355.216(497.11)"1308/1321"
COBISS.SR-ID 283744780

др Александар Узелац, виши научни сарадник
Историјски институт, Београд
E-mail:aleksandar.uzelac@iib.ac.rs

КАТАЛАНСКИ НАЈАМНИЦИ СТЕФАНА ДУШАНА*

АПСТРАКТ: Присуство каталанских најамника у окружењу Немањихких владара одавно је препознато у историографији. Ипак, чињеница да је боравак Каталанаца у српским земљама само фрагментарно посведочен у изворном материјалу имала је за последицу то да је њихова улога сведена на својеврсни историјски куриозитет и била везана само за један конкретни догађај – битку код Велбужда 1330. године. На основу објављене дубровачке архивске грађе, обавештења западних и византијских извора, од којих су поједина први пут разматрана у овом контексту, у чланку се детаљно анализира улога, значај и присуство Каталанаца у српским земљама. Изворни материјал указује на то да њихово учешће није било ограничено само на битку код Велбужда, већ да су они били у служби Стефана Душана и током наредних година, све до времена када је дошло до разлаза између њега и византијског претендента Јована Кантакузина.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Каталанци, најамници, Стефан Душан, Јован де Пералта, Јован Кантакузин, Србија, Византија, Дубровник.

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (ев. бр. 177029).

Током XIII и XIV века земље арагонске краљевске круне укључивале су, поред области у североисточном делу Пиринејског полуострва (Арагон, Каталонија, Валенсија), такође бројне поседе широм Средоземља. Међу њима су Балеарска острва (1231), Малта и острво Ђерба крај обала Туниса (1283), Сардинија и Корзика (1297), Сицилија (1302), као и војводства Атина (1311) и Неопатрија (1318) на југу Балканског полуострва. Захваљујући успешним ратовима, али и разгранатој брачној политици, арагонски краљ Јаков (Ђауме) II (1291–1327) и његов брат, сицилијански владар Фридрих (Фадрике) III (1295–1337), постали су предводници моћне силе чији се утицај осећао у свим крајевима Медитерана.¹

Имајући то у виду, већ на самом почетку овог прилога неопходно је истаћи да се на наредним страницама под Каталанцима подразумевају људи чије је порекло везано не само за покрајину Каталонију већ за све земље под контролом средњовековне арагонске круне. Употреба поменутог назива у таквом, ширем контексту, поред историјских реалија, има своје утемељење и у западним, византијским, као и српским изворима. У њима је каталанско име често коришћено да означи најамнике из разних покрајина под влашћу арагонских владара, без обзира на њихово етничко и географско порекло.

Поред политичког обједињавања свих ових земаља под арагонском влашћу, други разлог који је довео до широке употребе каталанског имена биле су активности прослављене и озлоглашене најамничке дружине – Каталанске компаније (*Magna Societas Catalanorum*). Сачињена од ветерана рата за Сицилију који су се борили на страни краља Фридриха III против Анжујаца, компанија је била основана непосредно након склапања мира у Калтабелоти 1302. године, којим је ово острво признато као арагонски посед. Предвођена Руђером де Флором, родом из Бриндизија, који је по оцу био Немац, а по мајци Италијан, ова најамничка војска од неколико хиљада људи је наредне године званично ступила у службу византијског

¹ Општа и препоручена литература: Jerome Lee Shneidman, *Rise of the Aragonese-Catalan Empire. 1200–1350*, I–II (New York: New York University Press, 1970); Clifford Backmann, *The Decline and Fall of Medieval Sicily: Politics, Religion, and Economy in the Reign of Frederick III, 1296–1337* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002); José Hinojosa Montalvo, *Jaime II y el esplendor de la Corona de Aragón* (Donostia-San Sebastián: Nerea, 2006).

цара Андроника II (1282–1328). Каталанска компанија истакла се у борбама против Турака у Малој Азији, одневши више победа на бојном пољу и продравши дубоко у Анадолију, све до обронака планина Таурус. Међутим, све чешће размирице између Каталанаца и Грка кулминирале су мучким убиством Руђера де Флора 1305. године у Хадријанопољу, а каталанска освета која је уследила оставила је пустош у европским поседима Византијског царства. Бурна и динамична каталанска епопеја била је окончана тек 1311. године, пошто су ови најамници опустошили Тракију, Македонију и освојили Атинско војводство, којим су завладали у име арагонских и сицилијанских краљева.²

* * *

Подсећање на активности Каталанске компаније важно је из два разлога. Најпре, због тога што каталански најамници, по свему судећи, нису у српске земље директно долазили са далеког Пиринејског полуострва, већ са ближихседа арагонске круне – Сицилије и Атинског војводства. О томе посредно сведочи једно књижевно дело – витешки роман „Сицилијанац Авантуриста“ (*L'avventuroso Siciliano*), настао у првој половини XIV века. Вероватно није случајно што се, између осталог, у овом роману приповеда о доживљајима витеза са Сицилије Улива де Фонтане који одлази рашком краљу.³ Други разлог лежи у томе што је за време дејстава Каталанске компаније дошло до првих посведочених контаката између Ката-

² Ramon Muntaner, *Crónica Catalana*, ed. A. de Bofarull (Barcelona: J. Jepús, 1860), 367–458; Antoni Rubió i Lluch, *Diplomatari de l' Orient català (1301–1409). Collecció de documents per a la història de l'expedició catalana a Orient i dels ducats d'Atenes i Neopàtria* (Barcelona: Institut d'estudis Catalans, 1947); Robert Burns, „The Catalan Company and the European Powers, 1305–1311”, *Speculum* 29 (1954), 751–771; Angeliki Laiou, *Constantinople and the Latins: the Foreign Policy of Andronicus II 1282–1328* (Cambridge MA: Harvard University Press, 1972), 127–242; Kenneth Setton, *Catalan Dominion of Athens 1311–1388* (London: Variorum, 1975); Savvas Kyriakidis, „The Employment of Large Groups of Mercenaries in Byzantium in the Period ca. 1290–1305 as Viewed by the Sources”, *Byzantion* 79 (2009), 208–230.

³ Измишљени лик и јунак овог књижевног дела, Уливо де Фонтана, био је додуше присталица Анжујаца, а не Арагонаца, *Fortunatus sicutus ossia L'avventuroso Siciliano di Bosone da Gubbio – romanzo storico scritto nel MCCCXI*, ed. G. Nott (Firenze: Tipografia all'insegna di Dante, 1832), 281–331; Константин Јиречек, *Историја Срба*, II, прев. и доп. Ј. Радонић (Београд: Научна књига, 1952), 112–114; Александар Узелац, „Најамничке војске краља Стефана Уроша II Милутина”, *Војноисторијски гласник* 2 (2011), 17–19.

наца и Срба. То је уједно и једини случај када се Каталанци уопште помињу српским средњовековним изворима.

У животопису хиландарског игумана и каснијег српског архиепископа Данила II (1324–1337), из пера његовог анонимног ученика, подробно се описује како су током боравка Каталанске компаније на полуострву Касандрији 1307–1308. године пострадали бројни светогорски манастири. Једна група Каталанаца и њихових савезника Туркопула, потомака грчких мајки и турских очева који су претходно напустили византијску службу, тада је опсела и покушала да освоји Хиландар у који се склонио живаљ из околних крајева, укључујући жене и децу. У одбрани манастира монахе и бегунаце предводио је Данило, а нападачи, „моговари и Каталани“, како их назива српски писац, били су после краће и тешке борбе одбијени.⁴ У то време је, тврди један западни савременик, и српски краљ Стефан Урош II Милутин (1282–1321) страховао од Каталанске компаније и њене војне силе.⁵ Пошто други светогорски манастири нису били у стању да се одупру војницима Каталанске компаније, једно посланство са Атоса које су чинили монаси Лавре Св. Атанасија почетком 1308. године било је принуђено да отпутује у Валенсију како би затражило заштиту од краља Јакова II. Арагонски владар је светогорске монахе срдечно примио и издао наредбу да ова пустошења престану.⁶

Убрзо затим, када је крајем 1308. године Каталанска компанија прешла из Македоније у Тесалију, Туркопули су се одвојили од својих дотадашњих савезника. Једна њихова група, предвођена заповедником Меликом, коју је чинило 1.000 коњаника и 500 пешака,

⁴ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, прир. Ђ. Даничић (Загреб: С. Гали. 1866). 341–342; Мирјана Живоиновић. „Житије архиепископа Данила II као извор за ратовања Каталанске компаније“, *Зборник радова Византолошког института* 19 (1980), 251–273. Назив „моговари“ односи се на алмогаваре, лаку каталанску пешадију која је чинила главнину војних ефектива Компаније.

⁵ *Анонимов опис источне Европе*, прир. Т. Живковић и др. (Београд: Историјски институт, 2013), 127–128.

⁶ Antoni Rubió y Lluch, *Documents per l'Historia de la cultura catalana Mig-Eval*, I, (Barcelona: Institut d'estudis Catalans, 1908), 45–46, no. 36; Iuan Manuel del Estal, *Itinerario de Jaime II de Aragón (1291–1327)* (Zaragoza: Institución “Fernando el Católico”, 2009), 356; *Анонимов опис источне Европе*, 41–42.

отишла је на север и пришла краљу Милутину.⁷ У изворима се не спомиње да ли је, поред њих, можда било и других припадника Каталанске компаније који су тада ступили у службу српског владара. Таква могућност не може се искључити. Ипак, чињеница је да почетком XIV века нема сигурних потврда о присуству Каталанаца у Немањинској држави.⁸

* * *

И поред тога, извесно је да су још неколико деценија раније људи из земаља арагонске круне били присутни на источној обали Јадрана. Један трговац са Мајорке (Bernardus Curtesius de Maiorica) среће се у Дубровнику још 1281. године.⁹ Двадесет година касније, дана 27. септембра 1301., дубровачка општина примила је у службу на два месеца неколицину балестијера, са месечном платом од пет перпера. Да је свакако реч о поданицима арагонске круне указују

⁷ *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*. I. ed. L. Schopen (Bonnae: E. Weber 1829), 254; *Nikephoros Gregoras, Rhomäische Geschichte*, I, ed. J.-L. van Dieten (Stuttgart: Anton Hiersemann, 1973), 195; *Византијски извори за историју народа Југославије*, VI, ур. Ф. Баришић, Б. Ферјанчић (Београд: Византолошки институт, 1986), 182–183; Архиепископ Данило, *Животи краљева*, 143, 353–354; Живојиновић, *н.д.*, 266–268; Nicolas Oikonomides, „The Turks in Europe (1305–1313) and the Serbs in Asia Minor (1313)”, *The Ottoman Empire: 1300–1389*, ed. El. Zachariadou (Rethymnon: Crete University Press, 1993), 161–162; Aleksandar Uzelac, „Foreign Soldiers in the Nemanjić State – A Critical Overview”, *Beogradski istorijski glasnik* 6 (2015), 73–75.

⁸ Најамник из овог времена, који је можда потицао из јужне Италије, био је Бернардо де Масерано. Он је посведочен као витез краљице Марије Палеолог, супруге Стефана Дечанског (domino Bernardo de Maçarani millite et seneschalcho officii domine principisse) у тестаменту Которанина Томе Павла Томиног, састављеног на српском владарском двору у Штимљи 9 децембра 1329. године, М. Динић, „Крстати грошеви”, *Зборник радова Византолошког института* 1 (1952), 104, 108. Према Динићевом мишљењу, Масерано би могао да буде личност идентична Берарду де Масару који се помиње као сведок (Berardus de domino Massaro milles testor) у тестаменту инфанте Изабеле де Совран, супруге једног од синова Јакова II, састављеном 12. маја 1315. године у Катанији, Rubió i Lluch, *op. cit.*, 93, 96, no. 76; М. Динић, „Шпански најамници у српској служби”, *Зборник радова Византолошког института* 6 (1960), 22–23. Међутим, да није реч о истој личности указује каријера поменутог Берарда де Масара. Он је био човек краља Фридриха III још 1297. године, када се помиње у вези са једном судском пресудом на Сицилији, а у то време је већ морао бити у одраслој животној доби, *Pergamene siciliane dell'archivio della corona d'Aragona (1188–1347)*, ed. L. Sciascia (Palermo: Società Storia Patria, 1994), 113–114.

⁹ Грегор Чремошник, *Историјски споменици дубровачког архива*, III/1: Канцелариски и нотариски списи 1278–1301 (Београд: Српска краљевска академија, 1932), 71, no. 168; Ненад Фејић, *Шпанци у Дубровнику у средњем веку* (Београд: Историјски институт, 1988), 103.

њихова имена: Bernardus de Cardona, Jacobus Fozar, Bernardus Martino, Raymundus Carboner, Ferando, Petrus Remer, Jacobus de Villa Sira, Guillelmus Patar.¹⁰ Може се претпоставити да је ова дружина дошла у Дубровник са Сицилије где се тадашњи рат између Арагонаца и Анжујаца већ ближио крају.

Спорадично присуство Каталанаца у Дубровнику документовано је и наредних година.¹¹ Међутим, ова обавештења не односе се на најамнике, већ на трговце и пословне људе. Тек из 1330. године потичу нови подаци о војницима из арагонских земаља у Дубровнику. За неке од најамника, поменутих у дубровачким документима из ове и наредне године, може се наслутити да су путовали за Србију или се из ње враћали, док се за поједине изричито наводи да су у служби српског владара Стефана Дечанског (1321–1331).¹² Такав је несумњиво био случај са дружином коју је предводио извесни Јован Мартино де Понте (Johannes Martino de Ponte de partibus Yspaniae connestabilis regis Servie et Maritime regionis). Ова дружина, коју је, поред њеног предводника, чинило још тринаест људи, боравила је у Дубровнику током августа–октобра 1330. године. Тројица њених чланова потицали су из Арагона (Prosimene de Uilla Alba de Ragona, Ferandus Laenus de Ragona, Symenlopes de Ragona), двојица из Наваре (Rodoricus de Casseda de Nauara, Michael Nauarus), а по један из Каталоније (Botetus de Cathelogna), односно Толеда (Garçia Gulneri de Tholedo parcium Yspanie). Од преостале шесторице, за петорицу се такође може закључити да су били пореклом са Пиринејског полуострва (frater Odoricus Sançi de Uergaes ordinis ospitallis S. Johannis yerosolimitani, Martinus Lupus de Çoa, Ferandus Alfonlso (sic!) de Quintana, Egidius de Lasano, Bartholomeus de Partales), док је последњи члан ове дружине, судећи по наведеном месту порекла, био из северне Италије (Allemanus de Frasineto).¹³

Пошто се у Дубровнику тих месеци налазио, или је кроз град пролазио, прилично велики број најамника, градске власти предузимале су више мера ради увођења реда и контроле њиховог боравка.

¹⁰ *Monumenta ragusina, Libri reformationum*, V, ed. J. Gelcich (Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum Meridionalium, 1897), 7; М. Динић, „Шпански најамници...”, 15.

¹¹ Н. Фејић, *н.д.*, 103.

¹² М. Динић, „Шпански најамници...”, 16–20, 25–27.

¹³ *Исто*, 26, no. 4; Н. Фејић, *н.д.*, 106–108.

Коначно, 23. септембра 1330, кнежевом наредбом дубровачким грађанима забрањено је да на својим бродовима превозе било ког странца који је желео да ступи у службу српског краља или је из ње одлазио.¹⁴

Разлог присуства ових најамника у Дубровнику несумњиво је стајао у вези са тадашњим ратним стањем између Немањихке државе и суседне Бугарске. Два сукобљена суседа одмерили су снаге у бици код Велбужда 28. јула 1330, а у окршају су на српској страни учествовали и западни најамници. Иако српски извори не спомињу учешће страних војника у бици код Велбужда, о томе је остало трага у делима византијских савременика. Цар-писац Јован VI Кантакузин (1347–1354) помиње присуство 300 тешко оклопљених „Аламана”.¹⁵ Претпоставља се да је реч о немачким најамницима, али је такође примећено да је Кантакузиново казивање о овим догађајима настало под утицајем његових сопствених искустава током боравка у српским земљама нешто више од једну деценију касније. Тада је чувена група од око три стотине немачких најамника, предвођена витезом Палманом из Штајерског Летинберга (данашњи Литмерк у Словенији), већ била у служби српског владара.¹⁶

За разлику од Кантакузина, његов савременик историчар Нићифор Григора помиње да се на српској страни у бици код Велбужда борило „хиљаду коњаника Келта који су се одликовали великим тела, изузетном снагом и били најбоље извежбани и искусни у руковању оружјем”.¹⁷ Имајући у виду податке који сведоче о одласку и доласку каталанских најамника у српске земље преко Дубровника уочи и након битке код Велбужда, у историографији данас

¹⁴ „Die XXIII septembris. De mandato d. comitis (promulgatum), quod nullus Raguseus audeat super suo ligno conducere Ragusium vel in suo districto aliquem stipendiarium, qui recesserit a stipendio domini regis Urossi vel qui vadata d suum stipendium”, *Monumenta ragusina, Libri reformationum*, II (Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum Meridionalium, 1882), 329; М. Динић, „Шпански најамници...”, 18.

¹⁵ Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV, I, ed. L. Schopen (Bonnae: E. Weber, 1828), 429; Византијски извори, VI, 338.

¹⁶ *Византијски извори*, VI, 338, н. 133. О Палману види Mihailo Dinić, „O vitezu Palmanu”, *Zgodovinski časopis* 6–7 (1953), 398–401; Dušanka Dinić-Knežević, „Nemci u srednjovekovnom Dubrovniku”, *Analni Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku* 18 (1980), 91–104; A. Uzelac, „Foreign Soldiers...”, 78–80; Марко Алексић, „Реформа српске војске у време Стефана Душана”, *Војноисторијски гласник* 2 (2015), 9–32.

¹⁷ Nicephori Gregorae Byzantina Historia, I, 455; Nikephoros Gregoras, *Rhōmäische Geschichte*, II/2, 237; Византијски извори, VI, 209–210.

влада неподељено мишљење да су Григорини „Келти” били у ствари Шпанци, односно Каталанци.¹⁸

Наравно, Григорине наводе не треба безрезервно примити као тачне. Бројка од чак хиљаду коњаника је можда претерана, а најамнички контингенти под заповедништвом Стефана Дечанског, односно његовог сина Стефана Душана који је фактички заповедао српском војском код Велбужда, били су вероватно шароликог састава и нису укључивали само Каталанце. Међу њима је свакако било и других најамника, попут људи из северне Италије. О њима је такође остало нешто спомена у документима, али и у извештају познијег дубровачког писца Јунија Растиха (1671–1735), који наводи „неке италијанске војнике” (*certa soldatesca italiana*) у саставу српске војске.¹⁹ Ипак, на основу савремених дубровачких докумената, учешће најамника из земаља арагонске круне на српској страни у бици не подлеже сумњи. Оно што такође треба приметити јесте да поједини најамници, који су се тада упутили за Србију, у бици нису учествовали. Такав је био случај са већ помињаном дружином Јована Мартина де Понте, будући да је она била у Дубровнику 4. августа 1330,²⁰ односно свега шест дана након окршаја који се одиграо неколико стотина километара даље.

* * *

Претходно наведени подаци о присуству најамника пореклом са Пиринејског полуострва у српској служби већ су коментарисани и анализирани у радовима домаћих истраживача. Међутим, оно што до сада није било узимано у обзир јесу индиције о присуству

¹⁸ К. Јиречек, н.д., II, 110; М. Динић, „Шпански најамници...”, 23; Ursula Bosch, Kaiser Andronikos III. Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321–1341 (Amsterdam: Verlag Adolf M. Hakkert, 1965), 74; Gavro Škrivanić. „Bitka kod Velbužda 28. VII 1330. godine”, Vesnik Vojnog muzeja 16 (1970), 70; Nikephoros Gregoras, *Rhömäische Geschichte*, II/2, 327, п. 315; Н. Фејић, н.д., 12; Димитър Ангелов и Борис Чолпанов, Българска военна история през средновековието (X–XV век) (София: Българска академия на науките, 1994), 181.

¹⁹ *Chronica Ragusina Iunii Resti (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451–1484)*. ed. S. Nodilo (Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum Meridionalium, 1893), 120–121; Ђурђица Петровић, „Оружје Србије и Европа XII–XIV век” у: *Европа и Срби*, ур. С. Терзић (Београд: Историјски институт, 1996), 149–150.

²⁰ М. Динић, „Шпански најамници...”, 23, по. 3.

Каталанаца у годинама након битке код Велбужда, које доноси Јован Кантакузин. На њих треба обратити пажњу у наставку текста.

Ова обавештења потичу из времена када је византијски претендент био принуђен да 1342. године са малом пратњом затражи уточиште у земљама Стефана Душана. Почетком наредне године српски владар и његова супруга Јелена ставили су Кантакузину своје најамнике на располагање, са којима је он требало да преузме тврђаву Верију, чији су житељи били спремни да му отворе капије, те да на тај начин поново отвори борбу за цариградски престо. Како се Кантакузин касније присећао, он је тада добио краљеве најамнике „Германе“, као и „Латине“, који су припадали краљици. Јован Кантакузин је уз њихову помоћ убрзо преузео контролу над Веријом и околним местима. Међутим, тада је дошло до разлаза између њега и Стефана Душана. Германи, којима је било наређено да напусте Кантакузина, наводно незадовољни због такве одлуке, најпре су претендента отпустили у Верију, зајемчивши му сигурност, пре него што су се вратили краљу. Што се тиче Латина, њихова судбина из овог дела Кантакузиновог извештаја није јасна, осим чињенице да је Душан и њих намеравао да опозове, те да је о томе обавестио Кантакузиновог противника Михаила Мономаха, управника Солуна.²¹

У историографији се с правом сматра да су „Германи“ из Кантакузиновог извештаја били људи под заповедништвом витеза Палмана, док су око друге групе најамника, названих „Латинима“, изрицана различита становишта. Према једном мишљењу, реч је о идентичном најамничком контингенту које Кантакузин час назива Германима, час Латинима.²² Према другом, то су две различите групе најамника које су се тада налазиле у српским земљама.²³ Кантакузиново сведочанство недвосмислено показује да је једино друго тумачење оправдано и да се свакако радило о две формације страних војника, од којих је прва чинила краљеве људе, а друга била

²¹ Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV, II, 354–357; *Византијски извори*, VI, 438–442; George Soulis, *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331–1355) and his Successors*, (Washington DC: Dumbarton Oaks, 1984), 15–22; Божидар Ферјанчић и Сима Ћирковић, *Стефан Душан, краљ и цар (1331–1355)* (Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005), 103–122.

²² Стојан Новаковић, *Стара српска војска* (Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1893), 86–87; *Византијски извори*, VI, 439, н. 262.

²³ Γεώργιος Χιονίδης, *Ιστορία Της Βέροιας: της πόλεως και της περιούχης*, II (Θεσσαλονίκη: Τύποις Ν. Νικολαΐδη, 1970), 40–41.

формално стављена под заповедништво његове супруге. Међутим, порекло ових „Латина” није било расветљено, иако управо Кантакузин касније у свом делу даје довољно података да се то учини.

Наиме, током каснијих година, након што је успео да се устоличи као владар у Цариграду, Кантакузин је имао Каталанце у својој служби, које такође назива „Латинима”. Овим најамничким контингентом заповедао је витез Јован (Ђоан) де Пералта. Он је био не само војни заповедник већ и умешни архитекта који је помогао реконструкцију Свете Софије после страховитог земљотреса 1346. године.²⁴ Такође је 1352. присуствовао склапању мировног уговора Византије и Ђенове, када је био један од Кантакузинових пратилаца и сведока. У уговору, чији је текст сачуван само на латинском, поменут је као заповедник царске страже (*magno drogario uigilie domino Johanne de Peralta*).²⁵ Две године касније, у време када се Кантакузинова срећа променила и он био принуђен да абдицира, Пералта и његови људи остали су му беспоговорно одани.²⁶ Након Кантакузиновог пада истакнути вођа најамника нестаје са историјске позорнице.

Кантакузин је оставио још једно интригантано сведочанство о предводнику ових „Латина”, које је од нарочитог значаја за тему. Према његовим речима, Пералта га је „служио од времена када је због рата, он боравио међу Трибалима”, тј. Србима.²⁷ Нема никакве сумње да се ова алузија односи на већ описане догађаје из 1342–1343. године, односно на време када је Кантакузин потражио уточиште код Стефана Душана и уз подршку његових најамника се недуго затим учврстио у Верији. Иако у српској историографији на ове

²⁴ *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV*, III, 30; A. Luttrell, „John Cantacuzenus and the Catalans at Constantinople: 1352–1354” in: *Martinez Ferrando archivero, miscelanea de estudios dedicados a su memoria* (Barcelona: Asociación nacional de bibliotecarios, archiveros y arqueólogos, 1968), 272–273; Raúl Estangüi Gómez, „Joan de Peralta: un catalán encargado de la restauración de Santa Sofía y gobernador de Constantinopla durante el reinado de Juan VI Cantacuzeno (1347–1354)”, *Boletín de la Sociedad Española de Bizantinística* 12 (2012), 15–16.

²⁵ Игор Павлович Медведев, „Договор Византии и Генуи от 6 мая 1352 г.”, *Византийский временник* 38 (1977), 172; R. E. Gómez, *op. cit.*, 16. О овим догађајима види Радивој Радих, *Црно Столеће. Време Јована V Палеолога (1332–1391)* (Београд: Завод за уџбенике, 2013), 223–227.

²⁶ *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV*, III, 301–302; Donald Nicol, *The Last Centuries of Byzantium 1261–1453* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 245–246.

²⁷ *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV*, III, 302.

Кантакузинове наводе до сада није била обрађена дужна пажња, већ су поједини страни историчари наслућивали да је Пералта био предводник најамника који су након разлаза Кантакузина и Душана променили свог послодавца.²⁸ О томе недвосмислено сведочи чињеница да је под именом „Латина” византијски претендент и владар управо подразумевао Каталанце. Обавештења о вођи ових најамника, Јовану де Пералта и времену и околностима његовог ступања у Кантакузинову службу дају снажно поткрепљење таквом становишту. Каталански најамници очигледно су били присутни у српским земљама и у годинама после битке код Велбужда, када су, заједно са људима витеза Палмана, чинили најамничке контингенте на које се Стефан Душан ослањао током првих година своје владавине.

На овом месту умесно је изрећи још неколико запажања о Јовану де Пералта. Судећи по његовом презимену, он је потицао из једне изузетно утицајне племићке породице. Рамон (Рајмондо) де Пералта, син Филипа де Салуцо, гувернера Сардиније и каталонске племићке Сибиле де Пералта, који је узео мајчино презиме, био је оснивач њене сицилијанске гране. Рамон је добио титулу грофа од Калтабелоте (1326 – око 1348), носио је чин адмирала, а у једном тренутку обављао је и функцију канцелара Арагонске краљевине.²⁹ Један од његових синова, Гиљелмо, наследио је грофовију Калтабелота, а други, Матео, своју каријеру изградио је на каталанским поседима у Грчкој, где се током 1370–1374. налазио на дужности генералног викара Атинског војводства. Његов блиски сродник био је Галсеран де Пералта, који је 1371. године именован за кастелана атинског Акропоља.³⁰

У каквом сродству је са поменутим личностима био Јован де Пералта, најпре најамник Стефана Душана, а потом Јована Кантакузина, немогуће је прецизно рећи. Хронолошке околности упућују на то да се радило о блиском сроднику грофа Рамона од Калтабелоте, можда чак и његовом незаконитом сину, с обзиром на то да пле-

²⁸ Mark Bartusis, *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204–1453* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992), 294; Savvas Kyriakidis, *Warfare in Late Byzantium, 1204–1453* (Leiden – Boston: Brill, 2011), 109–110.

²⁹ Maria Antonietta Russo, „Peralta, conti di Caltabellota” in: *Dizionario biografico degli Italiani*, T. LXXXII: Pazzi-Pia (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 2015), 294–298.

³⁰ Setton, *op. cit.*, 150–151; Luttrell, *op. cit.*, 274.

мићка деца рођена изван законитог брака нису могла да се надају поседима и наследству и да су самим тим била чешће окренута најамничкој каријери. Ипак, ова размишљања остају у домену претпоставки. Оно што је много извесније јесте да је Јован де Пералта у српске земље дошао са Сицилије, будући да крајем прве половине XIV века припадници ове породице још нису били присутни на арагонским поседима у јужној Грчкој.

* * *

Душанова војска, којом је заповедао војвода Прељуб, заузела је 1348. године Тесалију.³¹ Тиме је успостављена заједничка граница између српске државе и каталанских поседа на Балканском полуострву, чије је крајње северно упориште било војводство Неопатрија. Ову територију арагонске круне, која је обухватала југ Тесалије, и била административно и политички спојена са Атинским војводством, Каталанци, предвођени дон Алфонсом Фридрихом, незаконитим сином сицилијанског краља Фридриха III, освојили су непуне три деценије раније (након што је 1318. године преминуо тесалски господар Јован II Анђео).³² Опсег арагонских поседа у јужној Тесалији уочи српских освајања тешко је прецизно одредити. Стога није познато да ли су они на овом подручју остали неокрњени после Прељубове кампање и какви су у наредним годинама били односи Срба у Тесалији и њихових јужних суседа у Неопатрији, Ламији, Димитријади, Домокосу, Водоници и другим местима која су припадала арагонској круни.³³ Почетком 1350. године остала је забележена одлука венецијанског сената да се тражи накнада штете коју су грађани оближње млетачке луке Птелеон претрпели од Каталанаца, као и од Албанаца под заповедништвом српског војводе Прељуба.³⁴ Из садржаја овог документа ипак се не може закључити да ли је штета нанета венецијанским поданицима уследила као последица сукоба Каталанаца и људи српског војводе или некакве заједничке акције двеју заинтересованих страна.

³¹ Soulis, *op. cit.*, 35–36; Б. Ферјанчић, *Тесалија у XIII и XIV веку* (Београд: Византолошки институт, 1984), 227–229; Ферјанчић – Ђирковић, *н.д.*, 186–190.

³² Setton, *op. cit.*, 30–32; Ферјанчић, *н.д.*, 141–143.

³³ Ферјанчић, *н.д.*, 143–152; cf. Setton, *op. cit.*, 31–32, п. 38.

³⁴ Rubió i Lluch, *op. cit.*, 253, no. 195; Ферјанчић, *н.д.*, 230–231.

У време присаједињења Тесалије нема више никаквих знакова о каталанским најамницима у Србији, нити се војници из земаља арагонске круне помињу у то време у Дубровнику који је током ранијих година служио као посредник приликом њиховог ступања у службу српских владара. Последњи такав спомен из времена Душанове владавине потиче још од 14. октобра 1335, када се Берналдо из Перпињана, Каталанац (Bernaldus de Perpigna, Catelanus), обавезао да заједно са извесним Драганом из Призре-на (Dragan de Prisren) обавља позив општинског трубача и гласника за плату од 40 перпера и одећу.³⁵

И поред тога, треба приметити да заједничко ступање у службу дубровачке општине једног Каталанца и једног Србина представља сликовито сведочанство оновремених српско-каталанских додира. У овом погледу ништа мање нису значајна ни добро позната Григорина обавештења о „Келтима” који су се срчано борили на српској страни у бици код Велбужда 1330. године, нити неправедно занемарена Кантакузинова сећања на „Латине” Стефана Душана.

На крају овог прилога остаје нам да приметимо да се о организацији и бројности каталанских најамника током прве деценије Душанове владавине може пре нагађати, него поуздано закључивати. По свој прилици, међу њима било је и коњаника и пешака, а чињеница да су они формално припадали краљици, указује на то да су чинили Јеленину телесну стражу, те да су самим тим служили на краљевском двору. Име њиховог предводника Јована де Пералта било је до сада занемарено у српској историографији. Међутим, оно заслужује да буде забележено заједно са витезом Палманом, Симоном Росијем из Фиренце, Франческом де Саломоне из Тревиза и Бернардом де Масераном³⁶, западњацима који су се истакли као људи у служби немањихких владара током прве половине XIV века.

³⁵ Фејић, *н.д.*, 109; уп. К. Јиречек, *н.д.*, 295.

³⁶О Бернарду де Масерану види напомену бр. 8, а о Палману, литературу уз напомену бр. 17 у овом тексту. О Симону Росију види А. Узелац, „Папа Бонифације VIII, Magnus miles Симон Роси и краљ Стефан Урош II Милутин”, *Београдски историјски гласник* 5 (2014), 92–103. О Франческу де Саломоне: Узелац, „Најамничке војске...”, 19–21; уп. К. Јиречек, *н.д.*, II, 110.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

Анонимов опис источне Европе. прир. Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац; прев. Д. Кунчер. Београд: Историјски институт, 2013.

Архиепископ Данило и други. *Животи краљева и архиепископа српских*, прир. Ђ. Даничић. Загреб: С. Галц, 1866.

Византијски извори за историју народа Југославије, VI. ур. Ф. Ба-ришић, Б. Ферјанчић. Београд: Византолошки институт, 1986.

Чремошник, Грегор. Историски споменици дубровачког архива, III/1: Канцелариски и нотариски списи 1278–1301. Београд: Српска краљевска академија, 1932.

Chronica Ragusina Iunii Resti (ab origine Urbis usque ad annum 1451.) item Joannis Gundulae (1451–1484), ed. S. Nodilo. Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum Meridionalium, 1893.

Fortunatus sculus ossia L'avventuroso Siciliano di Bosone da Gubbio – romanzo storico scritto nel MCCCXI, ed. G. Nott. Firenze: Tipografia all'insegna di Dante, 1832.

Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV, I–III. ed. L. Schopen. Bonnae: E. Weber, 1828–1832.

Monumenta ragusina, Libri reformationum, II. ed. F. Rački. Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum Meridionalium, 1882.

Monumenta ragusina, Libri reformationum, V. ed. J. Gelcich. Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum Meridionalium, 1897.

Nikephoros Gregoras. *Rhomäische Geschichte*, I–VI. edd. J.-L. van Dieten, F. Tinefeld. Stuttgart: Anton Hiersemann, 1973–2007.

Nicephori Gregorae Byzantina Historia, I–III, edd. L. Schopen, I. Bekker. Bonnae: E. Weber 1829–1855.

Pergamene siciliane dell'archivio della corona d'Aragona (1188–1347). ed. L. Sciascia. Palermo: Società Storia Patria, 1994.

Ramon Muntaner. *Crónica Catalana*. ed. A. de Bofarull. Barcelona: J. Jepús, 1860.

Rubió i Lluch, Antoni. *Diplomatari de l'Orient català (1301–1409)*. Col·lecció de documents per a la història de l'expedició catalana a Orient i

dels ducats d'Atenes i Neopàtria. Barcelona: Institut d'estudis Catalans, 1947.

Rubió y Lluç, Antoni. *Documents per l'Historia de la cultura catalana Mig-Eval*, I-II. Barcelona: Institut d'estudis Catalans, 1908–1921.

Литература

Алексић, Марко. „Реформа српске војске у време Стефана Душана”. *Војноисторијски гласник* 2 (2015), 9–32.

Ангелов Димитър – Чолпанов, Борис. *Българска военна история през средновековието (X–XV век)*. София: Българска академия на науките, 1994.

Динић, Михаило. „Крстати грошеви”, *Зборник радова Византолошког института* 1 (1952), 86–112.

Динић, Михаило, „Шпански најамници у српској служби”, *Зборник радова Византолошког института* 6 (1960), 15–28.

Живојиновић, Мирјана. „Житије архиепископа Данила II као извор за ратовања Каталанске компаније”, *Зборник радова Византолошког института* 19 (1980), 251–273.

Јиречек, Константин. *Историја Срба*, I–II. прев. и доп. Ј. Радонић. Београд: Научна књига, 1952.

Новаковић, Стојан. *Стара српска војска – историјске скице*. Београд: Краљевско-српска државна штампарија, 1893.

Петровић, Ђурђица. „Оружје Србије и Европа XII–XIV век” у: *Европа и Срби*, ур. С. Терзић. Београд: Историјски институт, 1996, 143–163.

Радић, Радивој. *Црно Столеће. Време Јована V Палеолога (1332–1391)*. Београд: Завод за уџбенике, 2013.

Узелац, Александар. „Најамничке војске краља Стефана Уроша II Милутина”, *Војноисторијски гласник* 2 (2011), 9–27.

Узелац, Александар. „Папа Бонифације VIII, Magnus miles Симон Роси и краљ Стефан Урош II Милутин”, *Београдски историјски гласник* 5 (2014), 92–103.

Фејић, Ненад. *Шпанци у Дубровнику у средњем веку*. Београд: Историјски институт, 1988.

Ферјанчић, Божидар. *Тесалија у XIII и XIV веку*. Београд: Византолошки институт, 1984.

Ферјанчић, Божидар – Ћирковић, Сима. *Стефан Душан, краљ и цар (1331–1355)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2005.

Χιονίδης, Γεώργιος. *Ιστορία Της Βέροιας: της πόλεως και της περιοχής*, II. Θεσσαλονίκη: Τύποις Ν. Νικολαΐδη, 1970.

Backmann, Clifford. *The Decline and Fall of Medieval Sicily: Politics, Religion, and Economy in the Reign of Frederick III, 1296–1337*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Bartusis, Mark. *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204–1453*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992.

Bosch, Ursula. *Kaiser Andronikos III. Palaiologos. Versucheiner Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321–1341*. Amsterdam: Verlag Adolf M. Hakkert, 1965.

Burns, Robert. „The Catalan Company and the European Powers, 1305–1311”, *Speculum* 29 (1954), 751–771.

del Estal, Juan Manuel. *Itinerario de Jaime II de Aragón (1291–1327)*. Zaragoza: Institución “Fernando el Católico”, 2009.

Dinić, Mihailo. „O vitezu Palmanu”, *Zgodovinski časopis* 6–7 (1953), 398–401.

Dinić-Knežević, Dušanka, „Nemci u srednjovekovnom Dubrovniku”, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku* 18 (1980), 91–104.

Dizionario biografico degli Italiani, T. LXXXII: Pazzi-Pia. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana, 2015.

Gómez, Raúl Estangüi. „Joan de Peralta: un catalán encargado de la restauración de Santa Sofía y gobernador de Constantinopla durante el reinado de Juan VI Cantacuzeno (1347–1354)”, *Boletín de la Sociedad Española de Bizantinística* 12 (2012), 14–18.

Kyriakidis, Savvas. „The Employment of Large Groups of Mercenaries in Byzantium in the Period ca. 1290–1305 as Viewed by the Sources”, *Byzantion* 79 (2009), 208–230.

Kyriakidis, Savvas. *Warfare in Late Byzantium, 1204–1453*. Leiden – Boston: Brill, 2011.

Laiou, Angeliki. *Constantinople and the Latins: The Foreign Policy of Andronicus II 1282–1328*. Cambridge MA: Harvard University Press, 1972.

Luttrel, Anthony. „John Cantacuzenus and the Catalans at Constantinople: 1352–1354” in: *Martínez Ferrando archivero, miscelanea de estudios dedicados a su memoria*. Barcelona: Asociación nacional de bibliotecarios, archiveros y arqueólogos, 1968, 265–277.

Montalvo, José Hinojosa. *Jaime II y el esplendor de la Corona de Aragón*. Donostia-San Sebastián: Nerea, 2006.

Nicol, Donald. *The Last Centuries of Byzantium 1261–1453*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

Oikonomides, Nicolas. „The Turks in Europe (1305–1313) and the Serbs in Asia Minor (1313)”, *The Ottoman Emirate: 1300–1389*, ed. El. Zachariadou. Rethymnon: Crete University Press, 1993, 159–168.

Setton, Kenneth. *Catalan Dominion of Athens 1311–1388*. London: Variorum, 1975.

Soulis, George. *The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dušan (1331–1355) and his Successors*. Washington DC: Dumbarton Oaks, 1984.

Shneidman, Jerome Lee. *Rise of the Aragonese-Catalan Empire, 1200–1350*, I–II. New York: New York University Press, 1970.

Škrivanić, Gavro. „Bitka kod Velbužda 28. VII 1330. godine”, *Vesnik Vojnog muzeja* 16 (1970), 67–77.

Uzelac, Aleksandar. „Foreign Soldiers in the Nemanjić State – A Critical Overview”, *Beogradski istorijski glasnik* 6 (2015), 69–89.

Dr. Aleksandar Uzelac, Senior Research Fellow
Institute of History, Belgrade
e-mail:aleksandar.uzelac@iib.ac.rs

CATALAN MERCENARIES OF STEPHEN DUŠAN (Summary)

The presence of mercenaries from the lands of the Crown of Aragon in the service of Nemanjić rulers long ago has been recognized in historical research. However, due to the fragmentary nature of the source material, their role has been presented as a mere curiosity. It was limited to their participation in the Battle of Velbužd in 1330, in which allegedly some 1,000 "Celts" fought on the Serbian side, according to Byzantine historian Nikephoros Gregoras. These "Celts" have been equated with the notices from the archive of Dubrovnik dating from 1330-1331, in which the mercenaries from the lands of the Crown of Aragon are mentioned in the service of the Serbian king.

The role of Catalans in the Serbian lands during the following years has not been recognized or properly evaluated. At the time when he stayed at the Serbian court in 1342-1343, Byzantine pretender John VI Kantakuzenos mentioned certain "Latins" in the service of Stephen Dušan (1331-1355). They were in fact the Catalans, who switched sides and joined Kantakuzenos after he and the Serbian ruler parted ways. The leader of this mercenary group was Joan de Peralta, who as Kantakuzenos states, entered his service while he was among the Serbs. He performed important tasks and remained loyal to Kantakuzenos until his downfall in 1354. Peralta probably originated from the namesake noble family, whose members had the title of the counts of Caltabellotta and distinguished themselves in the Aragonese possessions in Sicily and Greece.

The Catalan mercenaries present in Serbian lands, probably came from the Aragonese lands in Southern Italy (Kingdom of Sicily) and possibly Greece (Duchies of Athens and Neopatras). They served as both infantry and cavalry. The fact, recorded by Kantakuzenos, that they were men in the service of Dušan's wife Queen Jelena, indicates

that they served as the queen's bodyguards, and consequently, that they were permanently stationed at the Serbian royal court.

KEYWORDS: Catalans, mercenaries, Stephen Dušan, Joan de Peralta, John Kantakuzenos, Serbia, Byzantium, Dubrovnik

Оригиналан научни рад
Примљен: 22. фебруар 2019.
Прихваћен: 21. октобар 2019.

355.48(497.6)"1527/1789"
355.74/.75(497.6)"1527/1789"
COBISS.SR-ID 283745036

Мр Братислав Теиновић

Музеј Републике Српске, Бања Лука

E-mail: b.teinovic@hotmail.com

МИЛИТАРИЗАЦИЈА БАЊА ЛУКЕ (1527–1789)

АПСТРАКТ: У раду је приказана милитаризација Бање Луке од првих вијести о пушкарима са почетка XVI вијека, преко настанка „топхане” 1587. до коначне изградње артиљеријског „вобан” система и бањалучке битке 1737. године. Права милитаризација утврђења и града отпочела је 1587. изградњом тополивнице. Бања Лука је уз Самоков, мјесто Киги у Ерзуруму, затим Скадар у Албанији, те Правиште крај Кавале у Грчкој била од друге половине XVII вијека највећи произвођач топовских кугли. За вријеме инвазије Еугена Савојског на Босну 1697. године Бањалука је већ била увелико позната као стара „османска ливница жељезне муниције” и тај успон трајао је све до Бањалучке битке. Задње вијести из 1789. о слабој наоружаности утврђења јасно указују на слабљење војне моћи Бање Луке.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Бања Лука, утврђење (Кастел), Османлије, војни материјал, Босна

Милитаризација Бање Луке има своју предисторију у касном средњем вијеку. Након враћања изгубљених територија од Османлија у долини Врбаса 1463. године, угарски војсковођа Матија Корвин повратио је и Бању Луку, која је са педесет јањичара и исто

толико диздара ушла у састав Јајачке бановине.¹ Знано је да су јањичари од првобитног ручног ватреног оружја широко примјењивали разне гранате и ручне топове.² За њих је италијански путописац и историчар из XVI вијека Ђезаре Вечелио рекао да врло вјешто рукују својим „дугим пушкама“ („archibugi lunghetti”),³ које су они од друге половине XV вијека називали „туфек”⁴ или „туфенк”,⁵ а пушке увезене из сјеверноиталијанских радионица „талијантуфенклер”.⁶ Пушкама фитиљачама „фитили-туфек” били су наоружани једино јањичари, због чега су оне називане и јањичарским пушкама.⁷ У вријеме османске шездесетогодишње опсаде у свим градовима Јајачке бановине, међу којима је била и Бања Лука, биле су стационаране веће и мање посаде.⁸ Бањалучка тврђава 1504. има плаћене стражаре,⁹ а 1525. војну посаду од „педесет пјешака наоружаних пушкама” („quinqvaginta pedites pixidarios”). Концентрација војног материјала западноевропске провенијенције у тим посадама морала је бити већа, поготово што је Крсто Франкопан у јуну 1525. пребацио из Славоније преко Саве око 4.000 пјешака и око 2.000 коњаника под Бању Луку и Гребен (Крупа на Врбасу), како би пружио помоћ Јајачкој бановини.¹⁰ Франкопанови пјешаци који су прешли Саву били су сви пушкари, као и османски војници који су их дочекали у тјеснацима Врбаса, поготово они у оближњем Бочцу¹¹ и у Гребену

¹ Hazim Šabanović, „Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom, do Karlovačkog mira 1699. godine”. *Godišnjak Istorijaskog društva Bosne i Hercegovine*, IV, (1952), 172.

² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti teşkilatından kapıkulu ocakları: Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988), 66–67.

³ Cesare Vecellio, *Costumes anciens et modernes, habits antiques et modernes di tutto il mondo, précédés d'un essai sur la gravure sur bois* par Amb (Paris: Firmin Didot frères fils & cie., 1860), 373.

⁴ Robert Elgood, *Firearms of the Islamic World in the Tareq Rajab Museum, Kuwait* (London, New York: I. B. Tauris Publishers, 1995), 34.

⁵ David Nicolle, *Armies of the Ottoman Turks 1300–1774* (London: Osprey Publishing, 1983), 18.

⁶ Robert Elgood, *Op. cit.*, 34.

⁷ Branko Bogdanović, Branka Milosavljević, „Streljačko oružje 16. i 17. veka u zbir-kama Vojnog muzeja”, *Vesnik Vojni muzej*, br. 31–32, (1986), 41.

⁸ Vjekoslav Klaić, „Hrvatsko kraljevstvo u XV. stoljeću i prvoj četvrti XVI. stoljeća (1409–1526)”, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, sv. VIII, (1905), 146.

⁹ Јелена Мргић Радојчић, Доњи Краји, Крајина средњовековне Босне (Београд: Филозофски факултет, 2002), 203.

¹⁰ Pejo Ćošković, „Banjaluka i pomaganje Jajcu 1525. god.”, *Istorijski zbornik*, br. 8, (1987), 19, 27.

¹¹ Ćiro Truhelka, „Gazi Husrefbeg, njegov život i njegovo doba”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXIV (1912), 116–127.

(Крупа на Врбасу – Б. Т.), у коме је био смјештен већи број османских пушкара.¹²

Бањалучки османски војници били су већ тада наоружани ручним ватреним оружјем. Аустријском посланику Бенедикту Курипешићу је у сусрет код Јапре 1530. као пратња бањалучком бегу Малкочевећу ишло педесет пушкама наоружаних коњаника.¹³ Имајући у виду војни карактер Османског царства, чије су јединице практиковале коришћење и заробљеног војног материјала,¹⁴ највјероватније је да је по паду Бање Луке велики дио масивнијих тврђавских пушака угарског поријекла и даље употребљаван. Почети бањалучке војне историје имају своје доказе у неколико случајних материјалних свједочанстава. Прво такво свједочанство је са почетка ХХ вијека, када је на кули у Горњем Шехеру (најстарије бањалучко насеље – Б. Т.) пронађено 14 великих топовских кугли.¹⁵ Други, такође случајни налази пушке су кукаче пронађене у Романовцима код Босанске Градишке, које одговарају типу угарских пушака,¹⁶ затим једна мања бронзана кукача из ХV вијека, налаз из оближње планине Мотајице.¹⁷

Бања Лука непосредно након османских освајања

Историјски извори који говоре о првим годинама османских освајања у Босни наводе на чињеницу да је, имајући у виду састав бањалучког утврђења, војни материјал био у већој мјери концентрисан унутар његових зидина, а мање изван њих. Такође, треба уважити и чињеницу да је од 1527. до 1670. број војника и ратних јединица у османским посадама перманентно растао.¹⁸

¹² Ćiro Truhelka, *Kraljevski grad Jajce, povijest i znamenitosti* (Sarajevo: J. Studnička i drug), 1904, 33.

¹³ Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530.* (Sarajevo: Svjetlost, 1950), 13.

¹⁴ David Nicolle, *The Janissaries* (London: Osprey Publishing, 1995), 20.

¹⁵ Fejzo Ćavkić, „O Banjoj Luci i njenoj okolini”, *Školski vjesnik*, god. X, br. 12, (1903), 858.

¹⁶ Đurđica Petrović, „Uloga Dubrovnika u snabdevanju srednjovekovne Bosne oružjem XIV–XV vek” u *Radovi sa simpozijuma Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura.* (Zenica: Muzej grada, 1973), 70.

¹⁷ Dušan Pribaković, „Ostava iz XV veka u malom gradu smederevske tvrđave”, *Vesnik Vojni muzej*, br. 6–7, (1962), 80.

¹⁸ Klaus Kreiser, *Der Osmanische Staat 1300–1922* (München: R. Oldenbourg Verlag, 2001), 220.

Повећање броја војних посада било је праћено производњом оружја, која је у Османском царству засигурно била једна од најразвијенијих привредних грана. Нарочито у доба тзв. султана ратника и ширења царства током XV и XVI вијека, дакле у вријеме слома Јајачке бановине и османског освајања Бање Луке 1527/28, највећа могућа пажња поклањала се јачању војне моћи,¹⁹ односно милитаризацији. Ово се нарочито односи на доба када је Османско царство започело ширу употребу пушчаног праха како у наоружању јањичара, тако и за пољску артиљерију.²⁰ Познато је да су Османлије у складу са својим војничким потребама највише полагали на оружарске занате, који су били развијенији у пашалуцима на периферији царства (Босна). Занатлије овог посла регрутовале су се из реда јањичара, који су као учитељи преносили своја знања домаћим људима.²¹ Тако је и у Бањој Луци већ 1527/28. образована војна управа унутар утврђења и то у служби регрутације нових војника и као центар за будућа освајања на сјеверу.²² Оно што је карактерисало бањалучко утврђење у првим годинама османске владавине била је бројност њене посаде, поготово што су граничне тврђаве увијек имале веће и сложеније гарнизоне од оних у унутрашњости.²³ Војно утврђење Бање Луке припадало је 1530. кадилуку Брод²⁴ (на Сави – Б. Т.) и имало је поприлично бројну посаду од 105 мустахфиза (оближњи Звечај имао је 17, а Боцац 57).²⁵

¹⁹ Muhamed A. Karamehmedović, *Umjetnička obrada metala* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1980), 203.

²⁰ Daniel Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 51.

²¹ Hamdija Kreševljaković, „Gradska privreda i esnafi u Bosni i Hercegovini (od 1463 do 1851)”, *Godišnjak Istorijakog društva Bosne i Hercegovine*, I, (1949), 170.

²² Hazim Šabanović, *n. r.*, 172.

²³ Hazim Šabanović, „Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XI, (1960), 210.

²⁴ Elma Korić, „Prilog pitanju osnivanja samostalnog Banjalučkog kadiluka u 16. stoljeću”, *Analiz Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXXII, (2011), 129.

²⁵ Aladin Husić, „Tvrđave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 49/1999, (2000), 197. Мустахфиза су још од друге половине XV вијека, уз помоћне формације –тобџије и џебеџије са арабаџијама чинили три основна рода османске војске у Босни. Они су као најважнија војна снага били обавезни да бране град (Evlija Čelebi, *Putopis* [preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović] [Sarajevo: Svjetlost 1967], 605). Све до краја XVI вијека у босанским утврђењима, по градским табијама (кулама) било је стационирано најмање један или више топџија, док су два до три џемата топџија од мањег броја људи имале веће тврђаве (Hazim Šabanović, *n. r.*, [1960], 212), каква је већ у то вријеме била и бањалучка. Џебеџије или џебелије са арабаџијама били су локални плаћеници са основним задатком да припремају и чувају војни материјал (Elias Habesci [translated from the French manuscript], *The present State of the Ottoman Empire, containing a more accurate and interesting account of the Religion, Government, Military establish-*

У овим околностима Бања Лука постала је војно-политички центар, а од 1553. и сједиште новог босанског санџакбега Софи Мехмед-паше (1554–1557).²⁶

Број војне посаде у бањалучком утврђењу је с временом опадао. Један податак о Бањој Луци из 1540–1541. говори у прилог овој чињеници, када је у бањалучкој тврђави био распоређен 41 мустахфиз²⁷ са диздаром (заповједник тврђаве и њене посаде) Хамзом и тобцијом Алијом. Према попису из 1550. бањалучка фортификација имала је са диздаром Ејнеханом на њеном челу 27 војника.²⁸ Свакако да је због важности Бање Луке, као сједишта Босанског санџака од 1554. до 1563. године,²⁹ број мустахфиза могао у наредном периоду бити и већи. Поготово за вријеме поменутог босанског санџак-бега Софи Мехмед-паше, који је Бању Луку и учинио значајним војним средиштем.³⁰ Чињеница је да је Османско царство имало у то вријеме огромне залихе сировине за израду пушчаног барута и топова.³¹ Производећи бијељи у односу на европски црни дим, османски барут је у то доба сматран квалитетнијим.³² Сви већи босански центри су били произвођачи и чувари барута. Бањалучка тврђава је поред барутане, која се као и друге барутане у Босни налазила унутар градских зидина,³³ добила за вријеме њеног управника Ферхат-паше Соколовића између 1579.

hment, Manners, Customs and Amusements of the Turks, including a particular description of the Court and Seraglio of the Grand Signor and interspersed with many singular and entertaininig anecdotes [London: R. Baldwin, No. 47, Pater-Noster Row, MDCCCLXXXIV], 236). Бањалучко утврђење имало је и своју полицију, а као војвода (управник полиције) 1554. помиње се конвертит Кубад-ага (Насо Попара, „Tri banjalučka arzuhala-Prilog historiji Banje Luke”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXVII-XXVIII, [2008], 75).

²⁶ Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk* (Sarajevo: ND BiH, 1959), 72.

²⁷ Hamdija Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: ND NR BiH, 1961), 8.

²⁸ Elma Korić, „Fortifikacijski kompleks Banje Luke u XVI stoljeću”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 56, (2007), 151, 153.

²⁹ Hazim Šabanović, *n. d.*, 72.

³⁰ Sabira Husedžinović, „Vakufname – značajni istorijski izvori za upoznavanje urbane topografije Banjaluke XVI–XIX vijeka”, *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, god. 30, (1990), 97.

³¹ Ágoston Gábor, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 11.

³² David Nicolle, *Op. cit.*, 1983, 19.

³³ Hamdija Kreševljaković, „Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, II, (1951), 125.

и 1587. тополивницу или топхану (на ушћу бањалучке рјечице Црквене у већи Врбас).³⁴

Од изградње тополивнице („топхана”) и новог утврђења до „вобан” фортификације

Озбиљније подизање војне снаге Бање Луке је и вријеме владавине султана Мехмеда III, када је између 1595. и 1603. године³⁵ код топхане изграђено ново војно утврђење.³⁶ Ова топхана се под именом „кумбархана” (од кумбара-граната) први пут помиње после 1587. у Ферхат-пашиној вакуфнама.³⁷ Значај топхане за милитаризацију Бање Луке огледа се у томе што је она служила за производњу веће количине војног материјала (топови, кумбаре и ђулад).³⁸ Још за вријеме првих година османске власти у Босни, главној бази у даљим освајањима на западу, морала је постојати високо организована производња ватреног оружја већег калибра. Треба имати на уму да је тадашњи нижи ниво технологије подразумијевао да су центри за производњу ватреног оружја морали бити ближе ратишту, што је био случај и са Бањом Луком. Она је са отварањем топхане постала на неки начин центар војне мануфактуре, превасходно за израду пољске артиљерије. Топови средњег и малог калибра који су се током Кипарског рата (1570–1573) налазили на книнској тврђави довучени су из Бање Луке. Такође, из Бање Луке су 1580. довучене лумбарде за опсаду Бихаћа, док је 1583. бањалучки паша слао из своје топхане: лумбарде, ђулад и барут у Клис. У Бањој Луци су се осамдесетих година XVI вијека, осим поправљања оштећених и покварених топова, излијевали и нови топови, а израђивали су их мајстори из Цариграда. Они су на прољеће 1583. излили 30 нових топова, од којих су три била великог калибра. Оштећени или стари модели топова одвлачени су

³⁴ Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knj. II – Istočna i centralna Bosna (Sarajevo: Veselin Masleša 1982), 200.

³⁵ Bogumil Hrabak, „Privreda Banjaluke i šire okoline do rata 1683–1699. godine”, *Istorijski zbornik*, br. 1, (1980), 104.

³⁶ Lidija Žeravica, „Kulturno istorijske vrednosti i hronološki okvir tvrđave Kastel u Banjoj Luci”, *Putevi*, br. 6, god. XXII, (1976), 686.

³⁷ Hamdija Kreševljaković, *n. r.*, (1951), 137.

³⁸ Ђорђе Микић, прир., Стојан Бијелић, Казивање паметара о прошлости Бање Луке и Крајине (Бања Лука: Институт за историју, 1996), 65.

ратне 1596. и даље у бањалучку тополивницу на оправку и нову израду.³⁹

Иако се у Ферхат-пашиној вакуфнами од 200 трговина⁴⁰ не спомиње производња или продаја оружја, поготово не хладног, то не значи да ова занатска и трговачка дјелатност није била развијена у Бањој Луци. Сахрањивање уз Ферхат-пашину џамију започело је по њеној изградњи 1579. године, а на једном башлуку (нишан) из тога времена на коме је исклесана дугачка сабља⁴¹ само по себи говори, осим о карактеру османске власти, о развијености сабљарског занатства. Број мартоласа и чувара утврђења се до краја XVI вијека није нарочито мијењао у читавом Османском царству,⁴² а за Бању Луку се не зна њихов тачан број док је она била најистуренија база за даља освајања. Чињеница је да од друге половине XVI вијека бањалучка тврђава није била више погранична. Зачуђујуће је да према једном попису босанско-крајишких фортификација из 1586. унутар бањалучких зидина, поред само три мустахфиза и 30 војника, није било ниједног азапа, фариса, тобџије или мартоласа.⁴³ Осим што је од 1580. до 1639. била сједиште Босанског ејалета,⁴⁴ Бања Лука је од званичних османских власти и даље важила за град значајан због близине границе и

³⁹ Bogumil Hrabak, *n. r.*, 104. Материјални преостаци који говоре о важност ватреног оружја Османлија у Бањалуци свакако су старе босанске куће из тога времена са масивним приземљима и са пушкарницама умјесто прозора (Sabira Husedžinović, *Dokumenti opstanka [vrijednosti, značaj, rušenje i obnova kulturnog naslijeđa]* [Zenica: Muzej Grada, 2005], 163). Бројне пушкарнице (мазгале) по бољим кућама на зидовима дворишта у босанским варошима примијетио је средином XIX вијека и хрватски путописац Матија Мажуранић (Matija Mažuranić, *Pogled u Bosnu ili kratak put u onu Krajinu, učinjen 1839–40. po Jednom Domorodcu* [Zagreb: Tiskom i troškom kr. pr. ilir. narodne tiskarne Dra. Ljudevita Gaja, 1842], 49). Ове пушкарнице, које су се обично налазиле у магазиама, односно у другом дијелу приземља уочавају се и данас у Бањалуци и то на кући Шеранића у Горњем Шехеру и Бешлагића у Доњем Шехеру (Sabira Husedžinović, *n. d.*, 167).

⁴⁰ Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek), Monumenta Turcica historiam Slavorum Meridionalium illustrantia, serija III, Vakufname, knj. 1, tom V, (glavni urednik Lejla Gazić), (Sarajevo: Orijentalni institut, 1985), 219.

⁴¹ Sabira Husedžinović, *n. d.*, 356. За Бању Луку се не зна колико је у XVI вијеку имала спахија, јер они нису представљали дио посаде унутар војног утврђења. За претпоставити је да их је због улоге које је град имао у ратовима вођеним са Аустријом био већи број, али изван зидина или у подграђу.

⁴² Halil İnalcık, Donald Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300–1914*. (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 89.

⁴³ Adem Handžić, „Prilog istoriji starih gradova u Bosanskoj i Slavonskoj Krajini pred kraj XVI vijeka”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. XIII, (1962), 329.

⁴⁴ Hazim Šabanović, *n. d.*, 89–90.

опасности која је са ње перманентно вребала. У једном опису бањалучке касабе из 1604. апострофирала се храброст њених мјештана који су се, како се вели „оружјем, душом и тијелом супротстављали и бранили царске земље и тврђаве и који су још од времена освајања били ослобођени обавеза тзв. ‘avarizi divanije’ и ‘tekalifi orfiје’”. Ову олакшицу добили су Бањалучани од Порте и она је важила све док је, како се у њој наводило, трајала њихова спремност да оружјем одбијају нападе невјерника на царске земље и утврђења. Као војвода бањалучког утврђења, односно мустахфиза тих година помиње се неки Хамза, док су мустахфиза били диздар Сулејман, Осман војвода и диздар Мустафа-ага. Диздар тадашње бањалучке тврђаве био је Хасан-ага. Куриозитет је да се у истом опису први пут на јаснији начин може закључити да је Бања Лука имала развијене оружане занате, који су по свему судећи били у рукама локалног хришћанског становништва у бањалучкој Новој Вароши. У овом бањалучком предграђу радио је као сабљар неки Иван и био за свој занатски посао и као беземљаш ослобођен свих обавеза према држави.⁴⁵ Сво то вријеме је и даље радила бањалучка тополивница, чијих је 25 топова, 30.000 топовских ђулади и 1.000 центи барута током ратне 1605. коришћено у борбама са Мађарима на Мохачу.⁴⁶ Бања Лука је, осим мјеста Киги у Ерзуруму (у источној Анадолији – Б. Т.), почетком XVII вијека важила за веома важан војномануфактурни центар. Топовске кугле производеле су се у цијелом Османском царству, осим у ова два азијска мјеста, још само у Бањој Луци.⁴⁷ Концентрација војних формација Бање Луке се с временом перманентно увећавала, а један број њених војника

⁴⁵ Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, sv. III, (obradila Amina Kupusović) (Sarajevo: Bošnjački institut Zürich – Odjel Sarajevo, Orijentalni institut, 2000), 419, 431, 433, 434-435, 437. Ликовне представе сабљи на бањалучким муслиманским надгробним споменицима башлуцима или нишанима су врло честе. На врху башлука на мезарју бањалучког насеља Побрђе легендарног муслиманског јунака Будалине Талета, који је 1637. погинуо у Бањој Луци уклесана је сабља (Rašid Durić, „Budalina Tale prema historijskim izvorima i usmenoj legendi”, *Putevi*, br. 5, god. XXVI, [1980], 170). Османски путописац Евлија Челеби посвједочио је да су се средином XVII вијека у Бањој Луци од осталог оружја израђивале врло добре сјекире, добри чекићи и разне врсте жељезних копаља (Evlija Čelebi, *н. д.*, 213). Ова производња је највјероватније била намијењена вашарској продаји, која се одвијала у близини бањалучке тврђаве Кастел. Ту су се током цијелог османског периода на хришћански празник Св. Тројицу одржавали вашари у трајању једне недеље, на којима се, осим бројне друге робе, трговало и оружјем (Ристо В. Сировина, „Бањалука”, *Босанска вила*, год. V, бр. 21–22, [1890], 342).

⁴⁶ Bogumil Hrabak, *н. р.*, 105.

⁴⁷ Klaus Kreiser, *Ор. cit.*, 60.

учествовао је лета 1623. у походу на Мађарску.⁴⁸ Такође, треба имати на уму да су од 1595. до 1660. у Бањој Луци егзистирала два утврђења, старо у Горњем и ново у Доњем шехеру.⁴⁹ Путописац Челеби (1660) свједочи о „изврским џебханама (оружарнице) и диздарима” у Бањој Луци и описује како се на улазу у нови Ферхат-пашин град налазио „накостријешен као јеж баљемез-топ од тридесет педаља”.⁵⁰

Међу најпознатијим пушкама у Босанском ејалету, уз куленвакуфске и пећиградске, биле су бањалучке.⁵¹ Веће интересовање и пажњу око истраживања бањалучког пушкарског занатства и милитаризације уопште побуђује једна наредба босанског валије из 1658. упућена бањалучком кадији. Њоме је било наложено ослобађање тамошњег становништва од даџбине тзв. пушкарског пореза („tüfenk endar”), с обзиром на то да су као граничари већ били царским ферманом ослобођени од тог истог тог пореза.⁵² Хамдија Крешевлјаковић за читаво вријеме турске владавине у Бањој Луци наводи име само једног познатог пушкара – Мустафаге Монастира (1719), у насељу Новоселија.⁵³

Током ратних година у Бањој Луци производила се велика количина пушчаног праха. Из ње је, на примјер, на прољеће 1646. у Врану, на граници са Млетачком републиком, пред наступајући рат са бањалучке тврђаве депортовано 30 барила праха и 17 топова.⁵⁴ Босански валија располагао је маја 1646. у Бањој Луци са 50.000 војника и 12 топова спремних за напад на Шибеник.⁵⁵ Дурак-бегу у Книну се током ратова вођеним средином марта 1684. са Млечанама из Бање Луке придружило 400 сејмена наоружаних пушкама. У исто вријеме као испомоћ из тог града пристигло је и 300 коња - натоварених прахом, оловом и бомбама.⁵⁶

⁴⁸ Nedim Zahirović, „Geografsko-statistički opis Bosanskog pašaluka iz treće decenije 17. vijeka”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 54, (2004), 192.

⁴⁹ Hamdija Kreševljaković, „Stari bosanski gradovi”, *Naše starine*, I, (1953), 26; Elma Korić, *n. r.*, (2007), 155.

⁵⁰ Evlija Čelebi, *n. d.*, 210.

⁵¹ Hamdija Kreševljaković, *n. r.*, (1949), 189.

⁵² Orijentalni institut, Sarajevo-Inv. br. 4478, Naredba bosanskog vezira banjalučkom kadiji 1658. godine

⁵³ Hamdija Kreševljaković, *n. d.*, 43.

⁵⁴ Gligor Stanojević, „Dalmacija u doba Kandiskog rata (1645–1669)”, *Vesnik Vojni muzej*, br. 5, sv. II, (1958), 107.

⁵⁵ Bogumil Hrabak, „Zapadna Bosna u zbivanjima Kandijskog i Morejskog rata”, *Istorijski zbornik*, br. 3, (1982), 8.

⁵⁶ Constituito d' ordine dell' illustrissimo et eccellentissimo signor Lorenzo Doná provveditor general in Dalmatia et Albania Obrad Tomashevich, habitante alla Vrana,

Бања Лука је уз поменути Киги, затим Самоков, Скадар у Албанији, те Правиште крај Кавале у Грчкој, од друге половине XVII вијека била највећи произвођач топовских кугли. Топхана је 1663. произвела 29.300 топовских кугли, између 1664. и 1665. око 100.000 ока топовских кугли, а 1684. чак 262.000 ока топовских кугли.⁵⁷ Сировинска база за производњу овако великих количина војног материјала од жељеза била је у рудницима у Бронзаном Мајдану, у бањалучкој нахији. Значај овог мјеста у општедржавним пословима огледао се у чињеници што је 1652. у њему као изасланик боравио царски емин, неки Али-ага. Из бањалучке фабрике топова маја 1679. за Београд је лиферована огромна количина барута и олова.⁵⁸

Бањалучко утврђење добило је крајем XVII и почетком XVIII вијека нову форму. У Горњем шехеру је све до 1688. постојала једна мања посада са диздаром, која је, вјероватно након учесталих удара аустријске војске, тих година и угашена. Један мањи одред војске принца Еугена Савојског који се 1697. кретао према Бањој Луци у потпуности је уништио њено утврђење.⁵⁹ Извјесно је да је не тако мали број спахија био у то вријеме стациониран у граду, будући да су аустријске јединице под командом пуковника кнеза Поседарског новембра 1697. у близини Бање Луке разбиле један османски одред од 200 коњаника.⁶⁰ За вријеме војног продора Савојског у Босну 1697. године, Бања Лука је већ била увелико позната као стара „турска ливница жељезне муниције” („türkische Giesserei für eisenmunition”).⁶¹

Концентрација османске војне силе у бањалучкој тврђави била је прилично велика (1.105 војника), са распоредом у четири пјешадијске јединице азапа, девет коњаничких јединица фарисана, двије лаке пјешадијске јединице мартоласа и мустахфиза, као и једне артиљеријске јединице и једне компаније гарнизонске артиљерије.⁶²

quale espose у: Бошко Десница, сабр. и обј., Историја Котарских ускока (1646–1684), св. I, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, треће одељење, књ. XIII (Београд: САН, 1950), 341–342.

⁵⁷ Ágoston Gábor, *Op. cit.*, 176–177.

⁵⁸ Bogumil Hrabak, *n. r.*, (1980), 105, 112.

⁵⁹ Hamdija Kreševljaković, *n. r.*, (1953), 26.

⁶⁰ Gligor Stanojević, *n. r.*, 103, 108.

⁶¹ Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen (Geschichte der Kämpfe Österreiches), Herausgegeben von der Kriegsgeschichtlichen Abtheilung des k. und k. Krieges-Archivs, Register-Band./Orts, Namen und Sach-Register nebst einem verzeichnisse der benutzen quellen, sowie der Graphischen Beilagen, Bearbeitet in der Kriegsgeschichtlichen Abtheilung von Alfons Freiherrn von Wrede, k. und k. Hauptmann (Wien Verlag des K. K. Generalstabes, in Commission bei C. Gerold's Sohn, 1892), 54.

⁶² Michael Robert Hickok, *Ottoman Military Administration in Eighteenth-Century, Bosnia* (Leiden, New York, Köln: Brill, 1997), 16.

Од изградње „вобан” фортификационог утврђења до Бањалучке битке

Изградња нове бањалучке „вобан” фортификације има се захвалити, прије свега, добрим дипломатским односима почетком XVIII вијека између Османског царства и Француске. Бањалучки „вобан” систем састојао се од више бастiona и опкопа, те девет унутрашњих и спољашњих кула, углавном за смјештај топова већег калибра.⁶³ Ово ново, масивније и веће утврђење имало је могућност лакше и успјешније одбране од евентуалних напада, који су привремено - заустављени Карловачким миром 1699. године, чиме је граница - између Хабзбуршког и Османског царства помјерена ближе Бањој - Луци (17 км јужно од Саве). Новоизграђено утврђење имало је полигоналну основу, а војници су се приликом напада непријатеља - укопавали у јаке, ниске полигоналне табије, висине седам метара, грађене на преломима трасе бедема. У омотачу утврђења са девет табија или бастiona, од којих је седам истурених, а два увучена, најистуренија и најмасивнија је октогонална табија на југозападном углу тврђаве. Она је била предвиђена за одбрану моста који је водио преко Врбаса. Пошто је западна страна утврђења била највише изложена артиљеријској ватри, испред ње је био јак насип или зид, који је био истурен 50 метара испред омотача тврђаве. Испред њега био је шанац који је опкољавао тврђаву. На табијама су били - распоређени топови, који су довучени преко рампи распоређених са унутрашње стране зида. Казамати, који су били напола укопани у земљу унутар Кастела, служили су за смјештај војних трупа и као складишта. Одбрамбеном систему бањалучког „вобан” утврђења припадао је и шанац широк 20-30 метара, који је опкољавао Кастел са свих страна, тако да је тврђава била као на острву.⁶⁴ Коначна изградња Кастела довршена је до 1701. године, када је нови бањалучки намјесник унутар зидина утврђења изградио нову топхану у коју је смјестио 30 најбољих тобџија.⁶⁵ Сва војна индустрија за производњу топова и пушчаног праха производила се у XVIII вијеку хидраулично, односно помоћу снажнијег воденог пот-

⁶³ *Ibid.*, 15-16.

⁶⁴ Lidija Žeravica, *n. r.*, 688-689, 690.

⁶⁵ Enes Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira (1699-1718)* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1989), 85.

енцијала, кога је Бања Лука имала засигурно сасвим довољно.⁶⁶ У тврђави је првих година XVIII вијека топчага био Мустафа Алај-бег Светачковић, који је сам себе називао „топчага града бањалучкога“, док се на челу мустахфиза налазио Али-чауш.⁶⁷

Рудницима између Сане и Врбаса, кључним сировинским базама за експлоатацију жељеза, неопходног за израду топовских кугли и осталог ватреног оружја, посебно топова у бањалучкој тополивници, тежак ударац задао је 1716. хрватски бан Драшковић. Он је тада растурио већину рударских јама. То је засигурно био један од главних разлога да у бањалучкој тврђави 1718. буде присутно чак 168 ђебеџија.⁶⁸ Ово јасно указује на чињеницу, да је унутар зидина Кастела био стациониран и ускладиштен бројни војни материјал, поготово ако се има увиду да је основни ђебеџијски задатак био његово чување. Интересантно је да се први пушкар (туфекчија) по имену у Бањој Луци помиње сљедеће (1719) године, премда је извјесно да их је, поред бројних посада и трупа по смотрама, морало бити доста више од самог почетка конституисања и афирмације града.⁶⁹ Бањалучки капетан био је те 1719. поменути ранији топчага Мустафа Алај-бег Светачковић,⁷⁰ у вријеме када се његово утврђење налазило између два мања брда. У предвечерје Бањалучке битке град засигурно није оскудијевао у војном материјалу, јер је у цијелом граду и у тврђави било смјештено 6.000 војника, а на прстеновима зидина било постављено 50 великих топова и, што је занимљиво, према Врбасу није било стационираних топовских батерија.⁷¹ Оне су, према карти из извјештаја де Ребена, капетана и инжењера де Тура из 1737, биле укопане у близини Ферхат-пашине џамије. На тој карти су у прецизним ознакама дати основни подаци о положају османских батерија у Бањој Луци, војним јединицама, њиховом броју,

⁶⁶ Donald Quataert, *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500–1950*. (New York: Suny Press, 1994), 67.

⁶⁷ Hamdija Kreševljaković, *n. r.*, (1953), 26; 'Мустафа алаи бег Светачковић, бањалучки топчага-Станиславу Орехоцију, великом грофу крижевачком', 20. марта 1719., у: Franjo Rački, „Dopisi izmedju krajiških turskih i hrvatskih častnika, *Starine JA-ZU*, knj. XII, (1880), 38; Владислав Скарић, „Попис босанских спахија из 1123. (1711) године“, *Гласник Земаљског музеја*, год. XLII, св. 2, св. за хисторију и етнографију, 93.

⁶⁸ Enes Pelidija, *Banjalučki boj iz 1737, uzroci i posljedice* (Sarajevo: El Kalem 2003), 98, 138.

⁶⁹ Bogumil Hrabak, *n. r.*, (1980), 100.

⁷⁰ Hamdija Kreševljaković, „Kapetanije u Bosni i Hercegovini“, у: *Izabrana djela, I dio* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1991), 147.

⁷¹ Gustav Bodenstern, „Povijest naselja u Posavini god. 1718.–1739.“, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XX, 1, (1908), 101–102.

различитом војном материјалу, гранатама, топовима, хендецима, као и о рововима ископаним у облику чешља и друго.⁷²

Прецизнији подаци о војном материјалу Османлија у Бањој Луци непосредно уочи Бањалучке битке регистровани су у попису свих артиљеријских утврђења у Босанском ејалету, а који је 1733–34. по налогу султана Махмуда I урадио босански везир Абдулах-паша Михсинзаде. Нова бањалучка фортификација са седам спољашњих кула и једном унутрашњом тамницом званом „црни барут” имала је 16 великих месинганих топова, као и три велика жељезна топа, који су били уграђени на висинама у распону од 8 до 19 лаката. Поред тога, утврђење је имало 314 малих кулских топова, 112 великих минобачача и 5.500 малих кулских пушака. Унутар зидина бањалучког утврђења било је ускладиштено 16.800 кг црног барута, 73.348 кг барута за остало ватрено оружје и 10.836 кг пушчаних шипки. Алат за поправку и одржавање артиљерије са бањалучке тврђаве био је смјештен у просторијама унутрашње тамнице.⁷³

Додатно наоружавање босанских утврђења било је када је почетком априла 1735. у Босну стигао ферман са Порте, којим се босанском намјеснику наређивало да за потребе топова у бројним тврђавама набави или изради додатних 40.000 топовских ђулади. У Босну је у мају исте године стигло нових 80 шахи топова, од чега је 41 био опремљен кундацима. Уз то, са Порте је бањалучком капетану Мехмеду Ферхатпашићу Соколовићу и Хасану послано опширно писмо у коме је наложено да се у Бањој Луци што прије активира велика радионица за израду топовских кугли („јуварлаци”). Из Цариграда је напоменуто да се у бањалучкој тополивници, која је на истом мјесту постојала прије више деценија, нису производиле само топовске кугле него и топови мањег калибра. Наглашено је и да је та старија радионица, односно мања војна фабрика престала из разумљивих разлога са радом још за вријеме Бечког рата (1683–1699). Након адаптације нове бањалучке војне радионице предвиђено је да се током 1735. произведе око 16.000 комада топовске ђулади. Султан Махмуд I је на годишњицу ступања на пријесто 22. децембра 1736. поставио за заповједника бањалучког утврђења тобџију Омера из осме оде тобџијског џемата.⁷⁴ У Бањој Луци је тих година, осим тобџија, циркулисао и већи број војника осталих родова, нарочито јањичара. Капетан Мухамед (или Мехмед-капетан) водио је након 1736. године својих 80 војника, а јањичар-

⁷² Sabira Husedžinović, *n. d.*, 544.

⁷³ Michael Robert Hickok, *Op. cit.*, 14, 15–16.

⁷⁴ Enes Pelidija, *n. d.*, (2003), 228–229, 230–231.

ски командант нешто више од 100 јањичара из Бање Луке у рат против Русије.⁷⁵ Према извјештају аустријског поручника Молтенберга од 8. априла 1737, само неколико мјесеци прије аустријског напада на Бању Луку, у бањалучкој тврђави било је стационарирано 2.000 османских војника. Босански везир Али-паша Хећимоглу молио је почетком маја 1737. од Порте да му се у што краћем року у Бању Луку пошаље неколико тобџија, који, како је наглашавао, недостају овој тврђави.⁷⁶ Мухафиз (тур. заповједник већег утврђења) Бање Луке у предвечерје Бањалучке битке био је Али-бег Грошић, команданти Ђонлија Ибрахим-ага и Хусеин-ага. Одабаше су биле Омер Фејзић и Мустафа. Диздар је био Мурат-ага. Командант фариса био је Дауд-ага, а вођа мартоласа Абдулах-ага. Дервиш-бег и Ибрахим-ага водили су бањалучке тобџије.⁷⁷

Генерал Хилдбургсхаузен, главни аустријски војсковођа у нападу на Бању Луку 1737. године, располагао је информацијом да у бањалучкој тврђави има: четири артиљеријска оруђа, шест топова, два мања топа и 3.000 чланова посаде. Обавјештајац са терена информисао га је и за остало наоружање: „Што се тиче обичних пушака које се нису видиле, за истими знати се не може”. Аустријски шпијуни описивали су бањалучко утврђење 1737. као фортификацију са седам табија (кула), у чијем је старијем дијелу била муниција, а у близини је била стационарирана слична кула са покривеним сводовима у којој се чувало оружје, разни топови, пушке, кумбаре, гвоздене топовске кугле (јуварлаци). Према неким шпијунским изворима, у једној од кула налазило се осам бачви - праха, те неколико смотака кучина, док је у самом граду било још 19 бачви барута, а у близини града још три.⁷⁸ Карта Ди Шафеа, очевица битке 1737. године, приказује у Бањој Луци под тачком Е: „Pulver Magazin” (топхана) и под тачком Н: мала батерија са гранатама. Османска артиљеријска батерија, постављена у близини џамије Ферхадије, била је у вријеме самог напада током јула и августа 1737. прилично оштећена од силних удара аустријске артиљеријске батерије стационариране на десној обали Врбаса у близини „чаршијске” џамије.⁷⁹ Истина је да су током битке за Бању Луку, од 27. јула до 4. августа 1737, са другог аустријског положаја

⁷⁵ Hamdija Kreševljaković, *n. d.*, (1991), 146.

⁷⁶ Enes Pelidija, *n. d.*, (2003), 244, 301.

⁷⁷ Haso Popara, „Tri neobjavljena dokumenta o banjalučkom mutesellimu i muhafizu Ali-begu Grošiću – prilog historiji Banje Luke 1738–1740”, *Anali Gazi-Husrev begove biblioteke*, XXIX–XXX, (2009), 8, 32–33.

⁷⁸ Enes Pelidija, *n. d.*, (2003), 263, 244.

⁷⁹ Sabira Husedžinović, *n. d.*, 550–551.

Лауша (бањалучко насеље – Б. Т.) Аустријанци поставили двије артиљеријске батерије са по шест топова и да су на бањалучко утврђење дневно испаливали 1.800 граната. Од силног гранатирања учињена је огромна материјална штета на зидовима и кулама фортификације.⁸⁰

Град је јула и августа 1737. изгледао као клаоница, у којој је, како кажу страни извори владала: „рика топова и махање мачева“. Исти извори кажу да се оружје Бањалучана састојало углавном од сабљи, копаља, сјекира, пиштоља и пушака.⁸¹ Генерал Хилдбургсхаузен је за рат против Бање Луке мобилисао не тако малу војну силу: 14 ескадрона кирасира, 21 ескадрон драгона, пет ескадрона хусара, један ескадрон Хрвата, дакле свега 41 ескадрон коњице, 13 батаљона пјешадије, 12 компанија гренадира, као и 6.600 хрватских граничара. Кумулативно, односно у људском капацитету то је значило укупно 16.257 војника и 4.345 коњаника.⁸² Бањалучани су након несумњивог ратног успјеха над Аустријанцима обогатили своја војна складишта са много ратног плијена: - 12 топова, три минобацача (лумбарде), 2.300 шатора, 15.000 барела (15 буради) барута, велики број сабаља, пушака, копаља и мачева.⁸³

⁸⁰ Adem Handžić, „Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, V/1954–55, (1955), 157.

⁸¹ 'Umar Būsnāvī or Ibrahim Basmajee, History of the war in Bosnia during the Years 1737-8 and 9, (translated from the Turkish by C. Fraser) (London: Printed for the Oriental translation fund, 1830), 8, 39. Бањалучани и остали османски војници, који су као испомоћ пристигли из централне Босне су током борби вођених прса у прса су од оружја највише користили сабље и копља (Enes Pelidija, *n. d.*, 2003, 358). Бањалучки вицекапетан Салих-ага је током исте битке, практично у класичном двобоју ранио копљем (миздраком) аустријског генерала Мифлинга (Salih Sidki Hadžihuseinović-Muvekitt, *Povijest Bosne [Tarih-I-Bosna]* [Sarajevo: El Kalem, 1998], 490; Hamdija Kreševljaković, „Bitka pod Banjom Lukom 4. VIII. 1737, uz dvjestagodišnjicu“, *Narodna uzdanica, Kalendar za godinu 1937. [1355–1356. po Hidžri]*, god. V, [1936], 97). Спахијска коњица је у то вријеме била опремљена пушкама и пиштољима, карабинима, луковима и стријелама, ратним сјекирама (Elias Habesci, *Op. cit.*, 232), као и сабљама (G.[uillaume] A.[ntoine] Olivier, *Travels in the Ottoman Empire, Egypt, and Persia, undertaken by order of the Government of France, during the First Six Years of the Republic*, vol. I-II [London: Printed for T. N. Longman and O. Rees, Paternoster-Row, 1801], 126).

⁸² Hamdija Kreševljaković, *n. r.*, (1936), 96; Enes Pelidija, *n. d.*, (2003), 313.

⁸³ 'Umar Būsnāvī or Ibrahim Basmajee, *Op. cit.*, 40; Ivan Kukuljević-Sakcinski, *Putovanje po Bosni* (Zagreb: Tiskom Narodne tiskarnice Dra. Lj. Gaja, 1858), 23; Adem Handžić, *n. r.*, (1955), 161.

Уочљиво је да је бањалучка тврђава према једној аустријској војној карти из 1738. године сачувала свој изглед.⁸⁴ Половином XVI-II вијека она је у саставу и надлежности јединствене Босанске милиције, унутар чијих зидина је имала локалну пјешадију, коњицу и артиљеријску компанију.⁸⁵ У раздобљу између 1763. и 1781. тобџије „Бијеле табије” у Бањој Луци дио својих плата добијали су од прихода сарајевских тахмиса.⁸⁶ Бањалучка тврђава имала је 1785. око својих зидина ископане метеризе (ровове) за топове,⁸⁷ док је унутар зидина и на њима било стационарирано 50 великих топова.⁸⁸ Тих година сертопи (заповједник тобџија) у Бањој Луци био је Бахтијар.⁸⁹ У цијелој бањалучкој капетанији крајем XVIII вијека било је, уз велики број тобџија и мустахфиза, укупно пет џемата азапа, девет џемата коњаника, два џемата мартолоса.⁹⁰ Поред наведених родова, било је још и фариса, ђонлија и џебеџија.⁹¹ Бањалучка тврђава имала је, према аустријским војним изворима, на прољеће 1789. године тек 16 топова и два баџача запаљиве смјесе.⁹² Од краја XVIII вијека у граду се, поред босанских муслимана и Османлија, јављају и прве туфекчије (пушкарџије) Срби.⁹³ Међу најпознатијим пушкарџијама у Босни посљедњих година тога вијека био је неки Петко туфекчија из Бање Луке, који је својом робом највише трговао у Далмацији.⁹⁴

Закључак

За Бању Луку, град који је једно дуже вријеме био најистуренији центар током османских освајања, може се са сигурношћу тврдити да је у XVI и XVII вијеку унутар свога утврђења имао бројан војни материјал. Милитаризација утврђења и града у

⁸⁴ Музеј Републике Српске, Одјељење за историју, османско-турски период (1527–1878), збирка историјских карата – кут. IV, фасц. 13. „*Die Türkische Vestung Bania Lucka in Bosnien mit er At taque A. 1738*”.

⁸⁵ Michael Robert Hickok, *Op. cit.*, 61.

⁸⁶ Hamdija Kreševljaković, *n. d.*, (1991), 145.

⁸⁷ Hamdija Kreševljaković, Hamdija Kapidžić, *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat, od 1785.* (Sarajevo: ANU BiH, 1957), 40–41.

⁸⁸ Hamdija Kreševljaković, *n. r.*, (1953), 26.

⁸⁹ Haso Popara, *n. r.*, (2008), 79.

⁹⁰ Hamdija Kreševljaković, *n. d.*, (1991), 144.

⁹¹ Haso Popara, *n. r.*, (2008), 80–82, 92–93, 104.

⁹² Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788–1812.* (Banjaluka: Institut za istoriju, 1992), 110.

⁹³ Bogumil Hrabak, *n. r.*, (1980), 100.

⁹⁴ Владимир Ђоровић, „Босанско-херцеговачки трговци у Далмацији (прилог сарајевској трговини с краја XVIII века)”, *Годишњица Николе Чупића*, бр. XXV, (1923), 217.

пуном капацитету отпочела је 1587. изградњом тополивнице. Бања Лука је од друге половине XVII вијека била међу пет градова у Османском царству по производњи топовских кугли, а од краја истог вијека увелико позната као стара „османска ливница жељезне муниције”. Коначна изградња Кастела по моделу „вобан” завршена је 1701. године, када је нови бањалучки намјесник унутар зидина утврђења изградио нову тополивницу у коју је смјестио 30 најбољих тобџија. Исцрпљена у ратовима са Аустријанцима, поготово након покушаја њеног освајања 1737. године, Бања Лука је крај XVIII вијека дочекала знатно ослабљене војне моћи.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

а) Необјављени извори

Музеј Републике Српске, Бања Лука

Оријентални институт, Сарајево

б) Објављени извори

Monumenta Turcica historiam Slavorum Meridionalium illustrantia, serija III, Vakufname, knj. 1, tom V, (glavni urednik Lejla Gazić). Sarajevo: Oriјentalni institut, 1985.

Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, sv. III, (obradila Amina Kupusović) Sarajevo: Bošnjački institut Zürich – Odjel Sarajevo, Oriјentalni institut, 2000.

в) Монографије

Būsnavī ‘Umar or Basmajee Ibrahim. History of the war in Bosnia during the Years 1737-8 and 9, (translated from the Turkish by C. Fraser). London: Printed for the Oriental translation fund, 1830.

Čelebi, Evlija. Putopis (preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović). Sarajevo: Svjetlost 1967.

Десница, Бошко сабр. и обј. Историја Котарских ускока (1646–1684), св. I, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, треће одељење, књ. XIII. Београд: САН, 1950.

Elgood, Robert. Firearms of the Islamic World in the Tareq Rajab Museum, Kuwait. London, New York: I. B. Tauris Publishers, 1995.

Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen (Geschichte der Kämpfe Österreiches), Herausgegeben von der Kriegsgeschichtlichen Abtheilung

des k. und k. Krieges-Archivs, Register-Band./Orts, Namen und Sach-Register nebst einem verzeichnisse der benutzen quellen, sowie der Graphischen - Beilagen, Bearbeitet in der Kriegsgeschichtlichen Abtheilung von Alfons Freiherrn von Wrede, k. und k. Hauptmann. Wien Verlag des K. K. Generalstabes, in Commission bei C. Gerold's Sohn, 1892.

Gábor, Ágoston. *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons - Industry in the Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Goffman, Daniel. *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Habesci, Elias (translated from the French manuscript). *The present State of the Ottoman Empire, containing a more accurate and interesting account of the Religion, Government, Military eastablishment, Manners, Customs and Amusements of the Turks, including a particular description of the Court and Seraglio of the Grand Signor and interspersed with many singular and entertaininig anecdotes*. London: R. Baldwin, No. 47, Pater-Noster Row, MDCCLXXXIV

Hadžihuseinović-Muvekitt, Salih Sidki. *Povijest Bosne (Tarih-I-Bosna)*. Sarajevo: El Kalem, 1998.

Hickok, Michael Robert. *Ottoman Military Administration in Eighteenth-Century, Bosnia*. Leiden, New York, Köln: Brill, 1997.

Husedžinović, Sabira. *Dokumenti opstanka (vrijednosti, značaj, rušenje i obnova kulturnog naslijeđa)*. Zenica: Muzej Grada, 2005.

Halil, Quataert, Donald. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300–1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Kreiser, Klaus. *Der Osmanische Staat 1300-1922*. München: R. Oldenbourg Verlag, 2001.

Kreševljaković, Hamdija, Kapidžić, Hamdija. *Vojno-geografski opis Bosne pred Dubički rat, od 1785*. Sarajevo: ANU BiH, 1957.

Kreševljaković, Hamdija. *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: ND NR BiH, 1961.

Kukuljević-Sakcinski, Ivan. *Putovanje po Bosni*. Zagreb: Tiskom Narodne tiskarnice Dra. Lj. Gaja, 1858.

Kuripešić, Benedikt. *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*. Sarajevo: Svjetlost, 1950.

Mažuranić, Matija. *Pogled u Bosnu ili kratak put u onu Krajinu, učinjen 1839-40. po Jednom Domorodcu*. Zagreb: Tiskom i troškom kr. pr. ilir. narodne tiskarne Dra. Ljudevita Gaja, 1842.

Микић, Ђорђе прир., Стојан Бијелић, Казивање паметара о прошлости Бање Луке и Крајине. Бања Лука: Институт за историју, 1996.

Мргич-Радојчић, Јелена. Доњи Краји, Крајина средњовековне Босне. Београд: Филозофски факултет, 2002.

Mujezinović, Mehmed. Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, knj. II – Istočna i centralna Bosna. Sarajevo: Veselin Masleša, 1982.

Nicolle, David. Armies of the Ottoman Turks 1300-1774. London: Osprey Publishing, 1983.

Nicolle, David. The Janissaries. London: Osprey Publishing, 1995.

Olivier, G.[uillaume] A.[ntoine]. Travels in the Ottoman Empire, Egypt, and Persia, undertaken by order of the Government of France, during the First Six Years of the Republic, vol. I-II. London: Printed for T. N. Longman and O. Rees, Paternoster-Row, 1801.

Pelidija, Enes. Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira (1699–1718). Sarajevo: Veselin Masleša, 1989.

Pelidija, Enes. Banjalučki boj iz 1737, uzroci i posljedice. Sarajevo: El Kalem, 2003.

Quataert, Donald. Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950. New York: Suny Press, 1994.

Šabanović, Hazim. Bosanski pašaluk. Sarajevo: ND BiH, 1959.

Šljivo, Galib. Bosna i Hercegovina 1788–1812. Banjaluka: Institut za istoriju, 1992.

Truhelka, Ćiro. Kraljevski grad Jajce, povijest i znamenitosti. Sarajevo: J. Studnička i drug, 1904.

Uzunçarşılı, İsmail Hakki. Osmanlı Devleti teşkilatından kapıkulu ocakları: Ace-mi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.

Vecellio, Cesare. Costumes anciens et modernes, habits antiques et modernes di tutto il mondo, précédés d'un essai sur la gravure sur bois par Amb. Paris: Firmin Didot frères fils & cie., 1860.

2) Чланци и расправе

Bodenstein, Gustav. „Povijest naselja u Posavini god. 1718–1739.”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XX, 1, (1908), 95–112.

Bogdanović, Branko, Milosavljević, Branka. „Streljačko oružje 16. i 17. veka u zbirkama Vojnog muzeja”, *Vesnik Vojni muzej*, br. 31–32, (1986), 38–69.

Čavkić, Fejzo. „O Banjoj luci i njenoj okolini“, *Školski vjesnik*, god. X, br. 12, (1903), 858–861.

Ђоровић, Владимир. „Босанско-херцеговачки трговци у Даламцији (прилог сарајевској трговини с краја XVIII века)“, *Годишњица Николе Чунућа*, бр. XXV, (1923), 212–223.

Ћошковић, Пејо. „Banjaluka i pomaganje Jajcu 1525. god.“, *Istorijski zbornik*, br. 8, (1987), 13–36.

Ђурић, Рашид. „Budalina Tale prema historijskim izvorima i usmenoj legendi“, *Putevi*, br. 5, god. XXVI, (1980), 167–172.

Handžić, Adem. „Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, V/1954–55, (1955), 135–180.

Handžić, Adem. „Prilog istoriji starih gradova u Bosanskoj i Slavonskoj Krajini pred kraj XVI vijeka“, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. XIII, (1962), 321–339.

Hrabak, Bogumil. „Privreda Banjaluke i šire okoline do rata 1683–1699. godine“, *Istorijski zbornik*, br. 1, (1980), 85–126.

Hrabak, Bogumil. „Zapadna Bosna u zbivanjima Kandijskog i Morejskog rata“, *Istorijski zbornik*, br. 3, (1982), 7–36.

Husedžinović, Sabira. „Vakufname-značajni istorijski izvori za upoznavanje urbane topografije Banjaluke XVI–XIX vijeka“, *Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, god. 30, (1990), 95–115.

Husić, Aladin. „Tvrdave Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 49/1999, (2000), 189–229.

Klaić, Vjekoslav. „Hrvatsko kraljevstvo u XV. stoljeću i prvoj četvrti XVI. stoljeća (1409–1526.)“, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, sv. VIII, (1905), 129–147.

Korić, Elma. „Fortifikacijski kompleks Banje Luke u XVI stoljeću“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 56, (2007), 145–158.

Korić, Elma. „Prilog pitanju osnivanja samostalnog Banjalučkog kadiluka u 16. stoljeću“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXXII, (2011), 125–134.

Kreševljaković, Hamdija. „Bitka pod Banjom Lukom 4. VIII. 1737., uz dvjestagodišnjicu“, *Narodna uzdanica, Kalendar za godinu 1937. (1355–1356. po Hidžri)*, god. V, (1936), 91–112.

Kreševljaković, Hamdija. „Gradska privreda i esnafi u Bosni i Hercegovini (od 1463. do 1851)“, *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, I, (1949), 168–209.

Kreševljaković, Hamdija. „Prilozi povijesti bosanskih gradova pod turskom upravom”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, II, (1951), 115–184.

Kreševljaković, Hamdija. „Stari bosanski gradovi”, *Naše starine*, I, (1953), 7–45.

Kreševljaković, Hamdija. „Kapetanije u Bosni i Hercegovini”, u: Izabrana djela, I dio. (Sarajevo: Veselin Masleša, 1991), 19–237.

Petrović, Đurđica. „Uloga Dubrovnika u snabdevanju srednjovekovne Bosne oružjem XIV–XV vek” u: Radovi sa simpozijuma *Srednjovekovna Bosna i evropska kultura*. (Zenica: Muzej grada, 1973), 68–77.

Popara, Haso. „Tri banjalučka arzuhala – Prilog historiji Banje Luke”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXVII–XXVIII, (2008), 69–112.

Popara, Haso. „Tri neobjavljena dokumenta o banjalučkom mutesellimu i muhafizu Ali-begu Grošiću – prilog historiji Banje Luke 1738–1740”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, XXIX–XXX, (2009), 5–40.

Pribaković, Dušan. „Ostava iz XV veka u malom gradu smederevske tvrđave”, *Vesnik Vojni muzej*, br. 6–7, (1962), 55–96.

Rački, Franjo. „Dopisi izmedju krajiških turskih i hrvatskih častnika, *Starine JAZU*, knj. XII, (1880), 1–41.

Сировина, Ристо В. „Бањалука”, *Босанска вила*, год. V, бр. 21–22, (1890), 340–342.

Скарић, Владислав. „Попис босанских спахија из 1123. (1711.) године”, *Гласник Земаљског музеја*, год. XLII, св. 2, св. за историју и етнографију, (1930), 1–100.

Stanojević, Gligor. „Dalmacija u doba Kandiskog rata (1645–1669)”, *Vesnik Vojni Muzej*, br. 5, sv. II, (1958), 93–182.

Šabanović, Hazim. „Upravna podjela jugoslovenskih zemalja pod turskom vladavinom, do Karlovačkog mira 1699. godine”. *Godišnjak Istorijaskog društva Bosne i Hercegovine*, IV, (1952), 171–204.

Šabanović, Hazim. „Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XI, (1960), 173–224.

Truhelka, Ćiro. „Gazi Husrefbeg, njegov život i njegovo doba”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, XXIV, (1912), 91–233.

Zahirović, Nedim. „Geografsko-statistički opis Bosanskog pašaluka iz treće decenije 17. vijeka”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, vol. 54, (2004), 189–198.

Žeravica, Lidija. „Kulturno istorijske vrednosti i hronološki okvir tvrđave Kastel u Banjoj Luci”, *Putevi*, br. 6, god. XXII, (1976), 685–692.

Mag. Bratislav Teinović

Museum of Republika Srpska, Banjaluka

E-mail: b.teinovic@hotmail.com

THE MILITARIZATION OF BANJALUKA (1527–1789)

(Summary)

This article chronicles the armament of military units stationed on the Kastel Fortress since the first mention of gun makers in the beginning of the sixteenth century, through the construction of the first cannon foundry in 1587, to the construction of the “Vauban” artillery system and the Battle of Banja Luka in 1737. For Banja Luka, the city which was the most protruding center during the Ottoman conquest for a period of time, it can be safely said that during the sixteenth and seventeenth centuries it possessed ample and diverse military material within its fortification. The numerous units in fortified cities enabled a great concentration of military material. The first militarization of the fortification and city begun with the construction of the cannon foundry in 1587. Banja Luka was one of the greatest producers of cannon balls since the second half of the seventeenth century. The raw materials for the production of iron military materials came from the mines of Bronzani Majdan, in the Banja Luka Nahiyah. The significance of this place to the state was reflected in the fact that in 1652. the imperial Emin Ali-aga, lived there as an emissary. For Belgrade, in May 1679. a huge amount of gunpowder and lead was sent from the Banja Luka cannon factory. During Eugene of Savoy's invasion of Bosnia in 1697. Banja Luka was already well known as the “Ottomans old manufacture of iron ammunition.” The final construction of the Kastel Fortress was finished in 1701, when the new governor of Banja Luka built a new cannon factory. All military industry for the production of cannons and gunpowder worked hydraulically during the eighteenth century. Exhausted in the wars with the Austrians, especially after their 1737 invasion, Banja Luka was a significantly weakened military power at the end of the eighteenth century. Sources from 1789 reveal the poor armament of the fortification, clearly indicating the waning of its power.

KEYWORDS: Banja Luka, Fortress (Kastel), Ottomans, Materiel, Bosnia

355.426(510)"1900"
327(436-89:510)"1900"
COBISS.SR-ID 283746316

Оригиналан научни рад
Примљен: 30. септембар 2019.
Прихваћен: 21. октобар 2019.

Dr. Mario Christian Ortner
Museum of Military History, Vienna
Email: contact@hgm.at

THE AUSTRO-HUNGARIAN SHARE IN THE 'BOXER REBELLION' IN BEIJING IN 1900

ABSTRACT: By the end of the 19th century, the Western powers and Japan had forced China's dynasty to accept wide foreign control over the country's economic affairs. In 1900, a Chinese secret organization called the Society of the Righteous and Harmonious Fists led an uprising in northern China against the spread of Western and Japanese influence there. The Western powers and Japan organized a multinational force to crush the rebellion. On August 14, after fighting its way through northern China, an international force of approximately 20,000 troops from eight nations (Austria-Hungary, France, Germany, Italy, Japan, Russia, the United Kingdom and the United States) arrived to take Beijing and rescue the foreigners and Chinese Christians.

KEY WORDS: Austro-Hungary, boxer rebellion, Chinese Empire, Austro-Hungarian naval policy, SMS 'Zenta'.

The foreign policy of Austria-Hungary in the second half of the 19th century displayed a very pronounced focus on the European continent despite the upsurge in European colonialism at that time. Still even a non-colonial power like Austria-Hungary could occasionally be involved in military activities beyond its accustomed territorial horizons as the events on Crete in 1897 and in Beijing in 1900 demonstrate. Those later occurrences in the year 1900 shall now be explored from the beginning

of the siege of the Beijing legations to their relief by a multinational force with an emphasis on the Austro-Hungarian perspective. The Austro-Hungarian policy towards Eastern Asia was, not so much determined by a colonial programme but by its general foreign policy and its identity as a great power. Therefore, the Habsburg Monarchy was one of the last European powers that made an appearance in Eastern Asia. The first diplomatic treaties with the Chinese Empire were concluded in 1869, the first legation was established in 1896 only. Considerations to follow suit with other powers and to claim a colonial possession or at least a dependency (*Schutzgebiet*) were disapproved by the first Austro-Hungarian representative to China, Baron Moritz Czikann von Wahlborn, because this would have required an increased diplomatic and military presence and hence a substantial financial commitment as well. Czikann's opinion was supported by the fact that the opening of Chinese harbours that had been enforced by other powers benefited the Austro-Hungarian trade as well and as such had already realized the main aim a potential colonial policy could have for Austria-Hungary. Therefore, Austria-Hungary was not only surprised by the outbreak of an anti-European turmoil in 1900 but also had to rely on improvisations.¹

The backdrop of these upheavals and the later fighting with foreign forces is to be seen in the emergence and spreading of a religiously motivated movement that the Europeans simplistically labelled as the 'Boxers'. What the exact origins of this movement were is to this day contested. However, it is safe to ascertain that it took shape during the last years of the 19th century and that it emerged out of several local groupings and secret societies. They, on their part, were created under the impression of lost wars against foreign intruders – both the Opium Wars (1839-1842, 1856-1860) and the first Sino-Japanese war (1894/1895) as well as the increasing imperialist influence in general. Apart from this, further factors contributed to the spreading of the Boxer movement, among them the internal conflict between reformists and conservatives at the Imperial court under the empress dowager Cixi (Tz'u Hsi). The ever increasing number of Christian missionaries who enjoyed a privileged position under the protection of the foreign powers and intervened in local administration, gave the movement a strong anti-Christian outlook.² The organizational structure of the movement

¹ Gerd Kaminski and Else Unterrieder, *Wäre ich Chinese, so wäre ich Boxer. Das Leben an der k.u.k. Gesandtschaft in Peking in Tagebüchern, Briefen und Dokumenten* (Vienna: Europaverlag 1989), 48.

² Richard O'Connor, *Der Boxeraufstand. Chinas blutige Tragödie* (München: Heyne Verlag 1980), 12 f.

corresponded to the diversity of the motives of its followers and might therefore be described as loose and disparate. Local groupings gathered around single leaders, performed folkloric and mythic rituals and had a strong appeal to marginalized segments of the rural population – not at least due to their reputation as possessing the attribute of being invulnerable to modern western weapons. In terms of religion there was a mix of Buddhist, Taoist and Confucian beliefs that was attractive for many. This was even more so because of the numerous bad harvests and plagues experienced in the course of the 1890s and due to the huge number of unemployed people. For all this the foreign presence in China was blamed. Getting rid of the foreigners as well as of Chinese converted to Christianity and the return to the traditional way of life was expected to be the remedy for all identified grievances. Consequentially, the followers of the movement called themselves ‘Yihetuan’ (Association for Justice and Harmony) respectively ‘Yihequan’ (Fists of Harmony and Justice). The term ‘Boxer’ is based on the fact that the first followers practiced traditional martial arts whose exercises appeared similar to those of Western boxers in the eyes of foreign observers. The red color served as a distinctive mark, and amulets with reputed protective powers against modern weaponry were very common.

The first riots staged by members of the Boxer movement can already be discerned for the year 1899 and were directed against foreigners, who were classified as ‘1st class devils’, as well as converted Chinese – ‘2nd class devils’.³ In the same year a British missionary in the province of Shantung became the first prominent victim. During the winter of 1899/1900 the unrest spread to the province of Zhili. In this context the attitude of the Chinese Government appears interesting as the empress dowager Cixi was eager to divert the anger of the discontent masses against the foreigners on the one hand and to uphold her international legal responsibilities regarding the safety of foreign legations and settlements on the other. Here the foreign diplomats residing in the international quarters and dealing with the ‘Zongli Yamen’ (office in charge of affairs of all nations) assumed a pivotal role. In this regard there was no common position in the Zongli Yamen as there were liberal as well as conservative officeholders, making the politics of the Chinese government during the critical months in June to August 1900 an ambivalent and divergent one. However, it was - without any doubt - Cixi herself who determined governmental politics and its ambivalence. This became manifest in January when attacks of Boxers

³ Günter Schusta, *Österreich-Ungarn und der Boxeraufstand*, Phil. Diss., St. Pölten 1967, 10 f.

on foreign missionaries were condemned while the movement itself was not banned. On the contrary, it was stated that they were in principle law-abiding. As they were not effectively hindered by the authorities, the Boxers increased their activities and intensified their attacks especially against Christian Chinese. Meanwhile the reports about excesses were monitored closely in the foreign legations in Beijing, not least because they had spread from the countryside to the cities and thereby approached the capital. Although at the end of May the situation remained calm in Beijing itself, the train line between this city and Tientsin (Tianjin) was interrupted from 28 to 30 May 1900, which made it obvious for the diplomatic corps how much it was in danger to be cut off from the essential connection to the sea.

Whereas the Chinese government made assertions for the protection of the rail line and hesitantly – in line with the stance of Cixi – dispatched troops, it was not able to prevent the destruction of railway facilities, residences of foreign railway employees and essential telegraph stations. Beyond that many troops deserted to the Boxers instead of fighting them.⁴ This prompted the international envoys to ask the Zongli Yamen to agree to the deployment of detachments of foreign troops, formed of crews and marines of warships that anchored near Taku (Dagu) Road. The Chinese government granted this but also set a limit of 20 to 30 soldiers per nation. After the envoys in Beijing had agreed on this common step in a conference on 28 May, the Austro-Hungarian chargé d'affaires Dr. Arthur von Rosthorn – substituting the envoy proper Baron Czikkann who was on leave – asked the Ministry of Foreign Affairs in Vienna to take appropriate measures to secure the Austro-Hungarian military participation. This time-consuming *modus operandi* was necessary since it was not yet possible for the diplomatic representatives on site in Eastern Asia to directly give orders to the Austro-Hungarian forces there. While other powers – Germany, the United Kingdom, France, Russia and Italy – due to their colonial interests and the USA due to their involvement on the Philippines – had more substantial numbers of warships and troops at their disposal, there was only one Austro-Hungarian warship in this region at that time. This was the small but modern cruiser 'Zenta' that after having been commissioned in May 1899 had been dispatched to Eastern Asia under the command of Captain Eduard Thomann von Montalmar. Already in March 1900, it had arrived in the Yellow Sea but since the Austro-

⁴ Claudia Ham, M. Christian Ortner (Ed.), *Mit S.M.S. Zenta in China.* "Mich hatte auch diesmal der Tod nicht gewollt...". Aus dem Tagebuch eines k.u.k. Matrosen während des Boxeraufstandes (Vienna: Mittler, 2000), 43.

Hungarian legation at Beijing thought that the situation would not require the use of military means it continued its travel to Japan in the mid of May and was to be found at Sasebo at the end of that month.⁵

It was there that on 30 May the ship's command received a dispatch of the Austro-Hungarian legation in Tokyo that asked for the immediate return to China in order to disembark a detachment for a common operation initiated by the legations at Beijing. This communication, however, could only have the status of a letter of indication since the required order of the k.u.k. naval command had not yet arrived. This notwithstanding, all necessary measures referring to provisions, coaling and initializing of the machines were immediately taken. After the awaited order of the naval command had arrived in the night, 'Zenta' left Sasebo on the morning of 31 May and approached Taku almost with maximum speed since the order of the naval command left no doubt of the urgency of the matter. Already while the ship was still underway the detachment intended for disembarkment was formed and the armament and provisions selected in view of remaining self-sufficient for the longest time possible. Therefore, the standard amount of ammunition of 250 rounds allotted to each soldier was doubled and it was ordered that a mitrailleuse with as much as 4,000 rounds and provisions for eight days be taken along. On the morning of 2 June, 'Zenta' arrived near Taku Road situated at the outlet of the Pei-ho River (Hai He) where it found itself among an already quite substantial assemblage of warships.⁶

While the disembarkment was retarded a little bit by bad weather, the Austro-Hungarian detachment under the command of Lieutenant Joseph Kollar with the assigned Midshipmen Richard von Boyneburg and Thomas Mayer set out to get to Beijing by train. Since the Austro-Hungarian chargé d'affaires Rosthorn wished to speak to the captain of 'Zenta' in person, Thomann decided to accompany the Austro-Hungarian detachment which was also joined by another lieutenant – Theodor Ritter von Winterhalder. However, in order not to surpass the maximum number of military personnel permitted by the Chinese, both were dressed with civilian clothes. This meant that the small Austro-Hungarian detachment had a disproportionate number of five officers, whereby Thomann and Winterhalder should have returned to the ship already on 5 June, which was then, however, prevented by the course of

⁵ Wladimir Aichelburg, *Register der k.(u.)k. Kriegsschiffe. Von Abbonanza bis Zrinyi* (Vienna/Graz: NWV, Neuer Wiss. Verlag, 2002), 539.

⁶ Theodor von Winterhalder, *Kämpfe in China. Eine Darstellung der Wirren und der Beteiligungen von Österreich-Ungarns Seemacht an ihrer Niederwerfung in den Jahren 1900-1901* (Wien und Budapest: A. Hartleben's Verlag 1902), 31-33.

events in Beijing.⁷ The small detachment boarded the train at Tongkue together with the German contingent and arrived via Tientsin at Machiapu – a train station situated outside Beijing – on 3 June. On the last kilometres to Machiapu traces of Boxer activities such as burnt engine sheds, water towers, and waggons had already come in view. Already on the evening of 3 June, a first meeting of Thomann and Rosthorn took place and on the next day another one followed suite. The detachment of sailors was meanwhile deployed to guard the Austro-Hungarian legation and eight further sailors under the command of a midshipman were on the request of the Belgian envoy put at his disposal to provide his personal protection. Meanwhile the train line to Tientsin was again interrupted in the night from 3 to 4 June. The telegraph line continued to operate until 10 June. Thus, not only the return of the two officers of 'Zenta' was prevented but also the legations in Beijing were isolated. Consecutive actions of Austro-Hungarian forces were taken in cooperation with other international troops and on three more or less geographically separated sites: as part of the defence of the legations in Beijing and of the first relief expedition ('Seymour-expedition') including the fighting in and around Tientsin and the capture of the Taku Forts at the coast. Therefore, and in order to make it better understandable, these events are henceforth dealt with separately.

Events on Taku Road and the first relief attempt (‘Seymour Expedition’)

The interruption of the train line to Beijing demanded an appropriate response of the international squadron anchoring near Taku Road. For Austria-Hungary, Dr. von Rosthorn and Captain von Thomann had already assessed the situation in the city of Beijing as dangerous and therefore had demanded via the still working telegraph connection to dispatch another group of sailors from the 'Zenta' on 4 June already. Expecting concerted international action, it was mandated to put this soldiers at the disposal of the highest-ranking officer of the squadron of international powers. Therefore, the Austro-Hungarians were the first ones to be available for such an undertaking since the other nations forces had still to ask their governments for the authorization of such an action. SMS 'Zenta' provided 73 sailors under the command of a lieutenant and two midshipmen who were deployed to Tientsin together

⁷ Österreichisches Staatsarchiv/Kriegsarchiv/Marinesektion/OK, 1900, X-14/5 Nr. 2443

with troops of the other powers arriving there on 7 June. During the following days this first group was reinforced by still more troops. Meanwhile a 'war council' including all admirals and independent commanders of the ships on site and being presided by the British Vice Admiral Sir Edward Seymour, deliberated on how to further proceed in view of the threat to the legations in Beijing. It was decided to still refrain from using military force and rather call on the Chinese government to reinforce its measures against the Boxers. Meanwhile, further troops should be disembarked and dispatched to Tientsin to be prepared for all eventualities. Further decisions taken by the commanders of the squadron at Taku were influenced by additional reports that were partly contradictory and partly overly dramatizing and soon could not be verified anymore due to the breakdown of the telegraph line. Vice Admiral Seymour arrived at Tientsin on the night of 9 to 10 June and on grounds of yet another dramatic report from Beijing decided to undertake an advance to provide the legation guards in Beijing with reinforcements. The force that had to fulfil this task consisted of 1,871 soldiers, among them 26 Austro-Hungarians, and had to advance to Beijing as fast as possible by train. The decision to use the train for this operation was based on unverified intelligence that the destruction of railways by the Boxers was only superficial and that they could be repaired quickly. Later, this should turn out to be fatal. The marching order rested upon four trains carrying almost 1,900 men. The Austro-Hungarian troops under the command of Midshipman Prohaska boarded the first train. On 10 June, the 'Seymour-Expedition' was set in motion and already after some kilometres the first groups of Boxers were spotted and the soldiers in the train were put on full alert. Already at this point, it became clear that the multinational force disposed of very unequal levels of ammunition, weaponry and provisions.⁸ Also the command during combat was prone to disunity as all actions had to be coordinated between distinct national contingents. These deficiencies however still posed no real problem up to Yangtsun Station.

On 11 June, Lofa was reached and it was decided, since the lines of supply from Tientsin had to be secured, to leave behind a small British detachment in the city. Here it was that the first encounters with groups of Boxers occurred, which, however, did not pose a real threat. But the situation started to deteriorate as soon as the force arrived at Langfang Station on 12 June. Here the damage afflicted to the train line turned to

⁸ Theodor von Winterhalder, *Kämpfe in China. Eine Darstellung der Wirren und der Beteiligungen von Österreich-Ungarns Seemacht an ihrer Niederwerfung in den Jahren 1900-1901* (Wien und Budapest: A. Hartleben's Verlag 1902), 110.

be lasting as the removed railways had disappeared and the water towers had been destroyed. This was detrimental to the operation of the locomotives.⁹ The city itself had been entirely devastated. Here again a detachment should stay behind, this time provided by the German cruiser Gefion. The distance to Beijing from Langfang was no more than 45 km. A foray of the vanguard to Anting, where the station should have been secured, failed since the railway line could not be used and the Boxers made them aware of their presence. From 14 June onwards, they carried out open attacks against Lofa and Langfang. Reports that the train stations behind Lofa had again been destroyed, prompted Vice Admiral Seymour to stop any further advance and command the withdrawal. On 16 June, however, it became clear that it would be no longer possible to return by train. Therefore, the force was mandated to return to Tientsin on foot, although this constituted a substantial challenge with regard to the artillery it carried along. On 19 June at latest, it was obvious for all officers that the lines of retreat were blocked. Furthermore, regular Chinese military had begun to side with the Boxers, their modern armament causing an ever growing number of casualties.

After thorough deliberations it was decided to continue the retreat alongside the Pei-ho River. In the following days, while being permanently under attack by the Boxers and Chinese military, it turned out how poorly the operation had been prepared. The force was running out of ammunition and provisions and the transport of the wounded on improvised carriages and junks that also had to carry the guns, turned out to be quite precarious. In addition to that, on 21 June the force came across the arsenal of Hsiku that blocked the direct line of retreat. After a circumvention was judged to be difficult, they decided to attack it. While the fort was taken in a frontal charge, a strong Chinese column was approaching and preparations for the defence of the fort had to be made. The ensuing fighting caused the first fatal casualty among Austro-Hungarian soldiers. The sailor Josef Destewas killed. Only 5 km from Tientsin, the expedition ran in danger to be completely encircled and annihilated in the last moment. Therefore, it was very useful that in Hsiku modern European guns – being still in their original shipping packing – were found. They could now be deployed instead of the guns lost in action so far. From 23 to 25 June a proper artillery duel ensued with these guns newly acquired by the multinational force and Chinese

⁹ Claudia Ham, M. Christian Ortner (Ed.), *Mit S.M.S. Zenta in China. "Mich hatte auch diesmal der Tod nicht gewollt..." Aus dem Tagebuch eines k.u.k. Matrosen während des Boxeraufstandes* (Vienna: Mittler, 2000), 61.

artillery. Yet the force was only saved when the international troops stationed in Tientsin and reinforced by then, joined the fighting. On 26 June the 'Seymour Expedition' was able to return into the city of Tientsin. The result of the advance was a catastrophic one. Not only that the original aim, the relief of the legations in Beijing, had not been attained but the casualties were quite severe. The force had lost 62 dead and 228 wounded. Although it is safe to assume that the Chinese casualties were more substantial, the harm done to the prestige of the Western military was significant. Therefore, the hastily and badly prepared initiative of Vice Admiral Seymour faced well-justified criticism.

The capture of the Taku Forts

The intervention of regular Chinese forces that made itself felt for the Seymour expedition originated in events that in the meantime had occurred on Taku Road. After detachments had been sent to Tientsin and Beijing, the number of foreign vessels continued to increase steadily. In July, 54 ships had assembled on site. In a series of deliberations the most senior commanders of this naval force discussed several scenarios in order to be able to react promptly if needed. Also in this context it appeared that the intelligence gathered to assess the situation properly was patchy, arrived late and was actually too unreliable to serve as a basis for military actions. News from Beijing reached Taku only via messengers and with several days of delay. Reports from the 'Seymour Expedition' from 10 June onwards were very patchy as well and were not very encouraging anyway. On 15 June it was revealed in a military conference that a strong Chinese force with 40 guns was on its way to Taku in order to reinforce the garrison there.¹⁰

News from Tientsin and the difficult situation of the 'Seymour Expedition' strengthened the impression of pending military escalation. From the intelligence available it was concluded that the Chinese were striving to prevent any further disembarkment of foreign forces. In this context, the Taku Forts posed a considerable strongpoint. These fortifications could at any time be reinforced by the nearby forts of Peitang, Lutai or Shanhaikuan where 15 to 20,000 troops were assumed to be deployed. Hence, it seemed necessary to neutralize the Taku Forts.

¹⁰ Claudia Ham, M. Christian Ortner (Ed.), *Mit S.M.S. Zenta in China. "Mich hatte auch diesmal der Tod nicht gewollt..."*. Aus dem Tagebuch eines k.u.k. Matrosen während des Boxeraufstandes (Vienna: Mittler, 2000), 112.

The German Vice Admiral Felix von Bendemann, therefore, proposed on 16 June to call on the viceroy of the province of Zhili and the military commanders on site to hand over the fortifications until the early morning of 17 June.¹¹

After the representatives of the other powers had consented to that proposal, a resolution was written and forwarded to the Chinese authorities. In case of rejection the use of military force was threatened. Only those detachments that had already disembarked as well as gunboats present on the Pei-ho River could be employed for this purpose, since the huge warships were unable to get close to the coast due to their draught. The eight gunboats available were commanded by the Russian Captain Dobrovolsky, while the ground troops were under the command of the German Captain Pohl. The small Austro-Hungarian detachment of 21 soldiers under Midshipman Stenner was subordinated to the latter. The ultimatum should end at 2 am of 17 June. Yet the Chinese opened fire already at 1 am and thereby made clear that they had no intention whatsoever to hand over the fortresses.

The attack column of Pohl was ordered to take the Northwest Fort, while the allied gunboats on the Pei-ho River had to entertain a continued support fire with their guns. The other forts were also targeted, and gradually all Chinese guns, including some modern quick-fire pieces, were silenced. At about 4 am the assault began and the columns of infantry advanced in three lines and in skirmishing formations. They encountered heavy infantry fire by the Chinese but approached the walls quickly and were subsequently able to take them in a charge. After that, the operations were directed against the Northern Fort that offered almost no resistance. Then the Pei-ho River was crossed in order to be able to conquer the South Fort as well. This, however, had already been shot to pieces by the gunboats of the international force which had prompted the retreat of the garrison there. Now the Austro-Hungarian detachment occupied the Southern part of this fort and raised its flag. The brunt of the fighting had to be borne by the gunboats and it was them who suffered the highest casualties. The boats also suffered much damage. In sum, the international force lost nine officers and 132 soldiers. The Austro-

¹¹ Theodor von Winterhalder, *Kämpfe in China. Eine Darstellung der Wirren und der Beteiligungen von Österreich-Ungarns Seemacht an ihrer Niederwerfung in den Jahren 1900-1901* (Wien und Budapest: A. Hartleben's Verlag 1902), 64-66.

Hungarian detachment had gone through its 'baptism of fire' without casualties.¹²

The success of the international squadron at Taku had significant political consequences, because as a result of the fighting and the capture of the forts war had de facto begun. The remaining international troops at Tientsin as well as in Beijing and the participants of the 'Seymour Expedition', who from 17/18 June onwards also faced regular Chinese military, had to bear the consequences.

Fighting in Tientsin

After the departure of the 'Seymour Expedition' on 10 June the allied forces in Tientsin were reinforced to a strength of 2,000 until 15 June. Tientsin was not only of importance because of its strategic position at the train line to Beijing and its access to the Pei-ho River and the 'Emperors channel' but also because of a huge international settlement in the southern part of the city. From 16 June onwards, Tientsin was invested/encircled and the first attacks of Boxers occurred. Under the command of Lieutenant Indrak the Austro-Hungarian soldiers there participated in the defence of the British sector of the town. The city walls were manned and defended for the duration of 17 days. The first assaults were staged only by poorly armed Boxers and could therefore be repelled without difficulty. From 19 June onwards, however, Chinese regular forces joined fighting with their modern artillery. The situation was more than strained, which prompted considerations to evacuate Tientsin, since the Chinese were superior in numbers and the defenders suffered from a lack of ammunition. After 22 June, the reinforcements that had been dispatched to Tientsin after the capture of the Taku Forts made themselves felt. They gradually approached Tientsin and were finally able to lift the siege of the city.¹³

As a result, the numbers of the defenders rose to 4,500. This made it possible to dispatch reinforcements for the hard pressed 'Seymour Expedition' on its retreat to Tientsin resulting – as already mentioned above – in the return of the expedition force to the town on 26 June. Yet there were still vast parts of the town under Chinese control. The capture of the citadel and the city centre lasted until 14 July. Although

¹² Österreichisches Staatsarchiv/Kriegsarchiv/Marinesektion/OK, 1900, X-14/5 Nr. 1685

¹³ Theodor von Winterhalder, Kämpfe in China. Eine Darstellung der Wirren und der Beteiligungen von Österreich-Ungarns Seemacht an ihrer Niederwerfung in den Jahren 1900-1901 (Wien und Budapest: A. Hartleben's Verlag 1902), 153.

the allies already had 10.000 soldiers at their disposal in Tientsin, among them also ground forces, their operations were accompanied by numerous frictions. The individual contingents attacked sometimes single-handedly and without coordination. What is more opinions were divided on the question of the use of artillery against private Chinese residences. Finally, there were also animosities due to different national views how to conduct operations the best way. When the multinational troops had regained the control over the whole city after 26 days, the total number of casualties was 1,220, among them many dead. Most of them were Japanese, Russians, French and British. The Austro-Hungarian troops were relatively spared and had lost only five soldiers. In the second half of July and the first week of August, Tientsin was steadily reinforced and became the starting point for another attempt to relief the legations in Beijing.¹⁴

The fighting in Beijing

Already on 8 June reports on Boxer riots reached the international legations in Beijing; initial activities had already been noted in the city itself. Most of these attacks were directed against Christian Chinese, who were physically abused or murdered and their houses burnt. In addition, it became known that train traffic was interrupted. Therefore, the envoys met in joint conferences, which were presided by the doyen of the diplomatic corps, the British envoy Sir Claude Maxwell Macdonald, to agree on a common way of action. Despite this, MacDonald would subsequently often tend to unilateral action due to reasons of personal and national prestige. Among other things he communicated with Vice Admiral Seymour several times without informing the other envoys. The departure of the 'Seymour Expedition' became known in Beijing on 10 June, afterwards the telegraph line was interrupted. From this moment onwards, it was no longer possible to coordinate the activities in Beijing with those in Tientsin and Taku. Thus the reinforcements expected from the 'Seymour Expedition' at the train station of Machiapu (Majiapu) on 11 June were awaited in vain. This and the murder of the Japanese embassy secretary Sugiyama Akira on the same day – probably by regular Chinese military – made it clear that an attack on the legations in Beijing was to be expected and the defence would have to be carried out

¹⁴ Theodor von Winterhalder, *Kämpfe in China. Eine Darstellung der Wirren und der Beteiligungen von Österreich-Ungarns Seemacht an ihrer Niederwerfung in den Jahren 1900-1901* (Wien und Budapest: A. Hartleben's Verlag 1902), 133-171.

only with forces already on site.¹⁵To that end, the legation quarter was divided into multiple sectors. Responsibility for the western part was conveyed to the Russians and US-Americans while the eastern part had to be defended by the Italians, French and German. In the northwestern sector British forces were stationed and in the northeast French troops with Austro-Hungarian soldiers being assigned to them were deployed. The wall in the south was protected by a joint force of US-Americans, German and Russians. Opposite the British Embassy the Su Wang Fu Building was defended by the Japanese. The Belgian Embassy being in an exposed position to the north was secured by an Austro-Hungarian patrol, which, however, had to retreat to the Austro-Hungarian Embassy in case of a serious attack.

The situation was strained but for the time being under control. On 19 June, however, the Zongli Yamen demanded from the legations to leave Beijing on the following day because of the attack of the multinational coalition on the Taku Forts. In a hastily arranged conference the envoys decided to accept this demand, notwithstanding the dissenting opinion of the Austro-Hungarian chargé d'affaires Rosthorn. Doubts regarding a safe departure from the city were supported by the killing of the German ambassador, Baron Clemens August von Ketteler on the morning of 20 June. Yet for now the international diplomatic corps did not change its plans. This resulted in the evacuation of the Austro-Hungarian legation and the transfer of the whole Austro-Hungarian staff to the French Embassy from where the departure was supposed to be effectuated. In the meantime, some of the diplomats had changed their minds and had decided to remain in the city without informing the Austro-Hungarians. As a result, the Austro-Hungarians also tried to return to their legation but were prevented from doing so by Chinese military and Boxers, who had already taken control of the premises and denied any access by force. Therefore, the Austro-Hungarians turned to the French legation and contributed to its defence in a decisive way.¹⁶

The British Embassy being situated more to the west functioned as a kind of 'réduit', which also offered refuge to the majority of women and children of the international community of Beijing. All in all, the defenders had to man a 3,750 m long line, for which 482 men were available, a number that already included the volunteers from among the

¹⁵ Theodor von Winterhalder, *Kämpfe in China. Eine Darstellung der Wirren und der Beteiligungen von Österreich-Ungarns Seemacht an ihrer Niederwerfung in den Jahren 1900-1901* (Wien und Budapest: A. Hartleben's Verlag 1902), 190-192.

¹⁶ Österreichisches Staatsarchiv/Kriegsarchiv/Marinesektion/OK, 1900, X-14/5 Nr. 2443.

foreign civilians. As to heavy weapons, three mitrailleuses as well as one 37mm canon were at hand. In view of the amount of ammunition the Austro-Hungarians and US-Americans were best equipped since they had an average of 500 rounds per rifle at their disposal, while the Russians were equipped with only 60 rounds per rifle. Later on, it should turn out very advantageous that the Chinese army had acquired modern Mannlicher and Mauser rifles in the past. That meant that captured ammunition could be used. In order to make common defence possible, the highest-ranking officer, the Austro-Hungarian Captain Eduard Thomann, was elected to assume command of all forces, after the French had proposed him for this position.¹⁷ Only one day later he was replaced in this function by MacDonald on grounds of a renewed vote in a meeting, in which no representatives from Austria-Hungary or Germany participated. The ostensible reason was the retreat order that Thomann had given based on wrong reports and which the British judged to be a panic action. However, it seems more probable that the actual reason was that the British felt that they were not adequately represented in the military command structures of the multinational force and, out of considerations of prestige, demanded the replacement of Thomann. Thomann acquiesced in order not to endanger the unity of command.¹⁸

As of 22 June fighting intensified. The Chinese army also had heavy arms but failed to launch coordinated attacks on individual sectors. This allowed for the utilization of the interior lines and to reinforce threatened spots in time. This notwithstanding, casualties on part of the defenders were severe – also among the Austro-Hungarians. On 25 June, the sailor Josef Dettan was killed, on 26 June Marcus Badurina-Peric, and on 29 June Alfred Tavagna.¹⁹ Gradually, the Chinese succeeded in gaining control of the walls in the south and to deal breaches to the French legation. Finally, the US-Americans were able to retake parts of the city wall in the south. However, the casualties had already reached high levels. Up to 2 July, 38 of the defenders had already been killed and 55 more had been severely wounded.

Thomann was in command of the defence of the French Embassy, and in view of the already fragile state of the walls had to establish a second line of defence inside the premises. While he inspected the

¹⁷ Peter Jung (Ed.), *Österreichische Militärgeschichte. Sonderband 2000-1. Sturm über China. Österreich-Ungarns Einsatz im Boxeraufstand* (Wien: Heide Stöhr, 2000), 25.

¹⁸ Peter Jung (Ed.), *Österreichische Militärgeschichte. Sonderband 2000-1. Sturm über China. Österreich-Ungarns Einsatz im Boxeraufstand* (Wien: Heide Stöhr, 2000), 30.

¹⁹ Theodor von Winterhalder, *Kämpfe in China. Eine Darstellung der Wirren und der Beteiligungen von Österreich-Ungarns Seemacht an ihrer Niederwerfung in den Jahren 1900-1901* (Wien und Budapest: A. Hartleben s Verlag 1902), 581.

prospective new positions he was hit by splinters of a Chinese artillery grenade and got killed. On part of the Austro-Hungarians he was the last one to be killed in the defence of the legations quarter in Beijing. On 16 July, only one third of the original area was still under the control of the defenders. But on 17 July, the Zongly Yamen offered an armistice and the first messages from Tientsin arrived. However, the available reports were contradictory and not fit to bring about a clear understanding of the situation. The Chinese resumed their attacks on the legation quarter, although they now concentrated on the use of mines. On 1 August, MacDonald ordered to establish a last line of defence; the French Embassy had to be abandoned if necessary. On behalf of the Chinese government there were contradictory signals, since on the one hand the evacuation of the diplomats to Tientsin was suggested and on the other hand the attacks continued.

The attacks with artillery and rifle fire decreased steadily and redeployments of units hitherto involved in the siege were noted. On 12 August, the force was once more confronted with the ambivalence of the position of the Chinese government. While MacDonald was invited to participate in direct negotiations, the Chinese also attempted for a last time to overrun the defenders. This last charge was fended off and the sound of guns to/from the south announced to the besieged the approach of the relief army.

Meanwhile, further reinforcements arrived at Tientsin after it had been retaken, while big Chinese forces, reported to be on the move to Tientsin, set to regain control of this city and the Taku Forts. In a joint conference at Tientsin on 3 August it was decided to advance rapidly to Peitsang (Beicang), situated between Tientsin and Beijing, to neutralize the plans of the enemy. On 4/5 August two main columns under the command of the highest-ranking officer present, the Russian General Linevich, departed with a total strength of 14,400 infantries, 1,000 cavalries, 52 guns and six Maxim machineguns. The Japanese, Russians, US-Americans and British provided the largest troop numbers while from Austria-Hungary only the 55 soldiers stationed at Tientsin participated. On 5 August, the relief army scored a victory at Peitsang, mainly thanks to the Japanese, and after that Yangcun was taken. On 7 June, a day of recovery was scheduled but on the day after the advance continued. The major providers of troops constituted the main component of the force while the soldiers of the smaller powers were withheld as a reserve.

On 12 August, the walls of Beijing were reached and the southern and southwestern gates were forced open. After yet another day of recovery the proper assault on the city started. Despite all agreements,

the allies proceeded in an uncoordinated manner. Each nation tried to be the first to arrive at the legation quarter. In the end, the British under General Alfred Gaselee were the first,²⁰ followed by the US-Americans under the command of General Adna Chaffee, and by the Russians, and the Japanese. The French arrived on 15 August, the Austro-Hungarians on 18 August.²¹ The Imperial city was already taken on 15 August. In the course of the last fighting numerous senseless sacrifices had been made since considerations of national prestige ranked higher than tactical reason. Each of the main powers was eager to exploit the relief of the international quarters and the military victory in the public for its own purposes.²²

Many excesses were committed against Chinese soldiers, Boxers and also Chinese Civilians. The city saw massive looting, until the Japanese established a provisional police service on 20 August. On this day, an Austro-Hungarian reinforcement of 120 men arrived. This detachment was taken from the armoured cruiser 'Kaiserin und Königin Maria Theresia' that had arrived at Taku on 7 August.²³ On 25 August, a joint parade of all eight powers participating in the relief of Beijing was staged and was to mark the official end of the military operations. Yet even here the rivalries between the great powers became obvious once more, since the position of the various troops within the parade was the subject of much dispute.

Epilogue

Although the Austro-Hungarian contribution to the relief of the legation quarters in Beijing was small if compared to the other powers and also the number of casualties – seven fatalities directly resulting from the fighting – was relatively low, the 'Chinese adventure' had substantial consequences for the Austro-Hungarian naval policy. For once the Austro-Hungarian naval command dispatched additional cruisers to Eastern Asia the 'Kaiserin und Königin Maria Theresia', 'Kaiserin Elisabeth' und 'Aspern', which, however, arrived too late at

²⁰ Theodor von Winterhalder, *Kämpfe in China. Eine Darstellung der Wirren und der Beteiligungen von Österreich-Ungarns Seemacht an ihrer Niederwerfung in den Jahren 1900-1901* (Wien und Budapest: A. Hartleben's Verlag 1902), 389.

²¹ Hans Hugo Sokol, *Des Kaisers Seemacht 1848-1914. Die k.k. österreichische Kriegsmarine* (Wien: Amalthea Signum, 2002), 160.

²² Österreichisches Staatsarchiv/Kriegsarchiv/Marinesektion/OK, 1900, X-14/5 Nr. 2803

²³ Wladimir Aichelburg, *Register der k.(u.)k. Kriegsschiffe. Von Abbondanza bis Zrinyi* (Vienna/Graz: NWV, Neuer Wiss. Verlag, 2002), 25.

Taku to participate in the fighting in Beijing. Yet they constituted a new Austro-Hungarian naval squadron under the command of Counter Admiral Rudolf Graf Montecuccoli and their crews supplied detachments for the punitive and pacifying expeditions launched against remaining Boxers in the interior of the country. This was supposed to demonstrate the Austro-Hungarian claim to great power status. Longer lasting were the consequences regarding the Austro-Hungarian policy of naval armament and shipbuilding. New ships were to enable the fleet – that had hitherto been mainly tasked with the defence of the empire's own coastline – to participate in similar interventions in the future to a larger extent. This was the beginning of the transition to an operational fleet, which, however, could not be fully realized until the outbreak of war.

SOURCES AND LITERATURE

Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv/Marinesektion/OK, Aichelburg, Wladimir. *Register der k.(u.)k. Kriegsschiffe. Von Abbonanza bis Zrinyi*. Vienna/Graz: NWV, Neuer Wiss. Verlag, 2002.

Hugo Sokol, Hans. *Des Kaisers Seemacht 1848-1914. Die k.k. österreichische Kriegsmarine*. Wien: Amalthea Signum, 2002.

Kaminski, Gerd, Unterrieder, Else. *Wäre ich Chinese, so wäre ich Boxer. Das Leben an der k.u.k. Gesandtschaft in Peking in Tagebüchern, Briefen und Dokumenten*. Vienna: Europaverlag, 1989.

Mit S.M.S. Zenta in China." Mich hatte auch diesmal der Tod nicht gewollt...". Aus dem Tagebuch eines k.u.k. Matrosen während des Boxeraufstandes. Claudia Ham, M. Christian Ortner (Ed.). Wien: Mittler 2000.

O'Connor, Richard. *Der Boxeraufstand. Chinas blutige Tragödie*. München: Heyne Verlag, 1980.

Österreichische Militärgeschichte. Sonderband 2000-1. Sturm über China. Österreich-Ungarns Einsatz im Boxeraufstand. Peter Jung (Ed.). Wien: Heide Stöhr, 2000.

Schusta, Günter. *Österreich-Ungarn und der Boxeraufstand*. Phil. Diss., St. Pölten 1967.

Wien: Amalthea Signum; Auflage: Aktualis. Neuaufl, 2002.

Winterhalder von, Theodor. *Kämpfe in China. Eine Darstellung der Wirren und der Beteiligungen von Österreich-Ungarns Seemacht an ihrer Niederwerfung in den Jahren 1900-1901*. Wien und Budapest: A. Hartleben s Verlag, 1902.

Др Марио Кристијан Ортнер

Војни музеј, Беч

E-mail: : contact@hgm.at

УЧЕШЋЕ АУСТРОУГАРСКЕ У БОКСЕРСКОМ УСТАНКУ У ПЕКИНГУ 1900. ГОДИНЕ

(Резиме)

Спољна политика Аустроугарске у другој половини 19. века показивала је врло изражен фокус на европском континенту упркос успону европског колонијализма у то време. Аустроугарску политику према источној Азији није одређивао толико колонијални програм, колико општа спољна политика и идентитет Аустроугарске као велике силе. Аустроугарска није била изненађена само избијањем антиевропског превирања 1900. године, већ се морала ослонити и на импровизације. Док су друге силе (Немачка, Велика Британија, Француска, Русија и Италија) због својих колонијалних интереса и САД због њиховог учешћа на Филипинима, имале на располагању значајнији број ратних бродова и трупа, у то време у овој регији био је само један аустроугарски ратни брод. Била је то мала, али модерна крстарица „Сента”. Иако је допринос Аустроугарске био мали у поређењу с другим силама, а такође и број жртава (седам смртних случајева директно проистеклих из борби) био релативно низак, „кинеска авантура” је имала значајне последице за аустроугарску поморску политику. Дугорочне последице биле су последице по аустроугарско планирање морнаричког наоружања и бродоградње. Нови бродови требало је да омогуће флоти (која је до тада била углавном задужена за одбрану обале царства) да у већем обиму учествује у сличним интервенцијама. Био је то почетак преласка на оперативну флоту.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Аустроугарска, Боксерски устанак, Кинеска империја, аустроугарска поморска политика, лака крстарица „Сента”

Оригиналан научни рад
Примљен: 28. фебруар 2018.
Прихваћен: 14. фебруар 2019.

94:327(497.11:470)"1912/1913"
323.23(470)"1912/1913"
327(497.11:436-89)"1912/1913"
COBISS.SR-ID 283747596

Др Никита С. Гусев, виши научни сарадник
Институт за славистику РАН
Москва, Руска Федерација
E-mail: gusevns@gmail.com

ДА ЛИ СУ РУСИ ЖЕЛЕЛИ РАТ? РУСКА ЈАВНОСТ И СРПСКО-АУСТРИЈСКИ КОНФЛИКТ 1912–1913. ГОДИНЕ*

АПСТРАКТ: У јесен 1912. године почео је Први балкански рат у коме је Србија као циљ имала добијање приступа јадранском мору. Међутим, жеље Београда сукобиле су се са чврстом позицијом Беча, који се залагао за формирање Албаније чије би границе значиле крај српским жељама. Ниједна од страна у спору није била вољна да одступи, па је Аустроугарска прешла на отворене претње ратом. Рад проучава погледе различитих слојева руског друштва према могућности уласка земље у рат у одбрану Србије и анализира узроке тих ставова. Износи се да је руско друштво било више расположено за рат, али не да би заштитило Србију, већ због очувања националног поноса пред аустроугарским агресивним акцијама.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: балкански ратови, руско друштво, Србија, Аустроугарска, српско-аустријски конфликт 1912.

* Чланак је део научноистраживачког пројекта № 18-09-00346, који финансира Руски фонд за основна истраживања (Российский фонд фундаментальных исследований).

Стогодишњица окончања Првог светског рата, који је знатно изменио географску карту Европе, обележена је 2018. године. Рат је, међутим, могао почети и 1912. године на сличан начин, због притиска Аустроугарске на Србију коју је подржала Русија. Ситуација се тада ипак прилично разликовала, како због различитих спољно-политичких позиција великих сила, тако и због расположења које је владало у руском јавном мњењу.

У јесен 1912. године почео је Први балкански рат. Бугарска, Србија, Грчка и Црна Гора заједно су иступиле против Османске империје. Балкански савез ушао је у рат насупрот ставу великих сила, које су желеле да спрече конфликт и претиле да неће прихватити никакву промену првобитног стања на Балкану. Међутим, насупрот већини прогноза, за кратак период армије православних држава Балкана поразиле су турску војску и померили линију фронта до утврђених чаталџанских положаја надомак Цариграда, док су под опсадом били три тврђаве – Једрене, Скадар и Јањина. Под притиском јавног мњења и у складу са новонасталом ситуацијом европске владе „заборавиле” су на сопствене претње, те се чинило да ће се маштарије балканских савезника о деоби европских територија под султановом влашћу брзо реализовати. Али такво решење наишло је на непријатељство Аустроугарске, која је имала сопствене планове за продор на Балкан. Србија је рачунала на поделу јадранског приобаља са Грчком, те да ће на тај начин добити и несметан приступ отвореном мору и избавити се од зависности од северног суседа. Царско-краљевска влада била је савршено свесна да ће тада могућност лагане колонизације полуострва нестати, па је иступила у корист стварања независне албанске државе у границама које су анулирале све планове Србије. Очи Београда биле су упрте у Петроград и руско јавно мњење, будући да су иступи тамошњих појединаца давали повода оптимизму. У јулу 1912. године, под изговором пословног путовања, вођа октобариста А. И. Гучков посетио је Балкан. У Београду је био примљен на највишем нивоу. За њега је приређена свечана вечера, док су га на жељезничкој станици испратили сви српски министри са председником владе Николом Пашићем на челу, затим градоначелник Београда и руски посланик Николај Х. Хартвиг. Сусревши се у возу са руским послаником у Софији А. В. Некљудовом, А. И. Гучков причао му је о расположењу српског друштва према рату, али је прећутао оно о чему је „говорио и шта је пропагирао међу Србима”.¹ Већ у августу

¹ Anatoly Nekludov, *Diplomatic reminiscences before and during the World War, 1911–1917*. (New York: E. P. Dutton and Company, 1920), 98–100.

вођа октобариста телеграфисао је Н. Пашићу: „Остајете ли при истој одлуци? Нека вам је Бог у помоћи!”.² Према речима секретара руског посланства у Београду В. Н. Штрандмана, управо су А. И. Гучков и Н. Х. Хартвиг уверавали српску владу да је руски народ, упркос званичној политици, на српској страни.³ Међутим, они нису били једини у томе. Уочи објаве рата, у приватном разговору бивши председник III Државне думе Н. А. Хомјаков говорио је српском посланику Д. Поповићу да Срби треба да се воде оним што су планирали, не обазирајући се на руско Министарство иностраних послова. Он је истакао да то каже у своје лично име, а не и у име целе земље.⁴ Поред тога, организовани су разни јавни скупови, словенске вечери, на којима су се све чешће могла чути јавна одобравања српских претензија. Према мишљењу Л. Д. Троцког, који је у том периоду био дописник неколико руских листова са Балкана, „непрекидна агитација неких руских листова и дебатних клубова” и довела је до тога да су се Срби исцрпљивали до крајњих граница, трудећи се да што је могуће брже запоседну упоришта на јадранској обали.⁵

Међутим, док је год крајњи исход био неизвестан, наде у притисак јавног мњења све су више расле. У Петербургу, акцију на усмеравању народног расположења у жељеном правцу водили су исељеници из југословенских земаља Д. И. Семиз, И. П. Табурно.⁶

У октобру је у руску престоницу стигао професор Београдског универзитета Р. Кошутић. Будући да је у отаџбини предавао руски језик, био је чест гост у Русији. Кошутић је био и аутор уџбеника руске граматике. Јавни наступи на политичке теме на руском тлу за

² *Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств. 1878–1917, Серия вторая, 1900–1913, Т. 20, Ч. II, 14 августа – 17 октября 1912 г.* (Ленинград: Государственное издательство политической литературы, 1940), 158 (даље : МОЭИ).

³ Василий Н. Штрандтман, *Балканские воспоминания* (Москва: Книжница, 2014), 193.

⁴ Срѣбските интриги и коварства срещу Бѣлгария 1804–1914 (София: Анико, 2009), 356.

⁵ Лев Троцкий, *Перед историческим рубежом. Балканы и Балканская война* (Санкт Петербург: АНО «Новый Прометей», 2011), 100–101.

⁶ Видети: Никита С. Гусев, „Болгария и Сербия в 1912–1913 гг.: соперничество за статус «любимца» России на Балканах”, *Вынужденное соседство — добровольное приспособление в дипломатических и межнациональных отношениях в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе XVIII–XXI вв.*, ур. О. В. Хаванова (Москва, Санкт Петербург: Нестор-История, 2017).

њега такође нису представљали новост. Још 1908. године објавио је брошуру „Српски народ и анексија Босне и Херцеговине”.⁷

Када је стигао у Петроград, Р. Кошутић се одмах бацио на посао. Према документима тајне полиције, он је на став либералног јавног радника М. М. Коваљевског апеловао питањем, које је у себи садржало реторику листа „Новое время”: „Да ли је истина да је руска прогресивна демократија, која на речима проповеда слободу, једнакост и братство, у стварности у служби јеврејског капитала, и залаже се да ти принципи важе само у случајевима које се односе на Јевреје, док одбија да их прихвати када су у питању Југословени, који су под турским јармом?” М. М. Ковалевски одговорио је да он не може самостално дати одговор, па је стога 11. октобра 1912. у његовој кући одржан састанак на коме се расправљало о том питању. Том приликом вођа партије кадета П. Н. Миљуков изјавио је да „у Русији словенска идеја служи само као играчка у џепу реакционарних кругова руског друштва”. Прогресивни грађани требало је да, по њему, то питање посматрају у ширем контексту и да узму у обзир чињеницу да ће патриотско одушевљење штетити даљој либерализацији државе и „угасити бакљу уставности”. Као одговор на то уследио је ватрени иступ Р. Кошутића. Према његовим речима, онај ко не подржава Јужне Словене у борби против Турака „тај је за Јевреје, за јеврејске берзе, које улажу своје милијарде у Турску, тај је против Словена, против једнакости, братства и слободе, тај је против Русије моћне и велике”. Речи српског научника произвеле су потребан ефекат и П. Н. Миљуков остао је усамљен када се гласало за текст апела, који је садржао веома важан став да руска национална свест налаже да се за балканске народе обезбеде плодови њихових победа.⁸ Након пет дана, на иницијативу Друштва словенске узајамности одржан је банкет у част Р. Кошутића, на ком је присуствовало више од 70 јавних личности.⁹

Тај притисак за руску владу није био нимало пријатан, па је српски посланик Д. Поповић јављао Н. Пашићу о незадовољству министра иностраних послова С. Д. Сазонова, према чијем мишљењу емисари Београда учествују у новинарским нападима на политику руског Министарства иностраних послова, пошто су „неки од наших људи долазили у контакт са неким лицима из тих

⁷ Радован Кошутич. *Сербский народ и аннексия Боснии и Герцеговины* (Санкт Петербург: Типография М.А. Александрова, 1908).

⁸ Государственный архив Российской Федерации (даље – ГАРФ). Ф. 102. Оп. 121. 4-е делопроизводство. 1912 г. Ед. хр. 278. Л. 28–29об.

⁹ Исто, 32об.

листова”, а у вези са Р. Кошутећем министар је додао да није у реду да Србија у Русији има два посланика истовремено – једног за владу, а другог за новинаре и јавно мњење.¹⁰

У то време кулминирао је дипломатски спор Београда и Беча. Никола Пашић је 15. октобра 1912. преко штампе апеловао на велике силе да његовој земљи предају „макар и најмању луку” на Јадрану, а истог дана министар иностраних послова Аустроугарске монархије Л. Бертхолд је на заједничком заседању аустријске и мађарске делегације изјавио да „монархија има на Балкану животно важне интересе које ће штитити по сваку цену”.¹¹ Како се касније сећао С. Д. Сазонов, питање српског изласка на море у дужем интервалу постало је централно питање европске дипломатије, мада је само по себи имало „чисто локални значај”. Однос српског друштва према том проблему пренео се и на руско. Кругови блиски двору и престоничка националистичка штампа почели су активну „бучну кампању”, која се огледала у уличним демонстрацијама, скуповима и читавој бујици написа у штампи који су оптуживали државно руководство малтене за издају.¹²

Министар војни В. А. Сухомлинов упутио је 28. октобра председнику владе В. Н. Коковцову неочекиван и екстреман захтев да му се „у вези са ситуацијом на Балкану” стави на располагање 63 милиона рубаља ради појачања одбране на фронту према Аустроугарској. При томе је додао да је Никола II овај захтев већ одобрио,¹³ на тај начин показујући да је пренебрегао мишљење премијера и указујући на независан положај свог министарства.¹⁴ На заседању Министарског савета 31. октобра В. А. Сухомлинов потврдио је своје ставове о потреби спровођења мера за јачање борбене готовости руске војске. Председник владе је на то одговорио да, имајући у виду напоре великих сила на изналажењу мирног ре-

¹⁰ Срѣбските интриги и коварства... , 438.

¹¹ Юрий А. Писарев, Великие державы и Балканы накануне Первой Мировой войны (Москва: Наука, 1985), 116.

¹² Сергей Д. Сазонов, *Воспоминания*. (Минск: Харвест, 2002). URL: militera.lib.ru/memo/russian/sazonov_sd/04.html (Приступљено: 22. 4. 2018).

¹³ Владимир Н. Коковцов, *Из моего прошлого. Воспоминания 1911–1919* (Москва: Современник, 1991), 178.

¹⁴ Сукоб који је уследио између В.А. Сухомлинова и В.Н. Коковцова у јесен 1912 г. осветљен је на основу мемоара председника владе и «Особых журналов Совета министров» у чланку М.Ф. Флоринског: „Совет министров России и Военное министерство накануне Первой мировой войны”, *Труды Исторического факультета СПбГУ*. Т. 5: История России: экономика, политика, человек. Санкт Петербург, 2011)

шења, за сада не треба рачунати са извесношћу рата.¹⁵ Ипак, његов став није уважен и као резултат тога усвојен је захтев за пребацивањем финансијских средстава Министарству војном, мада је било очигледно да је састављен на брзу руку и без озбиљније припреме.¹⁶ У исто време Министарство унутрашњих послова убрзано је радило на процени моралне спремности становништва за рат.

Потом је, према мемоарима В. Н. Коковцова, цар 19. новембра - сазвао састанак на који су позвани председник владе и министар иностраних послова, где су доведени пред свршен чин. Претходног дана на састанку са командантима Варшавског и Кијевског војног округа цар је донео одлуку да се потпуно мобилишу трупе Кијевског војног округа, а делимично у Варшавском, с тим да се изврше припремне радње за аналогна дејства и у Одеском војном округу. Руски монарх је при томе рачунао на подршку немачког - цара.¹⁷

Према документима Министарског савета ствари су се одвијале унеколико другачије. В. А. Сухомлинов се 22. новембра у писаној форми обратио В. Н. Коковцову о неопходности ратних припрема. Председник Министарског савета информисао је 24. новембра о томе Николаја II, након чега је уследио састанак са царем. На том састанку С. Д. Сазонов скретао је пажњу да ће извођење мобилизације само заоштрити односе са Аустроугарском и подстаћи Србију да буде што непопустљивија. Као резултат састанка Савет министара одлучио је да се почне са куповином коња за војне потребе, да се појача обезбеђење мостова и да се коњичке јединице предислоцирају ближе граници са Дунавском монархијом. Мобилизацијске мере су одложене, с тим да се почне са њиховим спровођењем „у зависности од развоја ситуације”.¹⁸ На крају су се у Петрограду задовољили само са продужетком служења војног рока војницима који су преведени у резерву, чиме је бројно стање трупа у западним војним окрузима доведено до оног према ратној формацији. Према Годишњем извештају Министарства војног за 1912. годину, разлог за то била је „забрињавајућа политичка ситуација и - могућност оружаног сукоба са државама Тројног савеза”.¹⁹

¹⁵ *Особые журналы Совета министров Российской империи. 1909–1917 гг. (1912. год.),* Сост. Б.Д. Гальперина. (Москва: РОССПЭН, 2004). 316–317.

¹⁶ В.Н. Коковцов, *наведено дело*, 178-179.

¹⁷ Исто, 182.

¹⁸ *Особые журналы Совета министров...*, 386–391.

¹⁹ *Военная промышленность России в начале XX века 1900–1917* (Москва: Новый хронограф, 2004), 423. Истовремено, у својим мемоарима С.Д. Сазонов

Идеја о рату лебдела је у ваздуху и изазивала разумљив страх код савременика. Убрзо након што је дошао на место градоначелника Петербурга И. И. Толстој забележио је 31. октобра о повећању бројног стања армије у свом дневнику: „Ван сваке сумње је повезано са проблемима на Балкану”.²⁰ У сећањима историчара С. С. Олденбурга остало је записано да је „у новембру свима изгледало, да је рат могућ”.²¹ Слична сведочанства срећемо и у дневничким белешкама песника А. А. Блока: „Док смо пили чај код маме, уморан и тужан, Франц рече – рат: Аустријанци су мобилисали осам пограничних корпуса”.²² У децембру је сазнао од добровољца К. К. Кузьмина-Караваева, који се налазио на одслужењу војног рока, да се његов пук спрема за рат.²³ Овакве вести допрле су и до сеоске средине. У децембру је мештанин села Тотма из Вологодске губерније А. А. Замараев забележио у дневнику: „Аустрија је спремна за рат. Има 800.000 војника приправних за борбу”,²⁴ док је један од агената тајне полиције о расположењу становништва извештавао: „Од самог почетка интервенција Русије сматрала се неизбежном”.²⁵

Писац М. Горки налазио се тада на острву Капри, али су гласине и узнемирујуће вести стизале и до њега. У својим писмима распитивао се код пријатеља о реалној могућности за избегавање рата са Подунавском монархијом. Ако би му неко отписао како кажу „спремамо се да ратујемо”, он би за њега одмах рекао да је „балванчина”. Писац А. В. Амфитеатов, који је више пута боравио на Балкану, писао је у то „зло мало верујем. Давно нисам био тамо, па не могу да судим”. За М. Горког ширење гласина о могућем сукобу било је чак и повод за спрдњу. У децембру 1912. године он је критичару и историчару књижевности Е. А. Љацком поставио питање : „Треба ли да гледам у пасуљ хоћете ли ме посетити овде, као што прост свет гата хоће ли бити аустријско-руског рата?”.²⁶

смешта те догађаје у прву половину 1913. године. У његовим сећањима су та дешавања очигледно помешана са Скадарском кризом. (С.Д. Сазонов, *наведено дело*)

²⁰ Иван И. Толстой, *Дневник. 1906–1916* (Санкт Петербург: Фонд регион. развития Санкт-Петербурга, 1997), 414.

²¹ Сергей С. Ольденбург, *Царствование Императора Николая II*, Т. 2 (Мюнхен: Ово распространения рус. нац. и патриотической лит., 1949), 96.

²² Александр Блок, *Дневник* (Москва: Советская Россия, 1989), 151.

²³ Исто, 394.

²⁴ *Дневник Тотемского крестьянина А.А. Замараева. 1906–1922 год* (Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН, 1995), 56.

²⁵ ГАРФ. Ф. 63. Оп. 32. Ед. хр. 1346. Л. 19.

²⁶ Литературное наследство. Т. 95: Горький и русская журналистика начала XX века. Неизданная переписка. (Москва: Институт мировой литературы имени А

После Фебруарске револуције, на ислеђивању у августу месецу 1917. године, А. И. Гучков тврдио је да је од почетка балканских ратова постало јасно да се „одмах могло видети да ће доћи до великих догађаја на светској сцени, рачунајући у то и унутрашње немире и рат”.²⁷

Ипак, очекивања и предосећања да ће рата бити нису значила и да се рат желео. По том питању поданици руског цара нису били ни најмање једнодушни. То се да приметити чак и у извештајима полицијских службеника, у којима се често назиру и њихови лични ставови. Непостојање јединственог става по том питању чак и међу највишим чиновницима Министарства показује припрема текста извештаја цару о односу становништва према могућности избијања рата. У различитим фазама израде документа стално су мењани акценти који су час ишли у прилог рату, а час су били против њега.²⁸

На ставове војника утицала је идеологија али и жеђ за само-потврђивањем. Из Рјазања и Јарославља полицијски агенти јављали су да се официри јавно декларишу за рат јер очекују унапређења и ордење.²⁹ У Одеси су резервисти и војници који су остали на продуженом року након завршене обуке исказали „жељу да иду у рат”.³⁰ То је потврдио и депутат– националиста В. М. Пуришкевич изјављујући да се „када је генерал Иванов саопштио у Кијеву резервистима да остају и даље у касарни тако громко и застрашујуће *Ура!* заорило међу резервистима какво се давно није чуло. Овде у Петербургу имам доста пријатеља међу трупним старешинама. И ето, сада војници који су одслужили војни рок одлазе кућама пуни туге и горчине.”³¹ Према подацима тајне полиције, престонички гардијски официри били су равнодушни, док се подофицири и војници нису бунили због продужетка војног рока. „Све у свему, расположење међу војницима било је веома добро” – тврдио

.М. Горького РАН, 1998). URL: http://az.lib.ru/g/gorxkij_m/text_0460.shtml (Приступљено: 22. априла 2018).

²⁷ Падение царского режима. Стенографические отчеты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайно Следственной Комиссии Временного Правительства, Т. 6. (Москва-Ленинград: Государственное издательство, 1926), 254.

²⁸ Никита С Гусев, „„Какие вообще высказываются соображения по вопросу желательности вмешательства России в славянский вопрос”: доклад Департамента полиции об отношении населения России к возможности общеевропейской войны в 1912 г., *Славянский альманах*, Вып. 1–2. (2017), 426–439.

²⁹ ГАРФ. Ф. 63. Оп. 32. Ед. хр. 1346. Л. 11, 12.

³⁰ *Исто*, Ф. 102. Оп. 121. 4-е делопроизводство. 1912 г. Ед. хр. 278. Л. 15.

³¹ *Стенографические отчеты* / Гос. дума, четвертый созыв, сессия первая. Заседания 1–30: (с 15 ноября 1912 г. по 20 марта 1913 г.) (Санкт Петербург: Гос.тип, 1913), Стб. 2418.

је сарадник тајне полиције.³² Његов колега из провинције извештавао је да ће војници „спремно поћи да се бију са Аустријанцима и заштите браћу Словене”.³³

Из Смоленска се извештавало о супротном расположењу: „међу резервистима се шире гласине да се не треба одазивати на мобилизацију”.³⁴ Та разлика у ставовима не треба нимало да чуди пошто су резервисти већ окусили чари живота у цивилству, нису више били под утицајем војне дисциплине и пропаганде, док се у највећем броју случајева овде радило о радницима и сељацима.

Веома је тешко створити потпуну слику о односу ових основних категорија становништва према рату, пошто није било социолошких истраживања, док штампа из тог времена није одражавала ставове тих друштвених слојева. На основу оштрих полицијских извештаја може се закључити да су радници Петербурга били равнодушни према догађајима на Балкану, исказујући повремено симпатије према тамошњим Словенима. Аполитични пролетаријат „заокупљен сопственом егзистенцијом и бригама, сматрао је да Русији рат није потребан”.³⁵

Сасвим супротно расположење владало је међу московским радништвом. Агент тајне полиције под псеудонимом Андрејев, који је радио у штампарији, извештавао је да се по питању Аустроугарске „често могу чути повици.. *Показаће теби Русија*, при чему су посебно ратоборни били војни обвезници, а тек делом старији људи”. Други московски агенти јављали су да „радници из редова резервиста немају аверзију према рату. Верују у могућност увлачења Русије у рат са Аустријом и одобравају то”. Начелник Московске губернаторске жандармеријске управе извештавао је Петербург да су радници вољни да ратују: „Ако се Аустрија умеша ми ћемо сви поћи.”

Полицијски извештаји из провинције такође не дају дефинитиван одговор о ставу становништва према рату. Док је у Тули расположење било слично оном у престоници, у Нижњем Новгороду владало је мишљење „да ће Русија Словенима пружити пуну подршку”. У Рјазању су били опрезнији гледајући на руско мешање „само као на крајње средство ради одржања нашег престижа на Балкану”, док је у Тверу „већина изражавала потребу да Русија подржи све словенске захтеве и да ако је потребно за то ратује”. У исто

³² ГАРФ. Ф. 102. Оп. 121. 4-е делопроизводство. 1912 г. Ед. хр. 278. Л. 33об.

³³ Исто, Ф. 63. Оп. 32. Ед. хр. 1346. Л. 19.

³⁴ Исто, Л. 7.

³⁵ Исто, Ф. 102. Оп. 121. 4-е делопроизводство. 1912 г. Ед. хр. 278. Л. 33об.

време сељаци су се према рату односили „негативно због могућих великих жртава”.

У Смоленску су на оружани сукоб гледали као на „трагедију за народ”. У Орјолу су гласине о могућности избијања оружаног обрачуна изазивале „одређен страх”,³⁶ док су се у Царицину радници и сељаци негативно односили према таквој могућности развоја догађаја.³⁷

У Сибиру је становништво било уздржано расположено. У Иркутску су се само војници и десничари залагали за рат, док су остали мислили да рат на Балкану „води буржоазија за своје интересе, те да народ од тога нема користи”.³⁸ Из Томска су извештавали да се „становништво Западног Сибира уопште мало занима за словенско питање”, схвата неопходност да се подрже балкански народи, „али избегавајући оружану интервенцију, која би могла да наруши унутрашњи мир у земљи”.³⁹ Истовремено у неким регионима владала је бојазан да Русија још није у потпуности спремна за извођење великих ратних операција, због сећања на горко искуство из руско-јапанског рата.⁴⁰

Дијаметрално супротно расположење владало је у већим градовима, нарочито међу интелигенцијом и политичарима, јер је читалачка публика на овај или онај начин била увучена у заврзламе спољне политике.

Најоштрији став заузели су десничари. У Кијеву су десничарске организације сматрале „за свету дужност Русије бригу о Словенима и потребу да се они најснажније подрже”, док су у случају рата рачунали на ентузијазам читавог друштва.⁴¹

По кулоарима Државне думе националиста В. В. Шуљгин је говорио: „Ако желиш мир, спремај се за рат. Господа Аустријанци - понашају се сувише дрско и изазивачки.” Неки други представници ове политичке опције сматрали су да то ипак није довољан повод за рат. Кнез А. П. Урусов изјавио је: „Избијање европског рата због једне мале луке за мене звучи потпуно бесмислено.” Националиста П. Н. Балашов мислио је да је „комично водити рат због тамо неког Драча”, али се притом „мора имати на уму да сваки уступак има с-

³⁶ Исто, Ф. 63. Оп. 32. Ед. хр. 1346. Л. 3-16.

³⁷ Государственный архив Волгоградской области (даље - ГАВО). Ф. 6. Оп. 1. Ед. хр. 297. Л. 120.

³⁸ ГАРФ. Ф. 102. Оп. 121. 4-е делопроизводство. 1912 г. Ед. хр. 278. Л. 17.

³⁹ Исто, Л. 18.

⁴⁰ Исто, Л. 16, 20.

⁴¹ ГАРФ. Ф. 102. Оп. 121. 4-е делопроизводство. 1912 г. Ед. хр. 278. Л. 24.

воје границе, тако да Русија не може да дозволи себи да не иступи у заштиту општесловенских интереса, ако они буду угрожени.⁴²

Познати публициста М. О. Мењшиков у чланку у листу „Ново време” („Новое время”) саветовао је 1. новембра Србима да своју тежњу за изласком на Јадран не претворе у *casus belli*, већ да се стрпе, јер „без обзира колико корисно би било да Срби имају свој излаз на море, ипак могу преживети и без тога”. После неког времена њима ће и онако припасти цела источна обала Јадранског мора. Међутим, неколико дана касније у уводнику истог тог листа изнета је гласна претња: „Након поделе Турске отвара се и питање даљег опстанка Аустрије.”⁴³ Затим је крајем новембра изашла књига сарадника помениутог листа Ј. П. Табуерна, пореклом из Боке Которске, којије тврдио да је излаз на море за Србију питање живота или смрти, док Аустроугарска нема права да наступа с позиције силе, будући да никада није добила ниједан озбиљан рат. И без обзира на то колико неважан за Русију изгледао разлог, она мора да својим верним балканским савезницима пружи „што више доказа пријатељства и - подршке. Није довољно да се само дивимо њиховим победама и успесима”. Због тога, истицао је, не треба искључити ни употребу оружја, на коју дипломате често заборављају.⁴⁴

По питању позитивног односа према рату ставовима највећег броја десничара приближили су се и октобаристи. М. М. Алексејенко изнео је у Думи следећу мисао: „Само по себи је разумљиво да је глупо ратовати због једне мале луке, али се не сме заборавити да је излазак Србије на море за њу представља насушну потребу од животне важности.”. Према његовим речима, ако српска држава и даље буде имала сметњу на путу развоја оличену у Аустроугарској, такво стање ствари неће се моћи дуго одржати. „Искрица тиња, и у најближој будућности пожар је неминован.”⁴⁵ Вођа те странке А. И. Гучков, према подацима полиције, такође се залагао за поделу Албаније између Србије и Грчке, будући да би формирање Албаније „поново послужило као јабука раздора међу балканским држ-

⁴² Берта Д. Гальперина, Зинаида И. Перегудова, Виталий И. Старцев, „Донесения Л.К.Куманина из Министерского павильона Государственной думы, декабрь 1911 – февраль 1917 года”, *Вопросы истории*, № 2 (1999), 6–7.

⁴³ Елена Г. Кострикова, *Геополитические интересы России и славянский вопрос: Идеиная борьба в российском обществе в начале XX века* (Москва: Кучково поле, 2017), 267–268.

⁴⁴ Иероним П. Табуерно, О сербских битвах (впечатления очевидца войны сербов с турками 1912 г.) (Санкт Петербург: Новое время, 1913), 140–144.

⁴⁵ Б.Д. Гальперина, З.И. Перегудова, В.И. Старцев, *наведено дело*, 6–7.

авама”.⁴⁶ У принципу, како је сматрао начелник одељења тајне полиције за Петербург „међу именованим друштвеним круговима (умерена десница, умерени и напредњаци) идеја о рату Русије за словенску ствар у постојећој ситуацији је популарна, с обзиром на то да су се ти исти кругови према руско-јапанском рату односили потпуно негативно”.⁴⁷

Ни либерали нису имали јасан став. П. Н. Миљуков је у Думи испуцао против рата: „Говори се много о задовољењу сујете. Међутим, ситуација је таква да постоји нешто важније од сујете. вероватно ни једна ни друга страна неће бити потпуно задовољне, али ће се тиме спречити веома озбиљне компликације.” Док се он „није усуђивао” да укаже на пут решења сукоба, његов партијски друг В. А. Маклаков предлагао је као излаз из ситуације да би Србија, у складу са примером Кинеске источне железнице, могла узети у закуп на 100 година албанску територију на којој би изградила пругу до мора. Међутим, он је схватао и тешкоће у вези са спровођењем предложеног плана: „лако је споразумети се са мирољубивим Кинезима, али Албанци су народ дивљи”. Ипак, и та препрека могла се премостити, уколико је било „важно само то, да се конфликт мора решити мирним путем”. Напредњак А. А. Бубликов сматрао је да „ми немамо никакве реалне интересе на Балканском полуострву”, па се због тога не сме говорити ни о каквом другачијем решењу сукоба, осим о мирном.⁴⁸ Тако су либерали у Думи сачували највиши степен трезвености. Треба рећи да се то односило и на њихове публикације. С. Д. Сазонов се сећао да су листови либералне оријентације о питањима спољне политике „извештавали непристрасно и трезвено оцењивали политичку ситуацију”.⁴⁹

Ипак, код кадета није постојала унутарпартијска сагласност по питању рата. О томе је прилично грубо и отворено извештавао припадник престоничке тајне полиције: „Нарочито међу кадетима, према сведочанствима агената, формирале су се две струје: једна – јеврејска, са Миљуковом и Винавером на челу и друга – словенска. Јеврејска група подржава аустријске позиције и штити политику Сазонова. Словенска струја, са Коваљевским на челу, солидарна је са напредњацима, октобристима и националистима.”⁵⁰

⁴⁶ ГАРФ. Ф. 102. Оп. 121. 4-е делопроизводство. 1912 г. Ед. хр. 278. Л. 31об.

⁴⁷ Исто, Л. 31.

⁴⁸ Б.Д., Гальперина, З.И. Перегудова, В.И. Старцев, *наведено дело*, 6–7.

⁴⁹ С. Д. Сазонов, *наведено дело*.

⁵⁰ ГАРФ. Ф. 102. Оп. 121. 4-е делопроизводство. 1912 г. Ед. хр. 278. Л. 29об.

Ситуација је у стварности била још запетљанија. У октобру - 1912. године питање руске војне интервенције активно је расправљано на заседању петербуршког огранка Централног комитета - кадета. Један од његових чланова А. Р. Ледницки изражавао је бојазан да ће уздржана позиција довести до тога да ће „друштвена гибања проћи мимо нас”. П. Б. Струве истицао је да је „главни задатак Русије при ликвидацији Турске у Европи” заузимање мореуза, те да је тренутна ситуација за остваривање тог циља много повољнија него 1853. године (Кримски рат – прим. прев.). Са њим се слагао и Н. А. Гредескул, сматрајући да је ток догађаја иде на руку Русији а не Аустроугарској. „Рат нико не жели, али и за одвраћање од рата не треба се од њега одрицати као од инструмента политике”, рекао је он на заседању Централног комитета. П. Н. Миљуков је ради заштите свог става изнео више добро промишљених аргумената. Он није сматрао да је за Русију неопходно да одмах ступи у рат због заштите интереса Јужних Словена, већ да земља треба да се усмери на реализацију сопствених циљева – заузимања мореуза. У постојећој ситуацији „питање о ликвидацији Турске још увек није било покренуто”. Стога је, према мишљењу вође кадета, странка требало да иступа суптилно и дипломатски и да не износи отворено своје виђење проблема да је народ не би везивао за агресивну политику.⁵¹

Међутим, круте партијске дисциплине међу кадетима није било, па је професор М. П. Чубински јавно изјавио у Друштву словенског научног јединства да се на Балкану води борба за начела слободе и културе и „ако би Русија у име тих вредности требала да преживи крваве моменте, уверен сам да ће она тај историјски испит положити као велика победница, у сопственом интересу и у интересу сопственог будућег унутрашњег развоја”.⁵²

Затим је то питање покренуто и на седници московског огранка Централног комитета кадета, који се показао још ратоборнији од оног петербуршког.⁵³

Међутим ни у старој престоници кадети ниси били јединствени. Десничарски оријентисан део партијског чланства сматрао је да ће сваки уступак Русије значити ударац њеном престижу, не само у иностранству, већ и међу широким слојевима становништва.

⁵¹ Валентин В. Шелохаев, *Либеральная модель переустройства России* (Москва: Росспэн, 1996), 200–205.

⁵² Михаил П. Чубинский, „Балканская война и вопросы культуры”, *Славянский вопрос в его современном значении* (Санкт Петербург: издательство „Санкт-Петербург”, 1913), 119.

⁵³ В. В. Шелохаев, *наведено дело*, 200–205.

Лева фракција држала се мишљења да ће рат довести до револуционарних потреса. У приватном разговору бивши професор Московског универзитета А. А. Кизеветер тврдио је да је влада „добро запамтила унутрашње последице рата са Јапаном”.⁵⁴

Од тога је страховао и део московске десне фракције,⁵⁵ док је лист „Земшчина” („Земщина”), познат по својим германофилским ставовима, све време пласирао „теорије завере”, сматрајући да се иза прословенске агитације дела штампе крију „масонске интриге”, чији је циљ да Русија и Немачка буду сатрвене у рату и да се на тој основи изазове нови револуционарни метеж.⁵⁶ Управо на то су, према извештајима тајне полиције, рачунале левичарске партије у већини региона, али и Финци, Пољаци и балтички народи. Према непотврђеним информацијама тајне полиције, морнари Црноморске флоте чак су планирали да протестују против учешћа у борбеним дејствима.⁵⁷ Револуционарне партије много су мање страховале од „јачања национализма и реакције у случају победоносног ангажовања Русије у корист Словена”.⁵⁸

Прилично специфичан став заузели су представници буржоазије. Они су већ другу годину за редом, од почетка италијанско-турског рата 1911. године, трпели губитке због нарушеног режима пловидбе у црноморским мореузима, кроз које се одвијао знатан део руског извоза, у првом реду извоза житарица. Без обзира на чињеницу да је принос хлебног жита порастао за 26%, приход од његовог извоза смањио се за 37%.⁵⁹ Из тих разлога председник бугарског парламента Стојан Данев, који је пред почетак Првог балканског рата посетио Одесу, наишао је тамо на негативан однос локалних пословних људи према могућем сукобу, којим се у принципу могао решити и проблем црноморских мореуза.⁶⁰ Разбуктавање рата претило је да ће проузроковати још веће губитке код буржоазије. Како је јављао агент московске тајне полиције, међу трговачко-индустријским круговима провејавао је став да су „симпатије, симпатије, али да не смемо заборавити на сопствене

⁵⁴ ГАРФ. Ф. 102. Оп. 121. 4-е делопроизводство. 1912 г. Ед. хр. 278. Л. 3.

⁵⁵ Исто, Л. 2.

⁵⁶ Борис С. Котов, *Образы Германии и Австро-Венгрии в российской прессе накануне Первой мировой войны. 1912-1914 гг. (по материалам либеральной и консервативной печати)*, необјављена докторска дисертација Москва, 2014, 183.

⁵⁷ ГАРФ. Ф. 102. Оп. 121. 4-е делопроизводство. 1912 г. Ед. хр. 278. Л. 150б.

⁵⁸ Исто, Л. 17.

⁵⁹ Леонид Е. Шепелев, *Царизм и буржуазия в 1904-1914 гг. Проблемы торгово-промышленной политики* (Ленинград: Наука, 1987), 21.

⁶⁰ Стојан Данев, *Мемоари* (Софија: УИ „Св. Климент Охридски”, 1992), 140.

економске интересе”.⁶¹ Сличне садржине био је и извештај његовог колеге из Јарославља, који је тврдио да иста категорија становништва губерније „забављена сопственим бригама, веома млако реагује на догађаје на Балкану, (...) и држи се по страни од активног учешћа у манифестацијама”.⁶² Аналогно је било и мишљење савременика догађаја К. Арсењева, које је изнео у листу „Руске ведомости” („Русские ведомости”, који је сумирао догађаје из 1912. године: „без обзира колико велико било саосећање са Грцима и Словенима, који су проливали крв за независност и слободу, без обзира колико примамљиво звучали гласови који се залажу за оружаном мешање у вековни сукоб, ратоборно расположење не наилази на подршку људи заокупљених великим пословима у свом домазлуку”.⁶³

Чиме су се руководили заговорници рата? У првом реду жељом за очувањем престижа. Умерени кругови у престоници сматрали су рат допуштеним само у случају оружаног мешања Аустроугарске или „повреде достојанства Русије”.⁶⁴ Кадет В. А. Маклаков говорио је да „Русија не сме да пере руке” од догађаја на Балкану, пошто би то значило знак слабости земље и нанело „веома тежак ударац престижу Русије, и то не само у иностранству већ и међу широким слојевима руског друштва”.⁶⁵ Харковски жандарми извештавали су да ће ако „Русија и мимо своје воље, а ради очувања сопственог достојанства”, буде принуђена да уђе у рат, тај рат бити популаран.⁶⁶ Њихове колеге из централне Русије сматрали су да ће „уздужаност Русије у случају агресивне политике Аустрије изазвати горак осећај у народним масама и нападе опозиције на слабост Русије, и на политику владе која је довела до те слабости”.⁶⁷ Овакво схватање рата није било реткост. Петербуршка академска јавност била је уверена да ће у случају да Аустрија нападне и порази Србију „доћи до излива незадовољства и окривљавања владе за неактивност”.⁶⁸ Начелник Кијевског одељења тајне полиције био је уверен да „оружана интервенција као идеја подршке Словенима нема утемељења (...), али би чврст став којим се не дозвољава Аустрији да посеже за интересима Русије био дочекан са симпатијама”.⁶⁹

⁶¹ ГАРФ. Ф. 102. Оп. 121. 4-е делопроизводство. 1912 г. Ед. хр. 278. Л. 21об.

⁶² Исто, Л. 12.

⁶³ *Русские ведомости*. 1 јанвар 1913.

⁶⁴ ГАРФ. Ф. 102. Оп. 121. 4-е делопроизводство. 1912 г. Ед. хр. 278. Л. 30 об.

⁶⁵ Исто, Л. 2об.

⁶⁶ Исто, Л. 21.

⁶⁷ Исто, Л. 20.

⁶⁸ Исто, Л. 33об.

⁶⁹ Исто, Л. 24об.

У новембру 1912. године јавно мњење је све више и више било расположено за ратну опцију. Председник владе В. Н. Коковцов поздравио је 5. децембра 1912. у Таврическом дворцу нови сазив Државне думе и том приликом изнео погледе и планове владе у односу на блиску будућност. Није могао а да се не дотакне и „питања на које су усмерене ваше бриге и пажња као и пажња читаве Русије”. Његове речи биле су дипломатски испразне. Влада је, по његовим речима, при доношењу одлуке требало да се руководи историјским везама и „савременом политичком ситуацијом” и да се труди да оствари оно што је „заиста могуће, не допуштајући да на то утичу емоције”. На крају свог говора он је изјавио да се залаже за очување европског мира и изразио наду да „ток будућних догађаја - неће дирнути у животне интересе Русије, које морамо бранити свим средствима у име части и достојанства наше отаџбине”.⁷⁰

Тим наступом премијера нису били задовољни баш сви депутати. Монархиста В. В. Шуљгин изјевиио је да је обраћање премијера требало бити оштрије и да је требало истаћи „да ми рат не желимо, али га се ни не бојимо”. Октобарист Н. П. Шубински истицао је да се постојећом политиком издаје „заветна улога Русије”. Ни либерали нису показивали мирољубивост. Кадет Н. В. Некрасов сматрао је да је у изјави премијера недостајало јасноће и сигурности,⁷¹ док је В. А. Маклаков 7. децембра са скупштинске говорнице изјављивао да је требало рећи да Русија не жели компликације, „али их се и не боји”. П. Н. Миљуков је 13. децембра у Думи јавно бранио став Владе, износећи да руског сељака „не смемо водити на кланицу” ради другоразредних интереса.⁷² Међутим, он је очигледно остао у мањини.

Описану слику потврђује и извештај бугарског посланика С. Бобчева својој влади. У децембру 1912. године он је јављао да део руске јавности жели по сваку цену да удовољи српским интересима. На челу заговорника те струје, по његовом мишљењу, налазила се редакција листа „Ново време”. Прогресивна штампа и оба пола политичке јавности залагали су се за примат интереса Русије, док се велики део јавности бојао рата и задржавао се само на изразу симпатија према словенској браћи. Страх од ратне претње није био перманентан. Према речима С. Бобчева ставови су се мењали из часа у час. У једном моменту сви су мислили да се земља налази на

⁷⁰ *Стенографические отчеты...*, Стб. 279–280.

⁷¹ Б.Д., Гальперина, З. И. Перегудова, В. И. Старцев, *наведено дело*, 14–15.

⁷² В.В. Шелухаев, *наведено дело*, 207–208.

ивици рата са Аустроугарском, док би већ следећег дана спокојство савладало бриге.⁷³

На крају, свесна опасности ситуације, не добивши чврста - уверавања о пуној подршци од савезника, руска дипломатија пристала је на стварање Албаније. „Ново време” је тај пристанак одмах назвало „дипломатским Мукденом”.⁷⁴ Ипак, опасност од рата била је одложена. Како је с правом закључио бугарски историчар И. Илчев, „учињени уступци су убрзали распад балканског савеза, али су одложили озбиљну међународну кризу која је у појединим моментима претила да прерасте у европски рат”.⁷⁵

У јесен 1912. године руско друштво се поделило. Највећи број политичара и јавних гласила оштро су се залагали за снажну подршку српским захтевима, све до објаве рата Аустроугарској. Долазило је чак до тога, како су примећивали агенти тајне полиције, да се московски листови који су им се противили нису усуђивали да штампају чланке са супротним мишљењем да не би изгубили на популарности.⁷⁶ Као резултат тога, како закључује руска научница Ј. Г. Кострикова, део јавности прешао је ону линију иза које се на општеевропски рат престало гледати као на велику претњу. „Реч *рат* лако се изговарала на *патриотским* манифестацијама, све више појављивала на страницама новина.”⁷⁷ Мир је као тема тако све више уступао место престижу.

Монархисти и октобаристи, са ретким изузецима, односили су се према питању рата позитивно, али се заштита интереса Београда као мотив код њих јављала веома ретко. Без обзира на то колико су се српски емисари трудили да објасне руској јавности важност поседовања луке на Јадрану за Србију и апсурдност стварања албанске државе, за те кругове основни мотиви за деловање били су интереси и престиж Русије.

Кадети су показивали уравнотеженије и дубље познавање ситуације, узимали у обзир интересе Србије и саосећали са Србима. Притом је део партијског чланства сматрао да та солидарност може ићи и до оружане интервенције у српску корист. Други део је пак сматрао да на првом месту треба да буду интереси саме Русије. Ти

⁷³ ГАРФ. Ф. Р8091. Оп. 36. КМФ-5. Болгария, поступление ЗА-36. Ед. хр. 84. Л. 15-18.

⁷⁴ Е.Г. Кострикова, *наведено дело*, 271.

⁷⁵ Иван Илчев, *България и Антантата през Първата световна война* (София: Наука и изкуство, 1990), 20.

⁷⁶ ГАРФ. Ф. 102. Оп. 121. 4-е делопроизводство. 1912 г. Ед. хр. 278. Л. 2об.

⁷⁷ Елена Г. Кострикова, *Российское общество и внешняя политика накануне Первой мировой войны. 1908-1914* (Москва: ИРИ РАН, 2007), 398-399.

интереси подразумевали су заузеће мореуза, док рат са Аустроугарском због Србије, сматрали су, није могао да реши тај проблем. Међутим, поведени општом атмосфером у друштву, и либерали су постепено прелазили на милитантне позиције.

Политичке партије левице, које су одбацивале рат као начин решавања спорова, у највећем броју случајева планирале су да искористе ситуацију насталу ратом за реализацију сопствених циљева, у чему су са њима били солидарни сепаратистички настројени Пољаци и балтички народи.

Од рата је највише страховала буржоазија, која је маштала о 20 година мирног спољног и унутрашњег развоја. Тај део друштва није проклињао министра иностраних послова С. Д. Сазонова због уступака Аустроугарској на јадранској обали, већ га је благосиљао. Како је касније причао своме потчињеном, на сајму у Јарослављу бацио се пред њега на колена „један чувени руски трговац“ да искаже захвалност јер је Сазонов „за време балканских ратова спасао Русију од рата”.⁷⁸

Слутње о рату продирале су и у сеоску средину. А. А. Замараев, становник села Тотма у Вологодској губернији, у свом дневнику свео је рачуне за 1912. годину: „Та година била је за Русију мирна. Рата и нереда није било. Само нам је крајем године Аустрија запретила па је Русија била у приправности.”⁷⁹ Истовремено нико није разумевао ни узроке ни поводе за то, јер је, како је то показало истраживање из 1914. године, у селима било мало писмених и нико није читао новине.⁸⁰ Због тога је, када је у Првом светском рату питао војнике у рововима о узроцима рата, генерал А. А. Брусилов добио следећи одговор: „Неког тамо ерц-херц-перца и његову жену убио је неко, а затим су Аустријанци желели да за то оптуже Србе. Међутим, ко су Срби није знао готово нико. Шта је Словенство било им је тек магловито познато, а због чега су Немци због Србије напустили да ратују било им је чудно.”⁸¹

Одлука коју је донело руско руководство у јесен 1912. године да не зарати са Аустроугарском због заштите српских интереса није

⁷⁸ Юрий А. Соловьев, *Воспоминания дипломата. 1893-1922* (Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1959). URL: http://dugward.ru/library/solovyev_diplomat/solovyev_vosp_diplomata.html#madrid (Приступљено: 22. септембра 2017).

⁷⁹ Дневник Тотемского крестьянина..., 56–57.

⁸⁰ Николай Александров, „Мы сначала возьмем Краков, а потом уже Берлин – Костромская деревня в начале войны”, *Родина*, № 6 (2014), 112.

⁸¹ Алексей А. Брусилов, *Воспоминания* (Москва: Воениздат, 1963), 82.

могла да спречи избијање Првог светског рата. Она га је тек одложила. Међутим, антиаустријска хистерија која је започела те јесени и наставила се на пролеће 1913. године кроз славенофилске демонстрације и приредбе⁸² утицала је да расположење руског јавног мњења еволуира ка позитивном ставу према рату. То је, у комбинацији са чињеницом да аустроугарски захтеви 1914. године нису само представљали препреку за економски развој Србије већ су доводили у питање и њено постојање као државе, послужило као узрок за патриотско одушевљење и позитиван став јавности према уласку Русије у Први светски рат.

*Са руског превео
потпуковник др Далибор Денда*

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Государственный архив Российской Федерации – ГАРФ (Државни архив Руске федерације – Москва)

Государственный архив Волгоградской области – ГАВО (Државни архив Волгоградске области)

Објављени извори:

Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительств. 1878-1917, Серия вторая, 1900–1913, Т. 20, Ч. II, 14 августа – 17 октября 1912 г, (Ленинград: Государственное издательство политической литературы, 1940).

Особые журналы Совета министров Российской империи. 1909–1917 гг. (1912 год.), Сост. Б.Д. Гальперина. (Москва: РОССПЭН, 2004).

Падение царского режима. Стенографические отчеты допросов и показаний, данных в 1917 г. в Чрезвычайно Следственной Комиссии Временного Правительства, Т. 6. (Москва–Ленинград: Государственное - издательство, 1926),

Стенографические отчеты / Гос. дума, четвертый созыв, сессия первая. Заседания 1-30: (с 15 ноября 1912 г. по 20 марта 1913 г.) (Санкт Петербург: Гос.тип, 1913)

⁸² О њима видети: Никита С. Гусев, „Разгон манифестаций в поддержку славян в Росси весной 1913 года”, *Славяноведение*, № 3 (2018).

Мемоарска и дневничка литература:

- Блок, Александр. *Дневник*. Москва: Советская Россия, 1989.
- Брусилов, Алексей А. *Воспоминания*. Москва: Воениздат, 1963.
- Данев, Стоян. *Мемоари*. Софија: УИ „Св. Климент Охридски“, 1992.
- Дневник Тотемского крестьянина А.А. Замараева. 1906–1922 год*. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН, 1995.
- Коковцов, Владимир Н. *Из моего прошлого. Воспоминания 1911–1919*. Москва: Современник, 1991.
- Nekludov, Anatoly. *Diplomatic reminiscences before and during the World War, 1911–1917*. New York: E. P. Dutton and Company, 1920.
- Ольденбург, Сергей С. *Царствование Императора Николая II*, Т. 2. Мюнхен: О-во распространения рус. нац. и патриотической лит., 1949.
- Сазонов, Сергей Д. *Воспоминания*. Минск: Харвест, 2002.
- Соловьев, Юрий А. *Воспоминания дипломата 1893–1922*. Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1959.
- Толстой, Иван И. *Дневник. 1906–1916*. Санкт Петербург: Фонд регион. развития Санкт-Петербурга, 1997.
- Штрандтман, Василий Н. *Балканские воспоминания*. Москва: Книжница, 2014.

Штампа:

Русские ведомости. 1 январ 1913.

Литература:

- Александров, Николай. „Мы сначала возьмем Краков, а потом уже Берлин – Костромская деревня в начале войны“. *Родина*, № 6 (2014).
- Военная промышленность России в начале XX века 1900–1917. Москва: Новый хронограф, 2004.
- Гальперина, Берта Д, Перегудова, Зинаида И, Старцев, Виталий И. „Донесения Л.К.Куманина из Министерского павильона Государственной думы, декабрь 1911 – февраль 1917 года“. *Вопросы истории*, № 2, (1999).
- Гусев, Никита С. „Болгария и Сербия в 1912–1913 гг.: соперничество за статус «любимца» России на Балканах“, *Вынужденное сосед-*

ство — добровольное приспособление в дипломатических и межнациональных отношениях в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европе XVIII-XXI вв, ур. О. В. Хаванова. Москва, Санкт Петербург: Нестор-История, 2017.

Гусев, Никита С. „Какие вообще высказываются соображения по вопросу желательности вмешательства России в славянский вопрос”: доклад Департамента полиции об отношении населения России к возможности общеевропейской войны в 1912 г., *Славянский альманах*, Вып. 1–2. (2017), 426–439.

Гусев, Никита С. „Разгон манифестаций в поддержку славян в Росси весной 1913 года”, *Славяноведение*, № 3 (2018).

Илчев, Иван. *България и Антантата през Първата световна война*. София: Наука и изкуство, 1990.

Кострикова, Елена Г. *Российское общество и внешняя политика накануне Первой мировой войны. 1908–1914*. Москва: ИРИ РАН, 2007.

Кострикова, Елена Г, *Геополитические интересы России и славянский вопрос: Идеиная борьба в российском обществе в начале XX века*. Москва: Кучково поле, 2017.

Котов, Борис С. *Образы Германии и Австро-Венгрии в российской прессе накануне Первой мировой войны. 1912–1914 гг. (по материалам либеральной и консервативной печати)*, необјављена докторска дисертација. Москва, 2014,

Кошутич, Радован. *Сербский народ и аннексия Боснии и Герцеговины*. Санкт Петербург: Типография М.А. Александрова, 1908.

Литературное наследство. Т. 95: Горький и русская журналистика начала XX века Неизданная переписка. Москва: Институт мировой литературы имени А.М. Горького РАН, 1998.

Писарев, Юрий А. *Великие державы и Балканы накануне Первой Мировой войны*. Москва: Наука, 1985.

Сръбските интриги и коварства срещу България 1804–1914. София: Анико, 2009.

Табурно, Иероним П. *О сербских битвах (впечатления очевидца войны сербов с турками 1912 г.)*. Санкт Петербург: Новое время, 1913.

Троцкий, Лев. *Перед историческим рубежом. Балканы и Балканская война*. Санкт Петербург: АНО „Новый Прометей”, 2011.

Чубинский, Михаил П. „Балканская война и вопросы культуры”, *Славянский вопрос в его современном значении*. Санкт Петербург: издательство „Санкт-Петербург”, 1913.

Шелохаев, Валентин В. *Либеральная модель переустройства России*. Москва: Росспэн, 1996.

Шепелев, Леонид Е. Царизм и буржуазия в 1904-1914 гг. Проблемы торгово-промышленной политики. Ленинград: Наука, 1987.

Dr. Nikita S. Gusev, Senior Research Fellow
Institute of Slavic Studies of Russian Academy of Sciences
Moscow (Russian Federation)
E-mail: gusevns@gmail.com

DID THE RUSSIANS WANT WAR? RUSSIAN SOCIETY AND THE SERBIAN-AUSTRIAN CONFLICT OF 1912-1913.

(Summary)

The First Balkan War, in which Serbia sought access to the Adriatic Sea, began in the autumn of 1912. However, Belgrade's claims were disputed in Vienna, which advocated the creation of Albania within its borders, thus putting an end to Serbian plans. None of the parties were willing to concede, with the Austro-Hungarian government making threats. This article deals with the attitude of different strata of Russian society to the possibility of war in the defense of Serbia and analyzes the reasons for their positions. It is stated that the society became more and more ready for war, but not because of the protection of Serbia, but because of the preservation of a sense of dignity before the aggressive actions of Austria-Hungary.

KEYWORDS: *Balkan wars, Russian society, Serbia, Austria-Hungary, Serbian-Austrian conflict of 1912*

Оригиналан научни рад
Примљен: 24. мај 2019.
Прихваћен: 21. октобар 2019.

355.48(496.5)"1915"(093.2)
94:327(497.11:496.5)"1915"(093.2)
COBISS.SR-ID 283739148

Александар Динчић, историчар
E-mail: adincic21@gmail.com

УЧЕШЋЕ ОХРИДСКОГ ОДРЕДА СРПСКЕ ВОЈСКЕ У НАПАДУ НА АЛБАНИЈУ (29. МАЈ – 9. ЈУН 1915)

АПСТРАКТ: Краљевина Србија имала је неколико разлога за покретање војне интервенције у Албанији. Међу њима су били и константни напади Арнаута на пограничну линију, односно на варошице и села на Косову и Метохији и у Македонији – територијама Нових области, које су добијене након победе у балканским ратовима. Такво фактичко стање нису признавали противници Србије, који су још од 1913. године обилато користили Арнауте за дестабилизацију територије путем упада, застрашивања, пљачкања, паљења и убијања. Напади су повећали на почетку српско-аустроугарског рата како би што мање српског људства одлазило на главно бојиште. План за одлучан контранапад завршен је почетком 1915. године, док је последњи велики арнаутски упад у фебруару пресудно утицао да српска влада, након што је склопила споразум са албанским прваком Есад-пашом Топтанијем, нареди дуго одлагану војну интервенцију на подручју Албаније. Коначно, и сам Есад-паша је до краја 1914. године у више наврата позивао српску владу да војно интервенише у његовој земљи. Рад преко расположиве документације и литературе прати војно учешће Охридског одреда српске војске, који је

сламао побуњенички отпор и учествовао у освајању Елбасана и Тиране, као и све компликације које су том приликом настале.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Албанија, Србија, Арнаути, кадровски пук, Охридски одред, Елбасан, Тирана, Хаџи-Ћамил фејза.

Политичке и војне прилике уочи интервенције у Албанији

Још за време балканских ратова (1912–1913) на стварању самосталне Албаније, која је тада била под влашћу Турске, дејствова-ли су супротни интереси Аустроугарске и Италије. Делови српске војске избили су и на обале Јадранског мора, али су се морали пову-ћи по одредбама Лондонског уговора, по којима је, а под утицајем горе заинтересованих сила, требало створити самосталну Албанију. Појављивале су се бескрајне комбинације у формирању Албаније као самосталне државе. Покренуто је чак и питање међународног протектората, које је аутоматски негирало њену самосталност. Бор-ба за протекторат вођена је у првом реду између Аустроугарске и Италије, али и Турска се појавила са својим правима наводећи да је већина народа у Албанији муслиманске вере. У исто време појављи-вали су се разни претенденти на албански престо, док избор није пао на немачког принца Вилхелма Вида, који је 3. новембра 1913. примио ову дужност. Албанска племена стају под вођством првог председника владе Исмаила Кемал-беја (Ismail Qemal Bej), који је у Валони 28. новембра 1912. прогласио самосталност Албаније. Власт је затим подељена између муслимана и хришћана и то око Валоне, док је остали део земље био под трупама савезница у рату против Турске. Ипак, тешко је било помирити већину конзервативних Ал-банаца организованих на племенским основама са потчињеношћу једном владоцу хришћанину. У таквој ситуацији усред Албаније појављује се Есад-паша Топтани (EsatPashë Toptanit), муслиман, чи-ја је појава већ наговештавала борбу против сваког страног утицаја у стварању Албаније. Након погибије дотадашњег команданта гра-да Скадра, преузима врховну команду над албанском устаничком војском и почиње да се намеће као кључна фигура у земљи. Тражио је ослонац у свом сестрићу младом Ахмед-бегу Зогуу (Ahmet Zogu), који је под оружјем држао неколико стотина својих саплеменика.

Када је избио рат између Србије и Аустроугарске, у Албанији је владала анархија. Грчка је посела северни део Епира, а Италија Ва-лону. Принц Вид напустио је земљу, а Есад-паша је постао господар

тог дела Албаније. Али, како су племена била оштро подељена, дошло је до међусобног сукоба између Есад-пашиних људи и оних који су покушавали да преко првог албанског кнеза Вида добију значајне бенефиције. Када им то није пошло за руком, кренули су против кнеза и Есад-паше, који су у таквој сложеној ситуацији затражили ослонац у Србији због чега, уз одобрење Аустроугарске, долази до бројних арнаутских упада на Косову и Метохији и у Македонији и ескалације грађанског сукоба у самој Албанији. Есад-паша је држао пријатељску неутралност према Србији, која је означена главним кривцем након мистериозног убиства Хасан Ризе-бега (Hasan Riza Pashën). Албанске бегови оптуживали су Србију да је наручила убиство заповедника трупа за време балканских ратова и великог противника Србије и Црне Горе који није пристао да за 30.000 долара преда Скадар.¹

Српска влада је помно пратила дешавања у Албанији још након проглашења њене независности. Одмах по отпочињању непријатељства између Србије и Аустроугарске, српски дипломатски представник у Драчу известио је да је настало комешање и припре-

¹ *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књига (даље: књ.) VII, свеска (даље: св.), 22 (1/14. мај–22. јули/4. август 1914), приредили Владимир Дедијер и Живота Антић (Београд: Српска академија наука и уметности, 1980), 737, 739; *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца* (даље: *Велики рат Србије...*), књ. 8 (даље: VIII), (Војно-политичке припреме) (Београд: Издање главног Генералштаба, 1926), 34–35; DuncanHeaton-Armstrong, *The six month kingdom Albania 1914*, priredili Gervase Belfield and Bejtullah Destani (London-NewYork: I.B.Tauris&The Centre for Albanian studies, 2005), 15; Петер Бартл, *Албанци од средњег века до данас* (Бања Лука: Clio, 2001), 136, 139, 141; Богумил Храбак, *Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до краја 1915. године* (Врање: Народни музеј Врање, 1988), 231; Đorđe Stanković, „Nikola Pašić i Albansko pitanje 1914–1917”, *Istorija 20. veka (časopis Instituta za savremenu istoriju)*, godina XVIII, broj 1 (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2000), 11–12; Душан Батаковић, „Ахмед-бег Зогу и Србија”, *Србија 1916. године (Зборник радова са научног скупа)*, књ. 5 (Београд: Историјски институт, 1987), 165; Душан Батаковић, „Есад-паша Топтани и Србија 1915. године”, *Србија 1915. године (Зборник радова са научног скупа)*, књ. 4 (Београд: Историјски институт, 1986), 299–303; Душан Батаковић, „Сећања генерала Драгутина Милутиновића на командовање албанским трупима 1915”, *Мешовита грађа (Miscellanea)*, књ. 14, (Београд: Историјски институт, 1985), 115–117; Богумил Храбак, „Стање на српско-албанској граници и побуна Арбанаса на Косову и у Македонији”, *Србија 1915. године (Зборник радова са научног скупа)*, књ. 4 (Београд: Историјски институт, 1986), 63; Душан П. Стефановић, *Дневник из 1914*, приредио Александар Животић (у даљем тексту: Д. П. Стефановић, *Дневник из 1914...*) (Београд: Медија центар „Одбрана”, 2017), 265, 269.

мање за акцију међу Арнаутима² избеглим са територије српске државе. Наредних дана Иса Бољетинац (Isa Boletini), Хасан Приштина (Hasan Prishtina) и још неке вође кренули су са муницијом у Љуму и на граници према Призрену. Тако је српско-албанска граница постала поприште сукоба. С друге стране, овај специјални рат ниског интензитета слабио је главно бојиште, јер се тамо нису смеле слати све расположиве српске снаге из Нових крајева (Косова и Метохије и Македоније).³ Страх од каквог препада са јужне и источне стране био је пресудан да се још почетком октобра 1913. године у Кумановски, Брегалнички и Кавадарски округ упуте војна појачања, а у Битољски округ и Велешки срез превентивно пошаљу четници под командом мајора Војина Поповића и војводе Јована Бабунског да гоне и хватају бугарске комите и арнаутске преступнике.⁴

Услед свакодневних арнаутских напада на српске војнике и цивиле, Пашићева влада покушала је да преко Есад-паше сузбије ове упаде, али и прошири свој утицај у Албанији. Тако је у Нишу, седишту српске владе, првих дана августа 1914. године допутовао секретар Есад-паше, тражећи од српског министарског кабинета да пропусти пашу на његовом путу за Албанију. Премијер Пашић је дао такву сагласност, али је и захтевао да Есад-паша усклади своје касније акције са српском владом. Албански вођа је боравио у Нишу од 15. до 17. септембра 1914. и са српским премијером се састао последњег дана. Пре тога је склопљен и договор (Нишки споразум) који је имао 15 тачака, којее су у потпуности одговарале српским интересима.⁵ Српска влада је приликом тих преговора обећала и војну помоћ у оружју и муницији. Есад-паша, ојачан након нишких преговора, уз велику помоћ српских снага, успео је да 3. октобра 1914.

² Арнаут је турски назив за Албанца и као такав ушао је у стандардни српски језик. У овом раду под Арнаутима се подразумевају непријатељски настројени Албанци према српској држави.

³ Б. Храбак, *Арбанашки упади и побуне...*, 124. Упркос заштити границе, услед високих губитака у Церској и Дринској бици, у септембру и октобру послато је око 9.000 људи (Д. П. Стефановић, *Дневник из 1914...*, 287, 301, 309).

⁴ Милош Јагодић, „Рат између ратова: упади бугарских комита у нове крајеве Србије 1913–1915”, *Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату 1915–1918 (зборник радова са научног скупа са међународним учешћем)* (Лесковац: Народни музеј Лесковац – Народни музеј Врање, 2016), 38–39.

⁵ Dušan Bataković, „Ahmed Bey Zogou et la Serbie Une coopération inachevée (1914–1916)”, *Balkanica XLIII - Annual of the institute for Balkan studies* (Belgrade: Balkan studies 2012), 175.

освоји Драч и потом натера главно веће да га именује за председника привремене владе и главнокомандујућег војске.⁶

Нова етапа на српско-албанској међи настала је средином децембра 1914. године. Са великом победом српског оружја у Колубарској бици, Аустроугарска је желела да некако надокнади губитке у северо-западној Србији, те је поново снажно подстакла арнаутске емигрантске прваке на нове непријатељске акције. Ову проаустријску делатност помагала је и Турска, која је раније ушла у рат прогласивши ци-хад свих муслимана против Антанте и њених савезника.⁷

Проаустријски и протурски устанички покрет појачан је крајем јануара 1915. године, али је своју експанзију доживео у фебруару. Упад који је Хасан Приштина предузео од 13. до 17. фебруара био је највећи од почетка рата. Напад је једновременно изведен на призренском и охридском сектору граничне линије, са неколико хиљада устаника. Приштина је смело кренуо и на Призрен. Уз високе обостране губитке, поход се завршио неуспехом.⁸

Антисрпске акције у марту и априлу биле су нешто мањег интензитета и са мање жртава, али довољне да се најзад нешто конкретно предузме.⁹ У међувремену, за време побројаних арнаутских упада положај Есад-паше нагло се погоршало. Побуњеници су успели да му преотму Пећин и Кавају, у марту опседну Драч, који су топовима тукли. Поново је путем посредника потражио српску помоћ жалећи се притом на јак утицај који Аустроугари имају у његовој земљи, као и на велики уплив младотурских побуњеника.¹⁰

Разговори о Есад-паши вођени су 20. марта у Народној скупштини у Нишу. Седам дана касније министар војни предочава Пашићу план напада на Албанију. Српска војска западно од Призрена заузима Паштрик, док Љуму окупира и поставља своју власт. У Дебру је требало успоставити јачу посаду, а у Охриду и Струги концентрисати што већи број људи и потом заузети Елбасан.¹¹

Са наглим погоршањем Есад-пашиног положаја порасле су и српске претензије у његовој земљи. Директно су биле везане са ис-

⁶ П. Бартл, *Албанци од средњег века до данас*, 171; Д. П. Стефановић, *Дневник из 1914...*, 291, 297, 307, 324, 355.

⁷ Б. Храбак, *Арбанашки упади и побуне...*, 130.

⁸ *Исто*, 156, 159.

⁹ *Исто*, 163, 167, 168, 169.

¹⁰ Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), легат заоставштине (даље: ЛЗ) Николе Пашића, сигнатура 14.924, инвентарни број 15 (даље: 14924/15), Радивоје Бојовић – Николи Пашићу, Ниш, 10. 3. 1915. г.

¹¹ АСАНУ, ЛЗ Радивоја Бојовића, 14.447-1/2, Дневник Радивоја Бојовића (непагиниран), књ. II (даље: II) (28. 01-12. 10.1915. г), 7. 3. 1915. г; 14. 3. 1915. г.

прављањем неправде из 1912. године. Наиме, тежња Србије у ратовима 1912–1913, поред ослобођења од вишевековног ропства под Турцима, била је и излазак на море. У том смислу су политичари припремали будуће циљеве и програме, чврсто верујући да ће их подржати велике силе, првенствено Русија. Међутим, Централне силе користе јединствену прилику за један антируски дипломатски напад у јеру Првог балканског рата. Заједно са лојалним албанским племенским главешинама формирају независну државу Албанију и тиме Србији онемогућавају излазак на Јадранско море, а Црној Гори ускраћују Скадар. За Русију је такође неповољну околност представљало и непланско избијање међусобних сукоба савезника из Првог балканског рата, нарочито између Србије и Бугарске (1913). Стога је гледала да стање што пре поправи, посредујући као арбитар међу зараћеним странама.¹² Ускраћена руске помоћи српска држава била је препуштена самој себи приликом решавања питања изласка на море.

Никола Пашић желео је да 1915. године савезнике некако стави пред свршен чин када је реч о Албанији. Из једног писма које је 27. марта послао министру војном јасно се види велико српско неслагање око савезничког признавања независности Албаније. Због тога је требало да уследи српско поседање албанске територије.¹³ Тако се указала најповољнија прилика да се обезбеди излаз на Јадранско море, односно то су били главни политички и војни разлози да се у Албанију упуте српске трупе.

Положај Есад-паше је у априлу био још тежи. Тада је одлучено да се у предстојећем походу заузме и Тирана, али је због притисака савезника српска дипломатија другачије формулисала ту намеру. На захтев Есад-паше српска војска је након освајања Елбасана кренула и на Тирану.¹⁴

¹² *Войната между България и другитѣ балкански дѣржави презъ 1913 год, томъ I (причинитѣ и подготовката на войната и военитѣ действия до 21-и Юний)* (София: Министерство на войната щаб на армията-военно-историческа комисија, 1941), 24–25; Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804–1914* (Београд: Службени гласник, 1995), 140, 141; П. Бартл, *Албанци од средњег века до данас*, 141, 142.

¹³ АСАНУ, ЛЗ Николе Пашића, 14.924/95, Никола Пашић – Радивоју Бојовићу, Ниш, 14. 3. 1915. г.

¹⁴ *Велики рат Србије...*, VIII, 117; Б. Храбак, *Арбанашки упади и побуне...*, 74.

Припреме и формирање интервенционистичких одреда српске војске

План напада на Албанију постојао је још на почетку 1915. године. Противници су Есад-пашу окружили 3. јануара у Драчу, док су дипломатски представници Србије и Француске били приморани да беже на италијански ратни брод у драчкој луци. Два дана касније српска влада је циркуларном нотом скренула пажњу силама Антанте и Италији на безвлашће у Албанији и на опасност по Србију и њене интересе са те стране, тражећи да се Србији одобри да поседне стратегијске позиције у Албанији према својој граници.¹⁵

Министар војни пуковник Радивоје Бојовић, 11. јануара 1915, издаје заповест команданту трупа Нове области да припреми јединице које су се налазиле на српско-албанској граници. Српска Врховна команда послала му је извештај како је немогуће да она управља операцијама у Албанији, као и да би за тако нешто требало одредити посебног команданта. Заповедник трупа ђенерал Дамјан Поповић, поред наоружања, тражио је да му се на располагање стави и што већи број добровољаца из редова заробљених аустроугарских војника. Такође је предлагао да се из централне Србије у западну Македонију и у призренски крај пошаљу четири пешадијска пука I позива: трећи, једанаести, шеснаести и осамнаести.¹⁶ Командант Моравске дивизије I позива добија телеграфско наређење да кадровско људство 1. пешадијског пука „Књаз Милош“, које је издржало карантин због пегавца или је здраво, упуту у Младеновац и даље за Битољ.¹⁷

Изгледало је да српска интервенција готова ствар и да започиње крајем јануара или почетком фебруара. Начелник Врховне команде војвода Радомир Путник обавестио је 7. јануара Пашића да је извршена припрема заузимања стратегијских граница у Албанији које је Србија раније држала и молио да се то питање коначно реши у договору с министром војним и ђенералом Поповићем. Истог дана Пашић је одговорио да за сада пријатељске силе саветују да се не

¹⁵ Б. Храбак, *Стање на српско-албанској граници...*, 64; Д. Батаковић, *Есад-паша Топтани и Србија...*, 308.

¹⁶ *Велики рат Србије...*, VIII, 48.

¹⁷ Ради се о војницима у сталном кадру – кадровцима. Дочекали су почетак рата у војним гарнизонима, на редовном одслужењу војног рока. Резервисти, углавном учесници балканских ратова, нису били предвиђени за предстојеће војне активности у Албанији. Војни архив (даље: ВА), фонд Војска Краљевине Србије (даље: ВКС), пописник (даље: п), 3, кутија (даље: кут), 50, фасцикла (даље: ф), 6, регистарски број документа (даље: рег. бр), 1/1, лист (даље: л), 12.

заузимају стратегијске тачке у Албанији да се не би изазивале компликације, али је и лично саветовао да буде све спремно за заузимање територије кад за то наступи моменат.¹⁸ Путник је исто тако страховао од новог аустроугарског напада и упада комита из Бугарске. Тако је реализација била одложена.¹⁹

Никола Пашић је војводи Путнику објаснио да српска влада чини све да избегне мешање у албанско питање, али да није искључена могућност да Србија буде нападнута и принуђена да се брани од Арнаута, уколико албански побуњеници отерају Есад-пашу. Пашић је заступао гледиште да је боље на време савладати арнаутске устанике у Албанији превентивном акцијом, која би притом везала 15.000–20.000 војника, него се касније тући са 50.000–60.000 Арнаута, које би у сваком случају војнички организовале Турска и Аустроугарска.²⁰

Министар војни је 27. марта 1915. издао званичну наредбу команданту трупа Нове области да преузме мере како би се извело поседање северне Албаније. Српске снаге наступале би као одреди (два до три пука у сва три позива) и са позицијском, возећом и брдском артиљеријом.²¹

Крајем априла у Скопље је пристигло 501.000 метака и 1.000 ножева за пушку. Из Моравског убојног слагалишта у Нишу 6. и 8. маја допремљено је око 500.000 пушчаних метака. Нешто раније, 2. пешадијски пук I позива „Књаз Михало”, са припадајућим деловима, 1. батеријом брдског артиљеријског пука и командантом 1. дивизиона, стигао је у Велес. Два батаљона овог истог пука продужили су без искрцавања свој пут, стигавши 4. априла у Струмицу. Овде су стављени на располагање команданту Вардарског граничног одсека.²²

Бенерал Дамјан Поповић је 1. маја известио како има довољно трупа да обави задатак и да је окончао све припреме.²³ За поход у Албанију врло брзо су опремљена три одреда: Призренски (11. кадровски пук, 12. пешадијски пук III позива, Приштински батаљон), Подримски (3. кадровски пук, 18. пешадијски пук III позива, Тетовски батаљон) и Охридски (1. и 16. кадровски пук, Битољски батаљон). Укупно бројно стање мешовитих трупа за прелаз српско-ал-

¹⁸ Ђ. Stanković, *Nikola Pašić i Albansko pitanje...*, 13.

¹⁹ Б. Храбак, *Арбанашки упади и побуне...*, 152–153.

²⁰ Б. Храбак, *Стањена српско-албанској граници...*, 64. Пашић ту помиње и младотурски елеменат, што упућује и на турски уплив.

²¹ ВА, ВКС, п. 3, кут. 50, ф. 2, рег. бр. 3/1, л. 6.

²² *Велики рат Србије...*, VIII, 94, 117, 121; М. В. Ј. (Милоје В. Јелисијевић), „Кратак историјат 2. пешадијског пука „Књаза Михаила”, *Ратник – месечни војни лист*, св. XI (Београд: Министарство војно и морнарице, 1936), 50.

²³ *Велики рат Србије...*, VIII, 167.

банске границе износило је 150 официра и око 24.000 подофицира и војника, што представља јачину једне ојачане дивизије I позива, у ствари снагу једног корпуса савремених војска.²⁴

На министарској седници од 28. маја решено је да 2. пешадијски пук I позива и 12. пешадијски пук III позива остану као гаранција у Македонији, док се Бугари одреде и изјасне, па је тако бројно стање предвиђених снага било смањено.²⁵ У исто време започела је и грчевита дипломатска борба с циљем придобијања Бугарске на страну Антанте, која је изискивала огромне уступке (концесије) од Србије у Македонији. С друге стране, и Централне силе нудиле су територије Бугарској уколико нападне Србију. Бугарска је чекала расплет ратне ситуације на Источном фронту. Због тога је Србија морала држати што више својих снага на несигурној граници, нарочито после априлског упада бугарских комита у Струмици и Валандову.²⁶

Битољски батаљон Охридског одреда имао је четири чете у јачини 630 војника и 25 коморција. Налазио се у Битољу.²⁷

Први пешадијски пук I позива „Књаз Милош” био је потпуно десеткован у биткама 1914. године, јер је у поређењу са другим пуковима Моравске дивизије I позива изгубио највише људства. Тако је за ојачање граничних линија и предвиђеног похода у Албанију одређен мањи број официра и војника из сталног кадра. Износио је мање од 800 људи. Међу њима је био високи проценат људства са подручја Македоније и Косова и Метохије, који су као попуна раније, у јеку Колубарске битке, доспели на бојиште.²⁸ По пристизању пука који је тада носио назив „кадровски”, батаљони су се сместили у Битољу. Касније је извршена извесна промена. У првобитном биваку остају штаб пука, 1. и 2. батаљон. Штаб 3. батаљона и још две чете налазили су се у Прилепу, а преостале две у Кичеву. Један вод био је смештен у Крушеву.²⁹

На вежби се налазило 3.513 регрута. Од укупног броја људства, 1.885 је било из 7. војног округа, а 1.628 из 38. војног округа. Били су то окрузи који су припадали трупама Нових области. Први су били наоружани руским брзометним пушкама, а други манлихеровим.³⁰

²⁴ ВА, ВКС, п. 3, кут. 50, ф. 2, рег. бр. 3/1, л. 10; *Велики рат Србије...*, VIII, 118.

²⁵ *Велики рат Србије...*, VIII, 94, 143.

²⁶ Đorđe Stanković, *Nikola Pašić saveznici i stvaranje Jugoslavije* (Beograd: Nolit, 1984), 147–162.

²⁷ *Велики рат Србије...*, VIII, 143.

²⁸ ВА, ВКС, п. 3, кут. 50, ф. 6, рег. бр. 1/1, л. 22.

²⁹ *Велики рат Србије...*, VIII, 23.

³⁰ *Исто*.

У наоружаном људству било је и нешто Арнаута и других муслимана, о којима је нарочито требало повести рачуна због учешћа Турске у противничком табору. Знало се да су за време Колубарске битке направили пометњу која је пук коштала високих губитака у одбрани положаја око Човке.³¹ Командант Дебарског пуковског одреда известио је да је 166 муслимана пребегло у Албанију. Бегунаца је највише било из села Жировнице, Болетина и Врбјана. Неки Арнаути чак су и отворено причали како не желе да се боре против аустроугарске војске и да ће се првом згодном приликом придружити непријатељу. Слично је било и са осталим муслиманима, који су такође морали проћи кроз војнички кадар у српској војсци (годиште 1895–1897). Битољски муфтија је са још тројицом виђенијих Турчина молио начелника Битољског округа за дозволу да пошаље једну депешу краљу Петру I. Српски краљ је том приликом замољен да интервенише како се муслимани не би позивали у војне јединице.³² Неки српски официри сматрали су да се муслимани, нарочито непријатељски настројени Албанци, које су они звали Арнаутима, због анτισрпских склоности морају искључити из предстојећих операција као војници (није било подофицира и официра). Постојала је оправдана сумња да ће првом приликом побећи код својих савезника и окренути своје пушке.³³

Први пешадијски пук изгубио је велики број официра у борбама на Церу, Дрини и Колубари, као и од тифуса и других заразних болести.³⁴ Евидентан је био недостатак официрског кадра, а што је констатовао у свом извештају и командант трупа Нових области. Недостајала су два команданта батаљона, девет командира чета и шест водних официра.³⁵

Кадровски пук ће у предстојећим операцијама предводити пешадијски потпуковник Живан Грбић. У борбеном саставу налазили су се 1. батаљон под командом мајора Драгутина Стаменковића и 2. батаљон којим је командовао капетан I кл. Риста Тотић. Трећи бата-

³¹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 43, ф. 1, рег. бр. 1/6, л. 75.

³² Архив Србије (даље: АС), фонд Министарства иностраних дела – Политичко одељење за 1915. годину (даље: МИД, ПО, 1915), фасцикла XIX (даље: Ф XIX), сигнатура 30 (даље: 30), досије (даље: дос.), VII.

³³ ВА, ВКС, п. 3, кут. 55, ф. 1, рег. бр. 2/1, л. 8.

³⁴ За погинуле официре 1. пешадијског пука I позива оформљен је и посмртни фонд преко кога су се прикупљала новчана средства да би се помагале њихове удовице и деца. До средине августа 1915. године евидентиран је 21 погинули и умрли официр, док је командант пука прикупио и послао 1.000 динара. (Лист Ратни дневник за 1915. годину (даље: Ратни дневник (1915), број (даље: бр.), 370, 31. јули 1915, 4).

³⁵ *Велики рат Србије...*, VIII, 118.

љон придодат је 16. кадровском пуку и наступао је другим правцем. Од артиљерије, улазила су два брдска (*де банжова*) топа и још два брдска француска товарна топа³⁶

И у редовима 16. пешадијског пука I позива „Цар Никола II” одвојено је борачко људство из сталног кадра за предстојеће активности у Албанији. Након доласка из централне Србије, људство је било распоређено на граничном фронту према Албанији: од с. Жупе Селце до планине Галичице. Штаб пука се са два митраљеза налазио у Охриду. Први батаљон био је распоређен према левом одсеку (од Св. Наума до Порте), заједно са 18. и 19. четом граничних трупа српске војске. Штаб батаљона, 1, 3 и 4. чета налазили су се у Охриду, док је 2. чета била у манастиру Св. Наум. Други батаљон заузео је десни и средњи одсек, од с. Жупе Селце до Лине, заједно са 14. и 17. четом граничних трупа. Штаб батаљона, 3. и 4. чета налазили су се у Струги, 1. чета у Манастиру Св. Богородице и 2. чета у с. Лабуништу. Трећи батаљон је са својим штабом и свим четама остао у Охриду. Код 16. кадровског пука на војној вежби била су 673 регрута из 9. војног округа. Ови регрути били су наоружани *манлихеровим* пушкама, док су артиљерци вежбали на *де банжовим* топовима. У Струги је на обуци било 200 регрута из војног округа.³⁷

Командни кадар чинили су официри из оперативних јединица, учесници великих битак у 1914. године и старешине на служби у Вардарској, Битољској и Брегалничкој дивизијској војној области. Командант трупа Нових области известио је да 16. кадровском пуку недостају два команданта батаљона, девет команданата чета и шест водних официра.³⁸

У предстојећем војном ангажовању у Албанији пуком је командовао пешадијски потпуковник Никола Пејчић (оперативна јединица); првим батаљоном, мајор Милутин Ивановић (трупе Нових области); другим батаљоном, мајор Вељко Димитријевић (оперативна јединица) и трећим батаљоном, мајор Костадин Костић (трупе Нових области). Са пуком су још наступали 3. батаљон 1. кадровског пука и 16. чета граничних трупа под командом капетана прве класе Христе Живковића.³⁹

³⁶ ВА, ВКС, п. 9, Релација 1. пешадијског пука I поз. од 16. V 1915 до 27. V 1915; 1. X 1915 до 23. X 1915; 3 и 4. XI 1915 г. (даље: кут. 1, ф. 1, рег. бр. 5/1), л. 6; п. 9, XVI кадр. пук Релације 16-V-8-XII-1915 (даље: кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1), л. 1. И поред најбоље намере, аутор у припреми овог чланка није могао да сазна име команданта 3. батаљона.

³⁷ *Велики рат Србије...*, VIII, 23.

³⁸ *Исто*, 118.

³⁹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 14.

Чете, као и читав 16. кадровски пук, чинили су трећина војника из сталног кадра, приспели из централне Србије, и две трећине обвезника II и III позива из Македоније. Две трећине људства из Нових области нису имали адекватне униформе и били су у домаћем зимском сукненом оделу.⁴⁰ Командант пука писао је како је предстојећи задатак више него ризичан. Нарочито је сумњао на војнике који су потицали са подручја Македоније и који су на брзину пролазили кроз војну обуку. Због година старости поједини људи нису ни служили војску и нису били способни да се крећу по врлетном и страховито тешком планинском терену у Албанији. Овде се у првом реду мисли на трећепозивце. Од дванаест активних чета у самом пуку (три батаљона по четири чета), шест је било без командира. У последњем часу ангажовани су скоро произведени потпоручници. Подофицирски кадар био је сувише млад и недовољан. Пук је у предстојећем нападу наступао као десна колона Охридског одреда и његово бројно стање је пред почетак акције износило 3.600 војника и старешина и 600 коња. Од старешина, било је укупно 13 официра, међу њима двојица са лакшим инвалидитетом.⁴¹

Уочи напада друга чета 1. батаљона налазила се на предстражи на Рујанском (село Рујан) положају. Трећа чета 2. батаљона била је такође на предстражи на Рајачком положају (село Рајце/Rajcë), два километра североисточно од с. Рајца. Један вод 2. чете 3. батаљона налазио се северозападно од коте 1015 (караула Ћафа-сана), а један из 2. батаљона као посада на Крстацу (Krstac) и за заштиту комуникације с. Љећум (Letjum) – с. Белица (Belica).

Главнина 16. кадровског пука (три батаљона без поменутих чета и водова), 3. батаљон 1. кадровског пука, 1. француска брдска возећа батерија, 3. позицијска батерија Моравске дивизијске области и 6. брдска (*де банжова*) батерија, налазили су се скупа у биваку код к. 1012, два километра северно од карауле Ћафа-сана.⁴² Битољски батаљон је у предстојећем нападу био у одредској резерви и није био ангажован у борбама. Нешто касније, када је примећен јачи арнаутски отпор, резерва је за сваки случај појачана са још две чете 1. кадровског пука.⁴³ Јединицама Охридског одреда командовао је

⁴⁰ АС, МИД, ПО, 1915, Ф II, 1/IB, дос. IV.

⁴¹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 4.

⁴² ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 1.

⁴³ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 5/1, л. 15.

пешадијски пуковник Петар Мишић, док је за начелника штаба одређен пешадијски мајор Војислав Минић.⁴⁴

Насупрот српским снагама налазиле су се арнаутске устаничке скупине, састављене на племенској основи. Пошто су их помагале Аустроугарска и Турска, углавном су били наоружани пушкама и топовима из тих земаља, мада је било нешто и грчких и руских преосталих пушака из балканских ратова. Велика количина оружја допремљена је преко Италије још док је ова земља била привремено у Тројном савезу са Немачком и Аустроугарском. Нешто наоружања оставила је и турска војска приликом повлачења са албанске територије. Из доступних извештаја може се видети да је свако албанско село било добро наоружано.⁴⁵

Како су главне вође напада на српској територији (Хасан Приштина, Иса Бољетини и Бајрам Џури)⁴⁶ били реконвалесценти од прележаног пегавог тифуса, арнаутске устанике у предстојећем српском походу предводио је Хаџи-Ћамил беј (Naxhi Qamili Bej) из Тиране. Занимљиво да је истог албанског фиса својевремено помагала српска влада оружјем, муницијом и новцем како би код Османлија неутралисао антисрпско опредељење и претње.⁴⁷ Био је то шеих текије мелметског дервишког реда, којој су приписиване социјално-револуционарне тенденције. Отац Ћамил, како су га звали

⁴⁴ Петар Мишић (Рајач, Неготин 1863 – Беч, 1921). Завршио је 15. класу Ниже школе Војне академије и Николајевску генералштабну академију у Русији. Учествовао је као командир пионирског вода Шумадијске дивизије у српско-бугарском рату 1885. године. Након тога је био командир вода и чете и професор у Војној академији, командант пешадијског батаљона и пука. Један од водећих учесника Мајског преврата 1903, када се налазио на положају команданта 6. пешадијског пука. Након преврата начелник одељења у Министарству војном и командант пука. Пензионисан је након британске интервенције 1906. године. Посветио се политици и био народни посланик Народне радикалне странке. Иницирао низ афера у вези с набавком топова у Француској. У Првом светском рату реактивиран као резервни пуковник и у првој години командовао комбинованим одредом, који је спречавао непријатељски продор на Гучево. У привидном примирју постављен је за команданта Охридског експедиционог одреда, који је учествовао у нападу на Албанију. Након реорганизације српске војске на Крфу постављен је за заменика команданта Моравске дивизије, затим за председника Нижег војног суда у Солуну и уочи пробоја Солунског фронта, команданта Шумадијске дивизије. После рата командант Дунавске дивизијске области у Београду. Био је председник суда који је судио водећим „црнорукцима“ 1917. године. Почасни ађутант краља и уредник „Ратника“. (Д. П. Стефановић, *Дневник из 1914...*, 199; Дејвид Мекензи, *Апис* (Горњи Милановац: Дечје новине, 1989), 244, 253; ВА, ВКС, п. 6, кут. 508, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 20).

⁴⁵ ВА, ВКС, п. 3, кут. 50, ф. 2, рег. бр. 3/1, л. 18.

⁴⁶ Д. П. Стефановић, *Дневник из 1914...*, 324–325.

⁴⁷ Ђ. Stanković, *Nikola Pašić i Albansko pitanje...*, 10.

његови следбеници, ишао је од места до места, проповедао праведност и социјалну једнакост, осуђујући богатство и луксуз. Све што је лично поседовао поделио је сиромашнима и сирочади и тако је стекао велику популарност код албанског живља. На то су се исто надовезали и младотурски емисари (међу њима многи турски официри албанског порекла), који су путовали почетком 1914. године по земљи како би агитовали против принца Вида. Под вођством Хаџи-ћамила избија отворена побуна сељака и већ 18. маја 1914. устаници освајају Тирану, тада још град без посебног значаја. Есад-паша је заузео страну принца Вида, затим се с њим посвађао, услед чега је прогнан из Албаније. Ипак, успехе побуњених устаника који су натерали албанског принца на абдикацију искористио је да се поново врати у земљу и тиме је постао конкурент младотурцима, али и Хаџи-ћамилу. Тако су избиле међуплеменске размирице и отворени сукоб у којем је Есад-паша нашао заштиту у Србији.⁴⁸

Пред српску акцију Арнаути су се сакупљали у Тирани, Мараки (Mirakë) и једном делу елбасанских села и одатле су одмах упућивани на Драч, решени да свом силом ударе на Есад-пашу. Ову мешовиту војску предводили су Хаџи-ћамил беј и Демир ефендија (Demiri Efendi). У Елбасану се налазио Осман Кота (Osman Kota) са 800 Арнаута, који су чували варош. Према српским извештајима, варош су бранила и два турска топа, од којих је један био покварен, а други је имао мало муниције. Варош је била преплављена мештанима из оближњих села. Такав је случај био и са Тираном. Међу антисрпским поборницима у Албанији било је појединих локалних вођа које је српско присуство дуж границе застрашило, па су уочи почетка интервенције пристајали на неку врсту сарадње. Срески начелник у Струги добио је писмо из Ђукуса (Qukës) од арнаутског првака Насир Капре у коме пише да они према Србији немају рђавих намера и да желе да буду у пријатељству са Србијом. Једино су исказали противљење због држања Албаније под војном претњом.⁴⁹

Борбе Првог кадровског пука за Поградец и Тирану

Арнаути су 29. маја, око један сат иза поноћи, напали гранични фронт изнад манастира Св. Наум. Предводио их је Хаџи-ћамилов старешина Сабри-бег (Sabrë Pashën) из Поградца (Pogradec). Са ја-

⁴⁸ П. Бартл, *Албанци од средњег века до данас*, 166–171.

⁴⁹ АС, МИД, ПО, 1915, Ф II,1/IB, дос. IV.

чим снагама напао је четири српске карауле, а са slabим још три. Граничне страже су уз помоћ једног броја војника 1. кадровског пука успеле да овај напад некако одбију. Одмах након тог поноћног напада командант Охридског одреда наредио је да се цео пук упуту у правцу напада, да се Арнаути енергично нападну и гоне у правцу Поградца. Тако је уједно и почела српска војна интервенција у Албанији.⁵⁰ Италијански посланик при српском двору држао се званичних српских извештаја кад је 29. маја 1915. јављао да су Арнаути у великом броју навалили на српску границу код Св. Наума.⁵¹ У извештају ђенерала Поповића стоји да су операције у Албанији предузете са 407 метака на пушку у Охридском и са нешто мање у осталим одредима.⁵²

Војници су добили заповест да по сваку цену заузму Поградец и избију на гробен Мокре планине (Mokrëa). Једно одељење требало је послати преко с. Пишкопеје (Pëshkupië), с. Халарупа (Halarup) према с. Нижавцу (Nizhavec) како би посело село и оближњи манастир. Друго одељење добило је задатак да избије на грчку границу и да притом одржава везу између Охридског одреда и одељења која наступају ка Нижавцу. Сва арнаутска села притом је требало разоружати.⁵³

Напад је организован из два правца. Западним правцем наступала је 1. чета 1. батаљона. Иста чета требало је да преко карауле избије према Поградцу и даље ка Мокри. Трећа чета 2. батаљона имала је да наступа лево и десно од пута Поградец–Горица (Goricë), па све до грчке границе. Четврта чета 2. батаљона требало је да наступа ка Нишевцу и ухвати везу са Грцима након што претходно заузме исто село и манастир. Остали делови, заједно са водом митраљеза и артиљеријом, чинили су главну нападну колону и наступали су источним правцем према Мокри.⁵⁴

Покрет је отпочео у три сата ноћу. Војници су напустили свој логор код с. Љубаништа, спустили се у долину реке Чераве (Cëravës), избили на караулу бр. 4 и одмах у рано свитање започели да гоне Арнауте. Отпор српским војницима пружен је на линији Старова (Starovë) – Вартова (Värtovë) – Ремен (Rëmën) – Стропцка (Stropckë) – Лешница (Leshnicë), као и на источним падинама Мокре. Арнаутски побуњеници су енергичним наступањем

⁵⁰ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 5/1, л. 6.

⁵¹ Б. Храбак, *Арбанашки упади и побуне...*, 174.

⁵² АС, МИД, ПО, 1915, Ф II, 1/ІБ, дос. IV.

⁵³ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 5/1, л. 6.

⁵⁴ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 5/1, л. 7.

пребачени преко планине и разбијени одступили у правцу с. Каливаче (Kalivas) и с. Требиња (Trebinje). Поградец и околна места заузе-ти су 30. маја у 11 часова.⁵⁵

У самом Поградцу владала је чудна мешавина становништва. Грчки утицај био је велики. Након пада Поградца хришћанско становништво (Срби, Грци и Цинцари) остало је у месту, док поједини Грци и највећи број муслимана нису смели да дочекају улазак српске војске. Арнаутски првак Устреш-бег (Ustref Pashën) успео је да побегне, али је зато оставио своју жену и ћерку. Слично су поступиле и друге аге из Старове и Поградца. Највећи број виђенијих Арнаута избегао је из страха од Македонаца у српској војсци. С друге стране, учитељи и свештеник остали су у месту. Школа у Поградцу била је грчка, и чим је пук ушао, учитељ је одмах затражио да му се допусти да настави рад. Ово није одобрио начелник округа Охридског.⁵⁶

Након што је један део трупа заузео Поградец, а други Кукеш, италијански конзул из Битоља телеграфисао је да је поседању ових места претходила 24-часовна борба код Св. Наума, али да пре тога није било граничних конфликта пуна два и по месеца.⁵⁷

Делови пука који су дејствовали у правцу југа према Грцима избили су на Малишко језеро (Liqen i Maliqit), док су делови који су се кретали у правцу запада изашли без проблема на гребен Мокре. У свим заузетим селима становништво је разоружано а постављене су српске власти. Нешто мало заплењеног оружја послато је у манастир Св. Наум и Поградец. Највећи број пушака арнаутски живаљ успео је некако да сакрије, док су нешто и избеглице однеле. Заплењене су аустријске, италијанске и грчке пушке. Пук је након освајања Поградца заноћио на источним огранцима Мокре и са истуреним предстражама на гребенима ове исте планине. Успостављена је веза са 16. кадровским пуком северозападно од с. Уденишта (Udënishte).⁵⁸

Првог јуна стигла је заповест да пук крене према Елбасану. Требало је да садејствује 16. кадровском пуку приликом заузимања истог места. Војници су према примљеној заповести имали преноћити на коти 1624. Међутим, пошто су рано изјутра Арнаути напали делове код Ђукуса, покрет је морао бити обустављен, па је покрет почео тек сутрадан. У претходници је ишао 1. батаљон, а иза њега 2. батаљон, митраљеско одељење, вод артиљерије, бојева трупа и профилантска комора. До гребена Мокре кретало се без нарочитог

⁵⁵ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 5/1, л. 7.

⁵⁶ АС, МИД, ПО, 1915, Ф II, 1/ІБ, дос. II.

⁵⁷ Б. Храбак, *Арбанашки упади и побуне...*, 174.

⁵⁸ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 5/1, л. 7.

опреза, али је према Каливачи (Kalivac) и Дуњци (Dunjcë) употребљено осигурање од неколико водова. На путу од Поградца до Каливаче ушли су и они делови пука који су били на стражама на Мокри. Како је била ноћ, а пут лош, покрет је преко планинског и кршевитог терена био отежан и ризичан. Арнаути су приликом проласка коморе кроз с. Дуницу запуцали из две куће, које су касније биле спаљене. Након краћег отпора Арнаути су се масовно предавали, исказујући притом лојалност према српској војсци. Избеглице су почеле да се враћају. Поред сукоба у Дуници, један вод 1. чете 1. батаљона, који се налазио на к. 2150, водио је такође мању борбу. У Каливачи, Дуници и још неким селима постављена је српска власт.⁵⁹

Покрет према с. Лунги отпочео је 3. јуна у 6.50 часова. Војници су се кретали врло опрезно. Пред улазак могла су се чути звона са хришћанске цркве овог села, видети развијени ратни барјаци и масе света која је очекивала улазак српске војске, који је врло свечан. Изашао је један сеоски свештеник са крстом у руци и благословом честитао првом официру. Овом приликом предао се и албански првак Истра-беј (Istra Bej) из Поградца, који је притом замолио да му се дозволи повратак у родно место. Након што је постављена српска власт уследио је покрет кроз клисуру реке Шкумбе (Shkumbin). Нарочито је био ризичан прелаз преко старог турског моста на овој реци који се повијао лево и десно и могао је сваког часа услед терета да се поруши. Одмах након што је мост некако пређен, уследило је пењање низ стрме висове ка коти 1603. Овде је било предвиђено да пук преноћи. За време кретања кроз арнаутска села истицани су бели барјаци и отпора уопште није било.⁶⁰

Српска власт по селима успостављана је од 4. до 6. јуна, док су војници добили потребан одмор. Приликом проласка кроз с. Лазарину примљена је вест да је српска војска већ ушла у Елбасан. Пук је након тог сазнања требало само да продужи кретање према вароши, где је стигао у вечерњим сатима. Ту је преноћио.⁶¹

Да би ублажио ставове и негодовање савезника, али и извукао максималну корист за Србију, Пашић је 9. јуна телеграфисао команданту трупа у Албанији и напоменуо му да се са становништвом које се није противило српској окупацији поступа благо и очински. Требало је задобијати његове симпатије. Пуковнику Мишићу телеграфисао је 8. јуна у Елбасану: „Да се поред начелника српског, који

⁵⁹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 5/1, л. 11.

⁶⁰ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 5/1, л. 12.

⁶¹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 5/1, л. 13.

треба да је Арнаут, али наш приврженик, постави као његов помоћник наш чиновник”.⁶²

Командант Охридског одреда је 6. јуна издао заповест да пук крене за 16. пуком према Тирани. Покрет је отпочео дан касније и то преко Елбасана на Летан (Letan), Шинђин (Shingjin) до превоја Краба-пас (Maja-Krabës). Приликом кретања источно од с. Балтеша из логора су почели да излазе делови 16. кадровског пука, које је према заповести команданта Охридског одреда требало да предводи одред. На тај начин дошло је до спајања пукова, али и до пренастрпаности ионако непроходних сеоских путева војницима, нарочито коморама. Само што је пук пришао надомак превоја запуцале су поново арнаутске пушке. У таквој ситуацији команданту чеоног батаљона наређено је да одреди једну патролу и да је пошаље према нападачима. Затим је отпочела јача пушчана ватра, услед чега се морало трчањем избити на гребен виса западно од с. Куша (Kushë) како би се Арнаути могли обухватити. У то исто време водила се велика борба између 16. кадровског пука и Арнаута на потезу Кора-Краба-пас. Арнаути су силовито наваљивали на ослабљене чете. Војници су у садејству са граничним четама покушавали некако да држе фронт у дужини од скоро 10 километара.⁶³ Пошто је на центру потеза Краба-пас (кота 640) била слаба посада, Арнаути су јако надирали, па је митраљеско одељење послато да отвори ватру и како тако стабилизује ситуацију. Један артиљеријски вод је такође упућен на положају изнад с. Коре да одатле заспе нападаче. Борба је трајала цео дан. Правовремени долазак пуковског батаљона на положаје значио је стабилизацију, а затим и противнапад.⁶⁴

Око два сата послеподне добијена је заповест команданта Охридског одреда која се тицала завршних борби за освајање Тиране. У тим борбама требало је да садејствује и један батаљон са брдским топом из Подримског одреда. Тирану је бранио Хаџи-ћамил фејса, али му је људство већ било морално поколебано услед пада Поградца и Елбасана.⁶⁵

Пошто је 6. јуна вођена јака борба, која је продужена и сутрадан, по овој заповести се ништа није могло предузети. Тек када су Арнаути почели масовно бежати са бојишта и када је почело гоњење, кренуло се ка реализацији заповести. Охридски одред кретао се према Тирани у три колоне: лева (16. пук), десна (два батаљона 1.

⁶² Ђ. Stanković, *Nikola Pašić i Albansko pitanje...*, 14.

⁶³ Више о тим борбама у наредном наслову.

⁶⁴ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 5/1, л. 15.

⁶⁵ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 5/1, л. 16; л. 17.

пука) и претходница, коју је чинио 1. батаљон 1. пука под командом мајора Драгутина Стаменковића, а где су улазили 17. гранична чета и још два брдска *де банжова* топа. Арнаути су били потпуно разбијени и одустали су од одбране Тиране. Тако је пук без борбе ушао у варош 9. јуна, у 16.20 часова.⁶⁶

Улазак у Тирану био је свечан. Окупила се маса света, међу којима су били и муслимани. Свештеници са барјацима и ритедама, ђаци са својим наставницима, хоџе, муфтије са највиђенијим грађанима и мноштво других људи чинили су својеврсни свечани шпалир. Охридски одред прошао је праћен громогласним узвицима: „Живео Краљ Петар! Живела српска војска! Живели њени команданти!” Потом је пред команданта изашао један хришћанин учитељ и кратким и лепим говором, баш као и његов ђак, пожелео добродошлицу српској војсци. Једна муслиманка даривала је команданту и букет цвећа, а затим је муфтија одржао краћи говор и симболично му предао варош. Поворка је са литијом ишла на чело одреда кроз варош и, прошавши главну улицу, дошла до зграде у којој се сместио штаб. Ту су хришћански ђаци отпевали неколико песама, а грчки српску химну.⁶⁷

Пук се са осталим јединицама Охридског одреда улогорио на западној страни вароши, поред пута Тирана–Драч. За посаду у Тирану одређена је једна чета. Имала је задатак да пази на пљачку и одржава ред и мир.⁶⁸ У вођеним борбама против Арнаута утрошено је 15.828 метака за пушку, 10.250 метака за митраљезе, 138 шрапнела и девет граната.⁶⁹ У истим борбама, у редовима 1. кадровског пука погинуло је седам подофицира, каплара и редова и рањено 13.⁷⁰ Губици побуњених Арнаута и цивила нису познати. Према извештајима, на положајима је нађено 40 погинулих устаника.⁷¹

Борбе Шеснаестог кадровског пука за Елбасан и Тирану

Арнаути су 29. маја испалили неколико метака са југозападне стране и на караулу Ђафа-сана. Према постојећем наређењу пуковника Мишића од 25. маја (на сваки пуцањ- узвратити нападом), тре-

⁶⁶ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 5/1, л. 19.

⁶⁷ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 5/1, л. 20.

⁶⁸ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 5/1, л. 20.

⁶⁹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 5/1, л. 8; л. 18.

⁷⁰ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 5/1, л. 18.

⁷¹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 5/1, л. 19.

ћем батаљону 16. кадровског пука наређено је да са два француска брдска топа пређе границу и нападне Арнауте. Приликом преласка границе, источно од с. Прењса (Prenjës), примећена је коњичка група од око 200 људи у арнаутској ношњи. Касније се утврдило да се ради о избеглицама из граничних села. Међутим, наређено је да се из превентивних разлога против ове групе употребе топови, која се након тога распршила на више страна.⁷²

Командант Охридског одреда је у 5.30 часова изјутра издао наређење да се изврши прелаз преко границе и заузме линија: Мали и Шебеник (Mali и Shebenikut) – Гур и Пишкашит (Gur и Pishkashit) – с. Скроски (Skroskë) – с. Раштан (Rashtan) – к. 1704 на планини Мокри. Такође, требало је разоружати арнаутска села Удениште и Радокал (Radokal).⁷³

Положаји Мали и Шебеник – Гур и Пишкашит – Каркавец (истурени огранци Јабланице – Jabllanice, Белице – Bellice и Мокре) били су и стратегијски јако важни, али и тешко проходни. Прихватни положаји налазили су се тек на левој обали Рајачке реке. Нешто боља конфигурација била је на положају Каркавец (Karkavec). Поменути положаји затварали су наступање Арнаута правцем: Елбасан – Ђафа-сана – Струга. Батаљони 16. кадровског пука требало је да поседну сва три одсека у ширини од око 20 километара. Са положаја Мали и Шебеник (планинска греда) могло се дејствовати према Струги и потпуно пресећи једини комуникацијски правац ка Охридском језеру. У случају освајања Мали и Шебеника прелази се у напад ка долини Шкумбе и тако се потпуно пресеца једини комуникацијски правац нападача од Ђукуса до Елбасана. Управо су ове правце користили Арнаути претходних месеци приликом упада на српску територију.⁷⁴

Друга чета 1. батаљона добила је задатак да поседне одсек Мали и Шебеник до Гура и Пишкашита, 3. батаљон, са два француска топа и два митраљеза, одсек Гур и Пишкашит-с. Скроски-с. Раштан-ћувик на два километра југозападно од с. Радокола, а 2. чета 2. батаљона коту 1704. Све чете добиле су такође задатак да разоружају арнаутски живаљ у Пискупатију (Pishkupert), Уденишту, Радоколу, Рајцу (Rajcë) и да до даљих наређења остану у заузетим селима. Покрети трупа и заузимање одређених тачака извршени су без узнемиравања од Арнаута, који су углавном избегли ка Ђукусу. Овог да-

⁷² ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 2.

⁷³ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 2.

⁷⁴ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 8.

на је приликом растурања арнаутске колоне на коњима утрошено 12 шрапнела и једно разорно зрно француске брдске батерије.⁷⁵

У периоду од 30. до 31. маја чете су разоружале Арнауте у Рајцу. Тада је добијен извештај да се 500 Арнаута прикупља у с. Ђукусу и скоро 300 у Мали и Шебенику. Ове арнаутске групе од тежег наоружања имале су два брдска топа и два митраљеза. Планирали су да напад изврше 1. или 2. јуна и због тога је наређен јачи опрез.⁷⁶

Првог јуна батаљони су посели леви одсек (Каркавец), средњи (Гур и Пишкашит) и десни (Мали и Шебеник). Арнаути су према десном одсеку прикупили око 300 људи, према средњем између 200 и 300, са два митраљеза, и према левом око 500 људи и два брзометна топа. Артиљерију су пласирали код Ђукуса. Арнаутским снагама је на сектору 16. кадровског пука лично командовао Хаџи-Њамил фејза, док је његов помоћник био Муса ефендија.⁷⁷ Уверен у своју војничку снагу, послао је једно крајње претеће писмо и тражио да се српске предстраже повуку са граничног фронта или ће у супротном наредити напад. Његово писмо прослеђено је у Охрид, док су положаји још више били појачани. Арнаути су почели да се прикупљају и појављују према целом предстражном фронту, покушавајући притом да обухвате и крила. Напад су започели са око 300 људи у 16.00 часова. Почетну борбу против ових нападача водиле су јединице 17. граничне чете и након више часова одбиле напад.⁷⁸

Арнаути су напад на десном одсеку (Мали и Шебенику) извршили са скоро 400 људи. Борба је трајала три сата без икаквог видљивог успеха за нападаче. Када им је сутрадан стигло појачање, предузели су нови напад са 600 људи, покушавајући притом да обухвате оба српска крила. Само поседање положаја извршено је под врло јаком арнаутском ватром. Две чете су са два топа заузеле први борбени ред, а још једна чета други. Борба је достигла врхунац у 14.00 часова. Пешадијска ватра је са српске стране била прецизна, али је артиљеријска изостала услед старих брдских *де банжових* топова. Арнаути су наваљивали у масама на српска крила. Покушавали су у два маха да на јуриш продру и заобиђу десно крило. Два артиљеријска пројектила која су била испаљена са Гура и Пишкашита изазвала су извесно комешање код нападача. С друге стране, код српских војника подигла су морал. Војници су веровали да им стиже појачање. Командант 1. батаљона, користећи се таквим стањем, на-

⁷⁵ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 3.

⁷⁶ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 4.

⁷⁷ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 24.

⁷⁸ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 23.

редио је јуриш свог левог крила, потом центра и коначно десног крила. На тај начин је Арнауте натерао у панично бекство, гонећи их притом до последњег њиховог прихватног положаја. Са наступним трупамa занoћио је североисточно од села Величана (Veliçan). Тако је ноћ зауставила српско гоњење.⁷⁹

Хаџи Ђамил је 1. јуна, такође око 14.00 часова, предузео напад и на средњи одсек (Гур и Пишкашит). Напао је са близу 300 људи и два митраљеза из правца с. Скроски. Пошто Арнаути нису успевали да пробију положаје, стално су се рокирали према десном крилу и боку. Ово је принудило команданта 1. чете 1. батаљона да своје водове рокира и повуче 3. чету 3. батаљона на своје десно крило. Борба се продужила све до мрака. Командир 1. чете 1. батаљона пребацио је по мраку два вода на ћувик близу ушћа Рајачке реке и тако осигурао свој десни бок. Команданту 3. батаљона 1. пука, који је занoћио 31. маја са три чете и два брдска француска топа северно од с Пренса, наређено је да што пре избије на десно крило Гура и Пишкашита и нападне Арнауте. Међутим, Арнаути су пратили развијање батаљона и са 600 људи, два митраљеза и једним топом, пласирали су се на југозападној коси код с. Скроски. Отворили су фронталну ватру и тако су онемогућили кретање српских војника. Због тога је командант 3. батаљона развио једну чету на фронт, док су преостале јединице добиле задатак да обухвате лево арнаутско крило. Након што су се снаге груписале и почеле потискивати Арнауте, наређен је и јуриш. Око осам часова изјутра положај је био потпуно очишћен и противник протеран према Ђукусу и Скроски. Гоњење Арнаута је продужено са мањим прекидима све до пола пет поподне.⁸⁰

Борба на левом одсеку (Каркавец) отпочела је 1. јуна поподне. Арнаутски положаји гађани су из два француска брдска топа и два митраљеза. У исто време су и Арнаути отпочели артиљеријску паљбу из своја два брдска топа, на шта им је узвратила и српска артиљерија. Једна група Арнаута је у стрељачком поретку покушала да се пребаци на десну обалу Шкумбе, али је била осујећена артиљеријском ватром. Око 9 часова командант одсека добио је извештај да се Арнаути код с. Голика у јачини до 500 људи спремају да нападу лево крило одсека. Војници су око шест сати увече овладали Ђукусом. Приликом покрета на десној обали Шкумбе пронађен је остављени топ система *школа*, модел 1914. Други топ је повремено дејствовао са леве обале услед чега је гоњење морало бити успорено.⁸¹

⁷⁹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 7; л. 9.

⁸⁰ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 8.

⁸¹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 10.

Другог јуна није било борбе, а већ трећег, стигло је наређење пуковника Мишића да десна колона крене у правцу Ђукус–Елбасан и да што ближе приђе Елбасану. Истог дана главнина колоне стигла је на преноћиште западно од хана Бабије (Babië). Једино је десна побочица у свом наступању десном обалом Шкумбе имала проблема. Наишла је испред с. Кокреа (Kokuryë) на једну мању арнаутску скупину од 20 људи, коју је после једног часа борбе протерала, убивши притом 12 Арнаута.⁸²

У Ђукусу је као посадна јединица остављена 4. чета 2. батаљона 16. кадровског пука. На Бабији су остала још два вода 3. батаљона 1. кадровског пука. Француска брдска возећа батерија није могла пратити кретање колоне због лошег пута и остављена је у заштитници. Десна колона је 4. јуна стигла у Елбасан без икаквих проблема, јер су Арнаути одустали да бране варош. Јединице су зановиле у биваку на западној ивици вароши. У вароши су пронађена два брзометна брдска топа система *школа*, модел 1914 и три митраљеза система *шварцлозе*. Разоружани су и цивили по околним селима. Ихрана је у Елбасану била отежана услед недостатка намирница које су побуњени Арнаути однели приликом напуштања вароши.⁸³

На превоју Краба, услед арнаутске концентрације, послата је 2. чета 3. батаљона. Имала је задатак да поседне коту 604 и притом истури јаче снаге на положају Кора као и на коту 1000. Већ сутрадан, 7. јуна, командант Охридског одреда издаје наређење за покрет свих јединица десне колоне на превоју Краба. Арнаути су положај држали једно краће време са око 300 људи, а потом су отишли према Тирани. Ипак, на послате српске патроле отворена је ватра из с. Скитери (Skëtërrë).⁸⁴

За разлику од Крабе, Арнаути су се са 500 људи груписали за напад западно од коте 640, близу с. Коре (Korë). Били су подељени у две групе, са по два црвена барјака. Напад је праћен песмом и лелекањем. Прва група дошла је у с. Скитери и одатле отпочела напад, обухватајући српско десно крило на положају Кора. Друга, нешто јача група наступала је од хана Краба (Krabë). Арнаути су се такође развијали за напад према безименој коти западно од коте 640. Тако је борба отпочела свом жестином на читавом фронту. Око 17.30 часова, 2. чета 1. батаљона је под борбом избила на положаје на Кори, док су преостале претходничке чете заузеле положаје од Коре према коти 640. За то исто је време 4. чета 1. батаљона подилазила без-

⁸² ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 15; л. 16.

⁸³ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 16.

⁸⁴ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 16.

именој коти. Када је пао мрак, упаљене су и ватре, пошто су арнаутски водичи искористили метеж, побегли и јавили позиције батаљона. Међутим, упаљене ватре Арнаутима су биле и добар оријентир, па је борба вођена скоро читаве ноћи.⁸⁵

Арнаути су такође дејствовали у бок српској артиљерији која је покушала да се извуче из незгодног теснаца. Тада су се многи резервисти сакрили, док је једна група одступила и са карауле. Морао је интервенисати командант 16. кадровског пука и са револвером у руци враћати војнике на напуштене положаје.⁸⁶ Непријатељ је био задржан тек када је ангажован 1. батаљон. За то исто време командант 16. кадровског пука писао је команданту 1. пука, извештавајући га да су Арнаути напали на фронт: кота 1000 – Краба пас – Кора. Тражио је да се ојача положај југозападно од коте 640. Борба, која је била започета 7. јуна, завршена је у осам сати увече. Одмах по њеном прекиду командант Охридског одреда долази код команданта 16. кадровског пука и детаљно га обавештава о ситуацији на читавом фронту. Наредио је да се безимена кота брани и да се по могућству и наступа. Командант 1. батаљона добио је заповест да са посадом на Кори по сваку цену брани исти положај.⁸⁷

Арнаути су у ноћи 7/8. јуна безуспешно покушавали да заузму Кору. У само свитање отпочело је и дејство њихове артиљерије са положаја код хана Краба. Топови су најпре тукли трупе које су подлазиле ка с. Скитери, потом и цео положај. У исто време 1, 2 и 3. чета 1. батаљона и 2. чета 3. батаљона 16. кадровског пука као и два митраљеза 1. пука прелазе у напад и заузимају с. Скитери. Ово село је за одмазду било запаљено због огорченог арнаутског отпора, подмуклих убистава српских војника и наоружаних цивила, који нису желели да предају оружје.⁸⁸

Пуковник Мишић је у пет часова поподне известио како су Арнаути посели коту 1000. Затражио је да се напад пошто-пото помогне. Чим су нападна одељења избила, дочекана су јаком пешадијском ватром са коте 1000, као и са безимене коте. Командант батаљона развија своје јединице како би подухватио непријатељски десни бок. Оваквим распоредом успео је да Арнауте протера и потом заузме коту 1000 и безимену коту. Јединице су на заузетим положајима и заноћиле. За то време око 300 Арнаута успело је да се некако одржи према коти 1043. Тако српске предстраже нису могле давати

⁸⁵ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 18.

⁸⁶ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 18; л. 19.

⁸⁷ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 19; л. 20.

⁸⁸ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 20.

уговорене знаке паљењем ватри, а Арнаути су при сваком покушају отварали врло јаку ватру.⁸⁹

Када је свануло цео 16. кадровски пук груписао се за напад. Основни задатак био је да се заузме безимена кота како би се Арнаутима могло дејствовати у бок. Командант пука издао је наређење да потпоручник Апостол Станисављевић са својим људством (4. чета 2. батаљона 1. пука и 4. чета 1. батаљона 16. пука), и једним митраљезом заузме поменути коту и потом дејствује непријатељу у бок и позадину. Две чете успеле су без борбе да заузму камениту чуку. Затим су кренуле гребеном, потом према путу Краба-пас – хан Краба, обухватајући притом бок и позадину Арнаута. Око 18.00 часова чете су се под слабом артиљеријском ватром некако спуштале са косе. Митраљез је остао на ћувику и одатле бочно тукао Арнауте, нарочито приликом њиховог повлачења. Обе чете су у наступању успешно стигле код хана Крабе. Само два сата касније дошло је до нове борбе са Арнаутима. Током борбе примећено је да Арнаутима дају сигнале белим пешкирима, а мало касније, приликом њиховог повлачења ка коти 1043, и да везу одржавају преко коњаника из с. Мисћети (Mysqete). На коти су имали до 100 људи. Тој групи је с леђа пришла 1. чета 2. батаљона, коју је водио поднаредник Лазар Милутиновић. За време тог опкољавања, с. Мисћети је приликом пролаза кроз њега такође било запаљено. Арнаути такав снажан притисак нису могли да издрже и почели су се повлачити најпре појединачно, потом групно. Приликом одступања бацали су пушке где год су стигли. Прикупили су се некако пред с. Ибију (Ibë). Међутим, више се нису желели борити и највећи број разишао се својим кућама.⁹⁰

Пуковник Мишић је након освајања коте 1043 и дефинитивног разбијања арнаутског десног крила наредио енергично гоњење. Арнаути су гоњени од пута Краба-пас до Тиране. Тако су јединице 16. кадровског пука, као лева колона Охридског одреда, након сламања арнаутског отпора на потезу Краба-пас, ушле са осталим јединицама у Тирану.⁹¹ Одмах након уласка у варош једна чета била је послата да заузме положај северно од вароши. Ту је осматрала и затварала правац од Зал и Хејрута (Zall и Herrut).⁹²

У вођеним борбама против Арнаута утрошено је 135.355 метака за пушку, 12.000 метака за митраљез, 354 артиљеријских зрна и 127 бомби. Највише су муницију трошили резервисти из Нових

⁸⁹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 21.

⁹⁰ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 23.

⁹¹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 23.

⁹² ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 5/1, л. 20.

области, којима је ово било прво ватрено крштење од почетка рата.⁹³ За време похода у Албанију губици код 16. кадровског пука били су 13 погинулих, 47 рањених и 18 несталих.⁹⁴ У 16. чети граничних трупа било је двоје погинулих, 11 рањених и три нестала. У 17. чети граничних трупа погинуо је један војник, док су три била рањена, међу њима и капетан прве класе Христа Живковић (командир чете). У 3. батаљону 1. кадровског пука погинула су три војника и исто толико рањена.⁹⁵

Губици Арнаута нису познати. На положајима где је наступао 16. кадровски пук пронађено је 30 погинулих арнаутских устаника. За време борби спаљена су и три села која су сматрана јаким арнаутским упориштима и одакле је пуцано из кућа на српске војнике.⁹⁶

Потпуковник Пејчић имао је и извесних критика на рачун моралног држања војника у појединим окршајима, па тако у свом завршном извештају, поред осталог, каже: „Такво стање кочило је и правилан унутрашњи живот трупа и указивало уверење да се од тих трупа ништа теже ни ризичније не може захтевати, већ само свест да се дужности испуне, па шта Бог да, тим пре што су Арнаути бољи пешаци и стрелци а ратују на свом земљишту.”⁹⁷

Неспоразуми са Грцима и ситуација након интервенције

Далеко да је приликом српског продора кроз албанску територију све ишло како треба. Српски поход у Албанију, поред Црне Горе, искористила је и Грчка. Иако формално неутрална у европском рату, видела је добру прилику да запоседне одређена места на грчко-албанској граници. То поседање умало није довело до оружаног сукоба савезника из претходног рата. Нарочито су неспоразуми настали на сектору где је оперисао Охридски одред.⁹⁸ Још првог дана интервенције начелник Охридског округа известио је да је добио извештај да су Грци заузели неколико села на албанској територији у правцу Поградца.⁹⁹

⁹³ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 11; л. 24.

⁹⁴ ВА, ВКС, п. 3А, кут. 84, ф. 1, рег. бр. 2/1, л. 2; л. 3; л. 4; л. 5; л. 6.

⁹⁵ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 12; л. 13; л. 14.

⁹⁶ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, бр. 3/1, л. 20; л. 23.

⁹⁷ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 4.

⁹⁸ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 5/1, л. 9.

⁹⁹ АС, МИД, ПО, 1915, Ф II, 1/ІВ, дос. IV.

Командант Охридског одреда издао је заповест команданту 1. кадровског пука да саопшти грчком пуковнику у с. Велитернију (Veliternë) моменталну евакуацију својих трупа из поменутог села које је српска војска раније заузела. Грчком официру је исто тако требало погодно саопштити да ће за сваки сукоб одговорност сносити искључиво Грци.¹⁰⁰

У складу са овим наређењем, послат је налог и командирима 1, 3. и 4. чете 2. батаљона да то дословно саопште дотичном пуковнику. Командант 2. батаљона капетан Риста Тотих кренуо је са тумачем у један сат после поноћи. Пуковник Мишић је наређењем (ОН^о 301) тражио да се именују сва села у која су ушли грчки војници након уласка српске војске. Овог дана стигао је извештај командира 4. чете 2. батаљона о незаузимању с. Блаце (Blacë). Наређено му је да се ово село одмах поседне и да се о томе извести. Командиру 2. чете 2. батаљона наређено је да заузме с. Оснад (Osnad) и да пошаље један вод војника на коту 2150. Тако је практично отпочела трка српских и грчких војника за територије у Албанији, на самој граничној линији, али и продубљивање неспоразума.¹⁰¹

Из штаба Охридског одреда, 31. маја у 6 сати изјутра, стигла је наредба да командант 1. кадровског пука, са једном четом, два топа и два митраљеза крене према грчкој граници и тамо захтева од грчког пуковника да евакуише војску из свих села које је српска војска раније заузела.

Потпуковник Живан Грбић је према овом наређењу одмах кренуо и на том путу добио извештај од команданта 2. батаљона да му је пуковник обећао да ће поједина села евакуисати. Грбић, командант батаљона и тумач одлазе код грчког пуковника у с. Пирку (Pirk). Одмах по доласку саопштено је наређење команданта Охридског одреда. Грчки пуковник је замољен да хитно нареди евакуацију своје војске из свих села где су његови војници ушли. На крају је саопштено да се скида свака одговорност са српске стране у случају евентуалних сукоба.¹⁰²

Грк је за време разговора тактизирао. Молбама и позиву није хтео дуго да одговори и започео је да води дипломатске преговоре. Наводио је да не може наредити евакуацију зато што је већ известио своју владу како је заузео места и да би било незгодно друкчије извести. Тражио је такође да му се писмено доставе имена села из којих грчки војници треба да се повуку. Потпуковник Грбић на ово

¹⁰⁰ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 5/1, л. 9.

¹⁰¹ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 5/1, л. 9.

¹⁰² ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 5/1, л. 9.

није пристао, схватајући да се ради о одуговлачењу и истовременом признању да је грчка војска легитимно ушла пре српске, тако да о тој врсти преговора није хтео ни да чује. Захтевао је и тражио да се ова грешка кратко, брзо и без икаквих формалности одмах поправи и да се нареди повлачење трупа.¹⁰³

Грчки пуковник је на упорну непопустљивост команданта 1. пука, али и блажи ултиматум, отишао у другу собу, где је са својим командантом батаљона сачинио једну депешу и потом је предао Грбићу. За депешу је тврдио како ју је добио од владе и да је грчкој војсци наређено да остане у заузетим селима. Српска војска требало је да остане тамо где се налази, док ће српско-грчка дипломатија решити читав новонастали неспоразум.¹⁰⁴ Међутим, грчког пуковника је одало свеже мастило на предоченој депеши. Зато је потпуковник Грбић напоменуо да на такву депешу много не полаже. Након што је Грк увидео да му овај маневар није успео, саопштио је да ће наредити евакуацију и повлачење своје војске. Захтевао је да се евакуација спроведе сутра у подне због великог поседнутог рејона и немогућности да до мрака проследи предвиђену заповест. После мучних разговора постигнут је договор да се евакуација изврши до сутра у подне.¹⁰⁵ О постигнутом споразуму одмах је извештен командант Охридског одреда, док се потпуковник Грбић заједно са својим људством вратио у Поградац.¹⁰⁶

У Поградац су одмах стигли командант Охридског одреда и начелник Охридског округа и расправљали о насталој ситуацији око српско-грчких неспоразума. Командир 3. чете 2. батаљона јављао је да су Грци повукли своју војску из Велитернија, Пертуша (Pertusheë) и Грабовице (Grabovicë). О овоме је одмах извештен пуковник Мишић, који је затим предузео даље кораке. Сходно наређењу ОН^о 318, капетан Риста Тотић је одмах према Грцима поставио страже.¹⁰⁷

Приликом ових српско-грчких неспоразума дешавало се и да грчки војници разоружају српске. Због тога су и издаване врло ригорозне мере ради елиминисања сваке врсте колевљивости. Када је реч о попустљивости код јединица Охридског одреда, предњачили су команданти и командири из 1. кадровског пука. Једноставно нису желели оружани конфликт са Грцима. Тако је командант 2. бата-

¹⁰³ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 5/1, л. 9.

¹⁰⁴ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 5/1, л. 9.

¹⁰⁵ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 5/1, л. 9.

¹⁰⁶ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 5/1, л. 10.

¹⁰⁷ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 5/1, л. 10; л. 11.

љона капетан Риста Тотић дозволио да Грци пре њега уђу у с. Оснад ис. Ниче(Niçe) и да притом разоружају српске војнике. Командир 3. чете 2. батаљона потпоручник Алекса Стошић дозволио је да Грци пре њега заузму с. Какач (Какаç) и с. Чаушли (Çaushli). Против поменутих старешина покренута је и истрага.¹⁰⁸

Црногорске трупе су 11. јуна напад појединих пљачкашких скупина на црногорске трговце искористиле као повод да уђу у Албанију, освоје Скадар и северну Албанију све до Дрима и споје се са српском војском.¹⁰⁹

Комбиноване српске снаге су из три правца притиснуле арнаутске устанике, натерали их притом на борбе мањег или већег интензитета и потпуно поразиле. Док су Призренски и Подримски одред разбијали отпор, од Требиња до Сабзуна и код Ђукуса и Тиране, дотле је Охридски одред(како је подробније изложено) разбијао отпор најпре у Пограду, затим на превоју Каркавец, Гур и Пишкашит и Мали и Шебеник, а потом испред саме Тиране(Кора-Краба-пас).¹¹⁰ Савезничка реакција на српску војну интервенцију била је изразито негативна. Руска врховна команда претила је чак и обустављањем сваке даље војне помоћи Србији.¹¹¹

Есад-паша стигао је у Тирану 18. јуна, а дан раније дошао је и драчки митрополит Јаков, који је притом одслужио и благодарење Богу за сретан долазак српске војске у ове крајеве његове дијацезе.¹¹²

Када су се војне акције у Албанији стабилизовале, Никола Пашић упутио је у Тирану министра унутрашњих дела Љубу Јовановића, који је 28. јуна склопио, у форми протокола, други тајни споразум са Есад-пашом којим су још прецизније утврђени односи између Србије и Албаније него што је то било у Нишком споразуму. Споразум је имао 17 тачака и Србија је њиме гарантовала целокупност албанске територије и заштиту од претензија других држава, с тим да се границе коригују у корист Србије, које је претходно одредила Аустроугарска да би изазвала сталне сукобе две државе. Према тим корекцијама Србији би припадале варошице Поградец, Голо Брдо, дебарска Малесија, Љума, Хас до Спача, све док међународне силе не одреде нове границе. Есад-паша се обавезао да ће територијалну

¹⁰⁸ ВА, ВКС, п. 9, кут. 1, ф. 1, рег. бр. 5/1, л. 8.

¹⁰⁹ П. Бартл, Албанци од средњег века до данас, 171.

¹¹⁰ Д. Батаковић, *Сећања генерала Драгутина Милутиновића...*, 123, 128.

¹¹¹ Никола Поповић, *Односи Србије и Русије у Првом светском рату* (Београд: Институт за савремену историју – Народна књига, 1977), 71.

¹¹² АС, МИД, ПО, 1915, Ф II, 1/1Б, дос. V.

и административну поделу Албаније спровести по племенским границама тако да ће формирати округе, срезове и општине.¹¹³

Министар војни наредио је 22. јула да се формира посебан Албански одред (у њега су ушли Призренски, Подримски и Охридски одред). За команданта тих трупа постављен је пешадијски пуковник Драгутин Милутиновић, командант Шумадијске дивизије II позива у биткама вођеним 1914. године. Мада, мало је недостајало да тако не буде (доживео је саобраћајну несрећу уочи мобилизације). У време затишја на фронту и борбе с опаком епидемијом тифуса, услед одређених интрига, али и личне нетрпељивости и суревњивости војводе Радомира Путника, смењен је с места команданта дивизије. Извесно време стављен је на расположење министру војном, који га је затим поставио за команданта Ибарске дивизијске области и где је провео од априла до јула 1915. године. За начелника штаба Албанских трупа одређен је ђенералштабни пуковник Душан Поповић.¹¹⁴

Крајем јула српске трупе у Албанији су приступиле оправци и изградњи пута, који повезује Битољ преко Охрида–Елбасана–Тиране са Драчем. Овај пут је требало уредити тако да би се по њему могли кретати и аутомобили. У то исто време држање Бугарске било је врло сумњиво, па се тежило да се осигура веза Јужне Србије са Јадранским морем. Комуникација преко Солуна могла је бити прекинута или јако угрожена.¹¹⁵

Сходно споразуму српски војници учествовали су са лојалном албанском жандармеријом у прогону и хапшењу арнаутских устаничких вођа, које су потом предаване Есад-паши. Организован је војни суд, којим је председавао Целал беј Зогу (Xhelal bej Zogu). Суд је најпре осудио Хаџи-џамила фејзу на смрт. Поред дизања устанка, на терет му је стављено и стрељање Хусеина Сулове (Hysein Sulova), који се противио пљачкању кућа оних Албанаца које је сматрао својим непријатељима и хапшењу виђенијих становника Елбасана. Ти људи морали су да му плате како би били пуштени на слободу. Смртна пресуда јавно је извршена вешањем 26. јуна у Драчу. Ускоро су ухваћени и Муфтија Тирански и Муса ефендија. Обешени су у ав-

¹¹³ Ђ. Stanković, Nikola Pašić i Albansko pitanje..., 15.

¹¹⁴ Д. Батаковић, *Сећања генерала Драгутина Милутиновића...*, 119, 122; Александар Животић, „Генерал Драгутин Милутиновић (1865–1941) – војни историчар”, *Војноисторијски гласник*, број 1/2015 (Београд: Војноисторијски гласник, 2015), 47–48.

¹¹⁵ АС, МИД, ПО, 1915, Ф III, 1/ІБ, дос. I.

густу 1915. године. Тако је Есад-паша уз помоћ српских трупа угушио устанак у средњој Албанији¹¹⁶

Команда Албанских трупа се за време свог постојања налазила у Дебру. Бројно стање Охридског одреда 26. јула 1915. било је: 11 виших официра, 41 нижи официр, два административна чиновника, девет обвезника чиновничког реда, два свештеника, 8.525 војника – укупно 8.590 људи. Одред је имао и шест *де банжових* пољских топова, 12 брдских топова, седам митраљеза и 7.285 пушака.¹¹⁷

Јединице Албанског одреда углавном су биле лоциране на албанској територији, мада их је било и у Македонији због сумњивог држања Бугарске.

Први кадровски пук налазио се у Елбасану и у околним селима. У овом албанском месту били су смештени штаб пука и митраљеско одељење. Три чете 1. батаљона, штаб 2. батаљона и још три чете налазили су се у Тирани. Заједно са јединицама Есад-паше обезбеђивали су ред и мир. Трећа чета 1. батаљона лоцирана је код с. Шкоке (Shkokë) (шест километара југоисточно од Тиране), осигуравајући правце који воде према Тирани. Један вод налазио се код с. Врака (Vrakë) (пет километара североисточно од Тиране), један вод код с. Ћафа-Прискеса (Çafa Priskës), одакле су патроле одржавале везу са Подримским одредом. Један вод налазио се седам километара југозападно од Тиране, док је 2. чета 2. батаљона осигуравала фронт од пута с. Брагожда (Bragozhdë) – Прениште (Prenishtë) (јужно од Охридског језера) па све до с. Величане. Штаб 3. батаљона (три чете и један митраљез) налазио се у Елбасану, док је 3. чета са 430 обвезника Битољске дивизијске области осигуравала комуникацију од Ћафа Сане до превоја Краба-пас. Командир чете налазио се у Бабији, а један четни вод код Крабе.

Шеснаести кадровски пук, са својим штабом, три батаљона и митраљеским одељењем, вратио се у Охрид. Артиљеријске јединице распоређене су у Македонији и Албанији: 6. брдска *де банжова* батерија – у Тирани, док су се 1. француска брдска и 3. позицијска батерија налазиле у Битољу.¹¹⁸

Битољски батаљон још раније је враћен у Битољ и прикључен Вардарској дивизији. Његово људство служило је за попуну поједи-

¹¹⁶ ВА, ВКС, п. 3, кут. 40, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 8; Д. Батаковић, *Сећања генерала Драгутина Милутиновића...*, 128.

¹¹⁷ Д. Батаковић, *Сећања генерала Драгутина Милутиновића...*, 126.

¹¹⁸ АСАНУ, ЛЗ Радивоја Бојовића, 14.447- II/13, Командант трупа Нових области – Министру војном, Скопље, 1. септембар 1915. г.

них чета 1. и 16. кадровског пука. Према расположивој документацији, није било више од двадесет војника кадровца¹¹⁹

Јединице Охридског одреда остале су на својим позицијама све до бугарског напада 13. октобра, када су кадровски пукови привремено ушли у састав Брегалничке дивизије. Тако је 16. кадровски пук добио задатак да брани Скопље, а 1. кадровски пук правац код Бујановца.¹²⁰ Како су се овде налазиле и јединице Моравске дивизије I позива, које су према заповести војводе Петра Бојовића ангажоване за бочни удар непријатељским снагама у Качаничком теснацу и отварање коридора за пролаз главнине војске, долазило је до постепеног утопљавања.¹²¹

Тиме су кадровски пукови практично излазили из надлежност Брегалничке дивизије попуњавајући бројно стање Моравске дивизије, које је било видно смањено непрекидним борбама. Слично је било и са јединицама Призренског и Подримског одреда. Тако је постепено дошло и до расформирања Албанског одреда (трупа).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивска грађа:

Легат заоставштине Николе Пашића, Архив Српске академије наука и уметности

Легат заоставштине Радивоја Бојовића, Архив Српске академије наука и уметности

Фонд Војске Краљевине Србије, Војни архив

Фонд Министарства иностраних дела, Архив Србије

Објављени извори:

Документи о спољној политици Краљевине Србије, књига VII, свеска 2 (1/14. мај – 22. Јули/4. август 1914), приредили Владимир Дедијер и Живота Антић. Београд: Српска академија наука и уметности, 1980.

Штампа:

Ратни дневник за 1915. годину

¹¹⁹ ВА, ВКС, п. 3, кут. 42, ф. 1, рег. бр. 1/1, л. 16.

¹²⁰ ВА, ВКС, п. 9, кут. 91, ф. 1, рег. бр. 3/1, л. 35; Петар Бојовић, *Одбрана Косова Поља 1915. године и заштита одступања српске војске преко Албаније и Црне Горе* (Београд: Хитос, 1990), 23.

¹²¹ Живко Павловић, *Рат Србије са Аустроугарском, Немачком и Бугарском 1915. године* (Београд: Научно дело, 1968), 740.

Литература:

Бартл, Петар. *Албанци од Средњег века до данас*. Бања Лука: Clio, 2002.

Батаковић, Душан. „Ахмед-бег Зогу и Србија”, *Србија 1916. године* (Зборник радова са научног скупа), књига 5. Београд: Историјски институт (1987), 165–176.

Bataković, Dušan. „Ahmed-Bey Zogou et la Serbie. Une cooperation inachevée (1914–1916)”, *Balkanica*, XLIII (2012), 169–190.

Батаковић, Душан. „Есад-паша Топтани и Србија 1915. године”, *Србија 1915. године* (Зборник радова са научног скупа), књига 4. Београд: Историјски институт (1986), 299–327.

Батаковић, Душан. „Сећања генерала Драгутина Милутиновића на командовање албанским трупима 1915”, *Мешовита грађа (Miscellanea)*, књига 14 (1985), 113–142.

Бојовић, Петар. *Одбрана Косова Поља 1915. године и заштита одступања српске војске преко Албаније и Црне Горе*. Београд: Хитос, 1990.

Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига 8 (Војно-политичке припреме). Београд: Издање главног Генералштаба, 1926.

Войната между Бугария и другитѣ балкански дѣржави презъ 1913 год, томъ I (причинитѣ и подготовката на войната и военнитѣ действия до 21-и Юний). София: Министерство на войната щаб на армията-военно-историческа комисија, 1941.

Duncan, Heaton-Armstrong. *The six month kingdom Albania 1914*, predated by Gervase Belfield, Bejtullah Destani. London-New York: I.B.Tauris & The Centre for Albanian studies, 2005.

Ђорђевић, Димитрије. *Националне револуције балканских народа 1804–1914*. Београд: Службени гласник, 1995.

Животић, Александар. „Генерал Драгутин Милутиновић (1865–1941) – војник и историчар”, *Војноисторијски гласник*, број 1 (2015), 41–61.

Јагодић, Милош. „Рат између ратова: упади бугарских комита у нове крајеве Србије 1913–1915”, *Бугарска окупација југа Србије у Првом светском рату 1915–1918* (зборник радова са научног скупа са међународним учешћем). Лесковац: Народни музеј Лесковац – Народни музеј Врање (2016), 271–375.

Мекензи, Дејвид. *Апис*. Горњи Милановац: Дечје новине, 1989.

М. В. Ј. (Милоје В. Јелисијевић). „Кратак историјат 2. пешадијског пука „Књаза Михаила“, *Ратник* – месечни војни лист, свеска XI (1936), 42–59.

Павловић, Живко. Рат Србије са Аустроугарском, Немачком и Бугарском 1915. године. Београд: Научно дело, 1968.

Поповић, Никола. *Односи Србије и Русије у Првом светском рату*. Београд: Институт за савремену историју – Народна књига, 1977.

Stanković, Đorđe. Nikola Pašić saveznici i stvaranje Jugoslavije. Београд: Nolit, 1984.

Stanković, Đorđe. „Nikola Pašić i Albansko pitanje 1914–1917“, *Istorija 20. veka* (časopis Instituta za savremenu istoriju), godina XVIII, broj 1. Београд: Institut za savremenu istoriju (2000), 9–29.

Стефановић, П. Душан. *Дневник из 1914*, приредио Александар Животић. Београд: Медија центар „Одбрана“, 2017.

Храбак, Богумил. Арбанашки упади и побуне на Косову и у Македонији од краја 1912. до краја 1915. године. Врање: Народни музеј Врање, 1988.

Храбак, Богумил. „Стање на српско-албанској граници и побуна Арбанаса на Косову и у Македонији“, *Србија 1915. године* (Зборник радова са научног скупа), књига 4. Београд: Историјски институт, 1986, 63–93.

Aleksandar Dinčić M.A.

E-mail: adincic21@gmail.com

THE PARTITIPATION OF OCHRID DETACHMENT OF THE SERBIAN ARMY DURING THE ATTACK TO ALBANIA (29 MAY – 9 JUNE 1915)

(Summary)

Serbian-Albanian relations in the period between the Austro-Hungarian announcement of the war and the temporary collapse of Serbia in late 1915 - were conditioned by Serbia's political interests, the unresolved issue of definitive demarcation, and the existence of a strong anti-Serb coalition in Albania. The increasingly frequent incursions of the Arnaut rebels into Serbian territory triggered a major military campaign with the goal of deeply - penetrating into Albanian territory, the deployment of military troops

(Albanian detachment), and dictating military and political opportunities. In the subsequent campaign, the main burden of the battle fell on the units of the Ohrid Detachment, which contained two cadres regiments and one battalion that was in reserve. The Serbian military intervention in Albania, with less misunderstanding with the Greeks, had insignificant losses (120 dead, wounded, and missing) and lasted a total of ten days. Serbia was harshly criticized by the Allied powers, especially Italy, Great Britain, and Russia. The Russian supreme command even threatened to halt any further military assistance to Serbia. This action succeeded in breaking Arnaut's uprising, strategically providing the Serbian background against the German-Austro-Hungarian-Bulgarian offensive, and for some time securing the positions of the Serbian ally of the Esad-pasha, which by August completely suppressed the uprising and eliminated its culprits. Serbia attacked deeply into the Albanian territory in this operation, and also achieved strategic superiority. Only a month later, the Serbian Army's main element retreated in front of the superior enemy through the Albanian territory and many liberated areas. With the withdrawal of the Serbian Army towards the Albanian coast, the provisional Albanian troops were gradually dispersed, when most of the personnel from the cadre regiments joined their divisions.

KEYWORDS: *Albania, Serbia, Albanians, cadre regiment, Ochrid detachment, Elbasan, Tirana, Haji - Camil Fejza*

Оригиналан научни рад
Примљен: 08. јули 2019.
Прихваћен: 21. октобар 2019.

75.071.1 Предић У.
COBISS.SR-ID 283738636

Др Игор Борозан, ванредни професор
Одељење за историју уметности
Филозофски факултет, Универзитет у Београду
E-mail: iborozan@f.bg.ac.rs

ПЕСИМИЗАМ И АНТИЦИПАЦИЈА ВЕЛИКОГ РАТА У ЛИКОВНОМ ОПУСУ УРОША ПРЕДИЋА*

АПСТРАКТ: Урош Предић је рођен 1857. у Орловату у Банату, тада делу Аустроугарске монархије. Школске године 1876/77. уписао је Академију ликовних уметности у Бечу. Године 1876, подстакнут сукобима у Црној Гори и Босни, насликао је прву верзију Босанских бегунаца. Након одласка из Беча Предић се обрео у Берлину, Минхену и другим центрима германског света у којима је могао да упозна савремене тенденције у сликарству, као и модерна културна и идејна струјања. Особито су декадентни песимизам, као и симболистичка струјања, могли да утичу на сазревање младог интелектуалца и његов даљи развојни пут. Крајем XIX и почетком XX века дошло је до отуђености појединаца у време рађања великих колективитета и свеопште милитаризације друштва. До 1914. године насликао је низ слика прожетих песмистичним патосом, од којих се неколицина посредно може окарактерисати као антиратне и антиегзистенцијалне представе. У време Великог рата насликао је неколичину утопијских слика које су посредно исказивале уметников хуманистички и антиратни став. Тотално разарање и деструкција изазвани Првим светским

ратом погодовали су тескобној Предићевој природи да по окончању сукоба наслика Косовску девојку, иконичну слику српског народа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: песимизам, Велики рат, Урош Предић, уметност, сликарство, Артур Шопенхауер

Уметничко и идејно уобличавање Уроша Предића

Трауматично искуство Великог рата имало је своје узроке у деценијама које су претходиле овом катаклизмичном догађају.¹ Предићево разумевање ратних страха повезано је са његовим стаништем. Рођен и однегован на тлу Аустроугарске монархије крајем XIX века, Предић је идејно и културно ограничен разноликим феноменима који су дефинисали композитно доба Двојне монархије,² те условили климу погодну за ратна разарања током Великог рата.

Урош Предић (1857–1953) рођен је 7. децембра 1857. у Орловату у Банату, тада делу Аустроугарске монархије.³ Прве поуке о уметности овај *најинтелектуалнији српски сликар*⁴ стекао је листајући албуме са сликама Рафаела (Raffaello Sanzio) и Тицијана (Tiziano Vecelli). Љубав према уметности наследио је од оца Петра, по образовању филозофа, а по занимању свештеника Темишварске епархије. Учени свештеник био је поклоник уметности и чести посетилац галерије Белведере (Galerie Belvedere) у Бечу. Његова љубав према лепом несумњиво је утицала на уобличавање синовљевог укуса. Са родитељским благословом Предић је школске године 1876/77. уписао Академију ликовних уметности (Akademie der bildenden Künste) у Бечу. Године 1876, подстакнут сукобима у Црној Гори и Босни, насликао је прву верзију *Босан-*

* Рад је настао у оквиру пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, под називом „Представе идентитета у уметности и вербално-визуелној култури новог доба”, редни број 177001.

¹ Jay Winter, *Remembering: The Great War between memory and history in the Twentieth Century* (New Haven: Yale University Press, 2006).

² Karl E. Šorske, *Fin-de-Siecle u Beču: politika i kultura*, prevod Raša Sekulović (Beograd: Geopoetika, 1998).

³ Миодраг Јовановић, *Урош Предић* (Нови Сад: Галерија Матице српске, 1998).

⁴ Милан Кашанин и Вељко Петровић, *Српска уметност у Војводини* (Нови Сад: Матица српска, 1927), 123.

ских бегунаца. Од школске 1877/1878. године млади сликар је био стипендиран из фонда Христифора Шифмана под покровитељством Матице српске. Тиме је озваничена институционална подршка коју је уживао све до завршетка студија 1883. и која је потврдила културну стратегију Матице српске у развоју и популарисању уметности и просвете у српском народу. Предић је на Академији прошао ригорозни метод учења и савлађивања основних сликарских и теоријских правила на којима је почивао стандардни академски студијски програм, кодификован новим статутом из 1872. године.⁵ Основе теоријског знања стекао је на часовима наставе: стила, костима, симболике боја, опште историје и историје уметности. Основи формалног овладавања сликарском техником били су дефинисани на часовима анатомије, перспективе, сликања по природи, цртању акта и вечерњег акта, студијама женске главе и цртању по антици.

Предићев несумњиви таленат артифицијелно је дефинисао уметников ментор професор Кристијан Грипенкерл (Christian Griepenkerl), понудивши му током студија учешће у тиму задуженом за осликавање фриза у сали за седнице Горњег дома Парламента у Бечу. Репрезентативно здање подигнуто на Рингу (Ringstraße), дело архитекте Теофила Ханзена (Theophil Hansen), почивало је на савременој историчкој реинтерпретацији класичног грчког наслеђа. У складу са архитектонском шкољком фриз је осликан у периоду од 1884. до 1885. године. Форма и садржај осликане целине пратили су класицистичку структуру здања, у тежњи да се уметничким језиком евоцира златно доба грчке и римске историје и митологије.⁶ Парафраза прошлости требало је да означи стабилност и моћ савремене Аустроугарске и тако прикрије бројна национална, верска и социјална трвења унутар ове композитне државе. Сликана целина евоцирала је три основне структуре некадашње грчке државности: аеоропаг, герузија и сенат, потврдивши њихово преношење у свет савременог аустријског друштва, изборно представљеног у Високом дому парламента.⁷ Златно доба хеленске демократије визуелизовано је у трина-

⁵ Више о студијском програму Академије ликовних уметности у Бечу у време Предићевог школовања: Walter Wagner, *Die Geschichte der Akademie der Bildenden Künste in Wien* (Wien: Brüder Rosenbaum, 1967), 215–240.

⁶ О идејним основама ревитализација античког наслеђа у култури модерног доба: Ernst Osterkamp и Thorsten Valks, прир., *Imagination und Evidenz. Transformationen der Antike im ästhetischen Historismus*, (Berlin/Boston: De Gruyter, 2011).

⁷ М. Јовановић, н. д., 71.

ест великих композиција. Две значајне представе од поменутих тринаест – *Аристотел подучава на македонском двору* и *Орест и Пилад пред пророчицом Питијом* – публиковане су знатно касније у илустрованом листу *Реч и слика* из 1926. године,⁸ са јасном назнаком да су у највећој мери изведене руком Уроша Предића. Класицистички интониране композиције указују на поштовање идеалистичког реализма, као врховног обрасца историјског сликарства. Статичност и тектоника композиција, наглашене цртежом, реторично су указивале на моћ Хабзбуршког царства. Рад на осликавању фриза у Парламенту, којим је руководио професор Кристијан Грипенкерл, несумњиво је инаугурисао младог сликара у ред официјелног, академског сликарства. Уочен таленат, верификован најавом рада на осликавању Парламента, омогућио је Предићу да већ током студија 1883. добије место асистента на Академији ликовних уметности. Упркос сјајној будућности пред собом, сликар је 1885. године напустио асистентско место, наводећи да је разлог такве одлуке везан за питање слободе уметничког израза. Предић је као *одушевљени реалиста* напустио *двогодишњу стилистичку робију*, каквим је видео процес осликавања великих композиција за бечки Парламент.⁹ Вишевековна академска пракса, теоријски успостављена у време ренесансе, почивала је на нормираном канону и имитацији природе.¹⁰ Концепт копирања природе, али не онакве каква она јесте већ каква би требало да буде, почивао је на идеји прераде природе, конституисаној на основу Аристотелове (Aristotle) *Поетике* (IV в. пре н. е.). Непосредан опит и сазнајно искуство природе сматрани су за основне и неопходне радње на путу ка идеалној и прерађеној природи. Идеализована и селектована природа постала је, и остала, основ академске праксе. Уметник је потом стварао ново дело, које је увек морало почивати на стваралачкој преради постојеће теме; оригиналност није поимана као неопходна демонстрација уобличавања ни из чега, већ је дефинисана као стваралачки и интелектуални процес креирања на основу искуственог и виђеног. Тај студиозни процес очигледно је *спутавао* младог уметника, и он је кренуо у сусрет новим сликарским изазовима.

⁸ Богдан Поповић. „К сликама Уроша Предића”, *Реч и слика*, бр. 2 (1926), 3–11.

⁹ М. Јовановић, *н. д.*, 74.

¹⁰ О ренесансној уметничкој теорији: Antoni Blant. *Уметничка теорија у Италији 1450–1600*, превод Angelina Milosavljević-Ault (Beograd: Clio, 2004).

Након одласка из Беча Предић се обрео у Берлину, Минхену и другим центрима германског света у којима је могао да упозна савремене тенденције у сликарству, као и модерна културна и идејна струјања.¹¹ Особито су декадентни песимизам, као и симболистичка струјања, могли да утичу на сазревање младог интелектуалца и његов даљи развојни пут.¹² Године 1886. Предић је прешао у Београд, несумњиви интегративни симбол целокупне српске етнице тога времена. Недуго потом уметник стиче уважен положај, захваљујући многобројним приватним поруџбинама.

Прве антиратне и антиегзистенцијалне представе

Предић је 1887. извео једну необичну алегоријску представу под називом *Визија у облацима*. Сложена композиција нам је разумљива на основу тумачења њеног аутора, који је одгонетнуо читав низ представљених ликова, као и њихове међусобне односе. Међу насликаним ликовима издвајају се представе Марса, Венере, Дарвина, Христа... Посебно се истиче и уметников аутопортрет на корњачи.¹³ Хаотичну и драматично интонирану визију Предић вербализује следећим речима: *она спада међу прва слободна стварања по повратку из Беча у свој завичај. То је било доба аустријске окупације Босне и Херцеговине, кад је политичко небо било врло натуштено, те је изгледало да ће доћи већ онда до рата, који ће планути тек после 27 година, када су грабљивци са севера мислили да су се довољно спремили, да нас прегазе и прокрче пут за Исток. Ја, као аустријски поданик добих заповест да се спремим за мобилизацију. Ово је за мене силан удар. Тек што сам се поново загрејао у свом старом гњезду и створио далекосежне планове за свој будући рад, сад све то напуштам и пођем тамо где се руши, коље и убија. У том очајном расположењу дохватим платно и боје и створим слику која у алегоријама износи горку критику животу, о људима и њиховим судбинама.*¹⁴

¹¹ Божидар С. Николајевић, *Из минулих дана. Сећања и документи* (Београд: Српска академија наука и уметности, 1986).

¹² О култури краја века на тлу Немачке: Игор Борозан, *Немачки симболизам и његови одјаци у култури Краљевине Србије* (Београд: Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2018).

¹³ М. Јовановић, *н. д.*, 81.

¹⁴ *Исти*, 264.

Јасним истицањем да је *Визија у облацима* настала као резултат слободног избора, ослобођена стега поруџбине и диктата поруџиоца, сликар ступа на сцену као интелектуално биће, које активно и самостално формира и уобличава спознајни свет. Само неколико година након осликовања аустријског Парламента Предић је као поданик Аустроугарске монархије насликао једну антиратну и, условно речено, антиаустријску слику. Идеализовани свет универзалних естетских вредности, оличен у монументалном фризу бечког Парламента, накратко је устукнуо пред снажно израженим социјалним и личним ангажманом уметника. Реалистична визија пропасти, раздора, гнева и деструкције, уметнуте у наизглед алегоријску маскараду, сублимирала је савремену слику европских друштава. Снажан антидарвинизам, делимична разградња хришћанског универзума, социјални бунт и социјална правда, хришћански морализам, сентиментализам и религијска једнакост, дефинисали су слику европског друштва. У конгломерату идеја и струјања Предић је истакао и свој идентитет. Анексија Босне и позив уметнику да ступи у редове аустроугарске војске пробудили су националну свест сликара и указали на готово опште место Срба у Двојној монархији.¹⁵ Родољубиво осећање припадности српском народу, као и вековна патриотска пракса оданости хабзбуршком двору, сукобили су се у младом уметнику, подстакнувши га да на донекле неутралан начин прикаже сву апсурдност рата и варварство људске цивилизације.

Представљајући себе на корњачи, Предић је сликовним језиком исказао дубљу структуралну идеју, притом осликавши и савремени филозофски оквир. Симболика корњаче указује на заштиту, сигурност, спорост, поступност, бескрајну егзистенцију и јасно сугерише на интроспекцију и повлачење индивидуе у себе. Корњачин оклоп, као симбол заштите појединца, указује на почетке уметникове самоизолације и на његов будући живот и рад, проткан самоиспитивањем и трагањем за личним сопством (вољом). Пред ужасима рата изазваног анексијом Босне уметник се

¹⁵ О династичком патриотизму Срба у Хабзбуршком царству током XVIII века: Владимир Симић, *За љубав отаџбине. Патриоте и патриотизам у српској култури XVIII века у Хабзбуршкој монархији* (Нови Сад: Галерија Матице српске, 2012). Више о династичкој лојалности спрам Хабзбурговаца на тлу јужне Угарске током XIX века: Игор Борозан, „Срби и слике Хабзбурговаца у првој половини XIX века”, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, бр. 40 (2012), 95–114; Игор Борозан, „Срби и слике Хабзбурговаца у другој половини XIX века”, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, бр. 42 (2014), 141–170.

повлачи у изолацију, која означава зачетак његове визије о *недовршености* људског рода.

Вербализација сликовне представе истиче још један аспект Предићеве личности, који ће несумњиво умногоме дефинисати његов стваралачки опус. Критика савременог друштва кроз алегоријску представу пропасти потврдиле су Предића као присталицу Шопенхауера (Arthur Schopenhauer) и његовог волунтаризма. Велики значај Шопенхауера у култури XIX века¹⁶ није мимоишао ни Предића. Шопенхауеров физиолошки и песимистички волунтаризам често је истицан као супротност Ничеовом (Friedrich Nietzsche) еволуционистичком оптимизму. Апсолутна присутност и модерност Шопенхауеровог волунтаризма током XIX века није мимоишла ни младог Предића. Став да је метафизичка суштина света и појединца сублимиран у слепој вољи сугерише својеврстан парадокс – да та воља жели да надиђе себе и свој апсолут и да испуњење пронађе у околном универзуму.¹⁷ Воља у свом *насумичном* трагању остаје крајње недоречена и незадовољена, будући да она проналази саму себе, и то преобучену у различите материјалне облике. Илузија изласка завршава се регресијом и повратком у своје сопство, које наставља да вегетира у апсолутном песимизму, јер опредељена воља схвата да иза ње нема ничега. Истовремено, у склопу модерних филозофских и интелектуалних струјања не можемо мимоићи ни одређени антидарвинизам, који је Предић овековечио у *Визији*. Уметников антидарвинизам није само последица његовог хришћанског уверења већ је и део идејне борбе, која се водила око питања егзистенције и човековог порекла. Ничеова оптимистична и развојна несистематска филозофија,¹⁸ као својеврстан опозит Шопенхауеровом песимизму, умногоме је почивала на Дарвиновој (Charles Darwin) теорији еволуције.¹⁹ Ниче живот види као нагонску форму, вредност по себи и

¹⁶ Ернст Касирер, *Проблеми сазнања у филозофији и науци новијег доба III*, превод Олга Кострешевих (Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2000). 366–394.

¹⁷ Георг Зимел, *Шопенхауер и Ниче*, превод Душка Доборсављевог (Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2008), 14–15.

¹⁸ О Ничеовој филозофији: Martin Hajdeger, *Niče*, I–II, prevod Božidar Zec (Beograd: Fedon, 2009).

¹⁹ О Дарвиновом кључном делу *Човеково порекло и сполно одабирање* (The Descent of Man and Selection in Relation to Sex): Чарлс Дарвин, *Човеково порекло и сполно одабирање*, превод Недељко Дивац (Нови Сад: Матица српска 1977). Више о Дарвиновој филозофији: Jonathan Hodge, прир., *Cambridge Companions to Darwin* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006).

циљ по себи.²⁰ Живот (нагон) је самосврховит, опредмећен ентитет који се прогресивно развија. Овај дијалектички оптимизам, виталан и динамичан, представља крајње удаљену тачку у односу на Шопенхауерову идеју о животу (вољи) као вечитом и јаловом систему, заснованом на кружном кретању и бесмисленом обнављању. У свету вечите монотоније нема места за индивидуализацију и обзнани свога Ја, тако блиског Ничеовом ставу да је развој човечанства заснован на линеарном прогресу, што води од човека ка натчовеку. Духовна Шопенхауерова аристократичност и његов делимичан презир према вечности (свету) као слици ужасавајућег и вечитог ништавила умногоне дефинише и Предићев морални назор и чини суштину његовог одбијања да призна могућност постојања уметничког субјективитета (субјекције). Свет као емпиријски одсјај воље опипљив је и објективан, те сходно томе и непроменљив. Закључци о њему су општеважећи и детерминисани, и као такви једнаки за све. Метафизичка демократичност и свеповезујуће јединство субјектата засновани су на *поништењу* изоловане индивидуализације и њене претпостављене субјективне варљивости.²¹ Стога и не чуди да је Предић у појави разноразних *изама* (уметнички правци) видео супстанцу насталу на постулатима Ничеовог самопрокламованог субјективизма, сублимираног у крилатици *Ја па ја, и опет ја*.²²

Предић је 1887. израдио слику *Мали филозоф*, која је својеврсна парафраза неумитности вечитог обнављања и визуелни доказ развијене културе смрти у српској и средњоевропској средини друге половине XIX века.²³ Дечак представљен у првом плану слике посматра лобању неке животиње, док се његови родитељи у другом плану незаинтересовано удаљују. Живот и смрт су делови јединствене и вечите празнине, која се нужно обнавља и реанимира у испразном ништавилу.²⁴ Дечак је учесник у наративу о пролазности и протоку времена (лобања – брачни пар – дете), обезличено прихватајући бесмисленост вечитог обнављања. С друге стране морализма, изван искупљења и преображаја, дечак егзистира у неподношљивом свету вечности. Предић и буквално вербализује тај свет, парафразирајући свог учитеља Шопенхауе-

²⁰ Г. Зимел, *н. д.*, 16.

²¹ *Исти*, 21.

²² *Исти*.

²³ Игор Борозан, „Култура смрти у српској грађанској култури 19. и у првим деценијама 20. века”, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, уредници Ана Столић и Ненад Макуљевић (Београд: Clío, 2006), 889–983.

²⁴ Г. Зимел, *н. д.*, 21.

ра: Физиологија је доказала, да су у моменту зачећа новог живота, обе суделујуће стране неурачунљиве, тј. да немају ни искрице памети.²⁵

Године 1888. у Грађанској касини у Београду са успехом су изложени многобројни Предићеви радови, доприневши уметниковој афирмацији. Предић је у том периоду насликао и знамениту слику *Босански бегунци*. (1889) Чувено платно је временом постало једно од кључних сликовних топоса у колективном сећању српског народа. Статус слике је потврђен 1889. године у Паризу на Великој светској изложби (*Exposition Universelle*), када су *Босански бегунци* изложени у оквиру Српског павиљона. Велика патриотска представа евоцира догађаје везане за Невесињски устанак 1875, са посебним нагласком на збег српских избеглица на Козари. Аутентичност приказа и веродостојност догађаја изведени су у складу са грађењем историјске композиције, што потврђује Предићево проучавање историјског догађаја, као и аутентичности костима, физиономија...²⁶ Часови цртања по моделу, као и курсеви историјског костима и историје стилова као сегменти основног образовања студената Бечке академије, послужили су Предићу да реши захтеве комплексне композиције. Потврда научених поука приликом компоновања *Бегунаца* уочљива је у приказу плећатог горштака, лику који је уобличен по подобију извесног Јоке Кораћа, хероја који је посекао три турске главе, и кога је Предић игром случаја срео у Београду. Тако је фигура *стварног горштака* послужила сликару као модел за једну од фигура избеглица, потврдивши уметникову намеру да што верније реконструише историјски догађај. Много година касније Предић је забележио да поступак извођења *историјских слика* подразумева прикупљање података, проучавање докумената, путовања...²⁷

Ускоро је уследила полемика око слике, која је умногоме указала и на даље читање или нечитање Предићевог опуса у целини. Упркос претежно позитивној рецепцији слике у јавности и њеном иконичном статусу, чули су се и опречни гласови, особито снажно интонирани од критичара Павла Лагарића. У свом одговору Лагарићу Предић истиче: *Могла је дакле и та слика бити*

²⁵ Ненад Симић, 2007. *Сликарево перо. Писма Уроша Предића* (Београд: Библиотека града Београда, 2007), 163.

²⁶ Ненад Макуљевић. Уметност и национална идеја, систем европске и српске визуелне културе у служби нације (Београд. Завод за уџбенике и наставна средства, 2006), 159–206.

²⁷ Н. Симић, *н. д.*, 226.

много драматичнија, али ја то нисам хтео, а Лагарић баш то хоће. Ја сам метнуо на слику саму нејач: децу, старце и рањенике. Сви ти већ су далеко умакли у гору, дакле не би имало смисла у тој ситуацији давати лицима израз јаког ефекта. На њима треба да се види петстогодишњи јад, у ком су се и родили и огугнали, и још телесни умор (што је крепко то је још у борби). То сам хтео да изразим а то сам и изразио како сам могао. Насликао сам елегију, а Лагарић хоће драму, и зато слика не ваља.²⁸

Предићева намера да уместо евентуалне борбене патриотске сцене прикаже збег старих и нејаких, и тако изазове посматрачеву саосећајност са насилно расељенима, очигледно није у потпуности успела. Део читалаца слике тражио је борбенију сцену, представу која би требало да ободри национ и подстакне тежње за уједињењем. Уметникова меланхолична природа, упркос разумљивој намери изазивања саосећања, није била кадра да сликовним језиком одговори на све отвореније захтеве за јасно израженом националном уметношћу. Уместо борбеног духа приказана је елегија, песимистична и неактивна слика јада и патње, која није могла у довољној мери да подстакне патриотски дух и да изазове национални набој замишљеног посматрача. Разлог за неразумевање слике у делу јавног мњења вероватно је садржан у напетости између универзалног и појединачног (сада националног) сликовног језика.²⁹ Уосталом, и Предић је реплицирајући Лагарићу указао да се: *Бегунци не могу упоређивати са Рафајеловом Мадонном. То је пуцати топом на врапце.*³⁰ У истом духу је истакао: *Лагарић има право да Бос. бегунци нису уметничко дело у служби историје уметности...* као и ставом: *да је та слика себе већ преживела своје.*³¹

Предићева порука је јасна – уметност је универзална категорија. Њен језик је општеважећи и не подлеже појединачним интересима, макар они било и етички оправдани или национално прихватљиви. Претпостављено уметничко саосећање са жртвама погрома устукнуло је пред идејом о естетској и идејној хармонији. Отуда и Предић истиче свеобавезујућу каноничност Рафаелове *Сикстинске Мадоне* (1512), као суштинске и непроменљиве сликовне есенције,³² док његови *Бегунци*, ограничени партику-

²⁸ *Исти*, 57.

²⁹ Н. Макуљевић, *н. д.*, 163–164.

³⁰ Н. Симић, *н. д.*, 57.

³¹ *Исти*, 56.

³² Више о култури Рафаела и Сикстинске мадоне у српској религиозној уметности друге половине XIX века: Игор Борозан, „Култ Рафаела и назаренско

ларним декорумом (српским) не припадају универзалном и свима препознатљивом сликовном језику.

Вишевековна хуманистичка пракса спојена је у Предићевом делу са актуелним Шопенхауеровим начелом о објективном расуђивању света на основу искуства. У складу са поставком да је форма уметничког дела једнака метафизичкој стварности реализована је уметничка и естетска пракса *L'art pour le idée*.³³ Објективизација чисте идеје и њена универзална сврховитост остали су, уз све недоумице и контроверзе, основ Предићевог поимања уметности.

Након успеха изложбе у Грађанској касини 1888. Предић се повукао у родни Орловат. Све снажнији захтеви за националним уједињењем, крајем XIX и почетком XX века, рефлектовали су се у идеји да се и уметност, попут нације, прогресивно и дијалектички развија. У таквом свету меланхолична сликарева природа је све теже егзистирала. Равнодушни уметник посматрао је свет као простор апсолутне објективизације воље, чији је коначан и условљен израз сам интелект. Предић је свет видео као позорницу или пак рефлексију светског духа, односно као својеврсни универзум у којем се субјективитети утапају у безлични макрокосмос.

Сликарево несумњиво родољубље лагано се прекривало копреном светске туге, док је новој и младој српској нацији, као и још млађој протојугословенској у настајању, била потребна експресивна и динамична уметност, која ће пратити животност и субјективитет народа и државе. И део елите је желео да у сликама нације и династије види декоративну виртуозност засновану на оптимистичној визији развоја нације и нове династије Карађорђевић. Предић је у таквом расположењу сагледао ангажман Паје Јовановића у Србији током прве деценије XX века.³⁴ Он је с извесном дозом сарказма описао дело свог *такмаца*, пежоративно га дефинишући као *манир* и занат, ослобођен трајног значења и умног садржаја.

Извесни декадентни елитизам евидентиран је у сликаревом делу и на почетку XX века. Предићева песимистична визија света коначно је сублимирана на цртежу *Аутокарикатура*, датованом око 1907. године. Уметник је на сатиричан начин умножио свој

сликарство: Богородица са Христом Аксентија Мародића на ковиљском иконостасу", *Саопштења*, бр. L (2018), 197–212.

³³ Г. Зимел, н. д., 139.

³⁴ Мирослав Тимотијевић. *Паја Јовановић* (Београд: Народни музеј, 2009).

лик представљајући растакање свог материјалног тела. Четири лика представљају пут од живота ка ништавилу, будући да су приказани у свим фазама животног нестајања. Од почетног реалног и животног приказа до последњег огољеног скелета приказана је неумитност судбине, осликана у четири стадијума уметниковог сопства. Без преласка у патетичну и већ устаљену морализаторску схему о пролазности живота, представа је остала у сфери језиве аутоироније, лишене психолошке напетости и дидактичне поучности.

Праскозорје Великог рата и место уметника у ратном вихору

Кључни пример извесног неслагања Предића и дела критичара, у периоду од 1903. до 1914, по питању националног декорума сублимиран је у супротним ставовима изнетим о слици *Св. Никола и патријарх Лукијан* (1910). Дело великих димензија, од око пет квадратних метара, било је изложено у оквиру Српског павиљона на изложби у Риму (*Esposizione di Roma 1911. Padiglione delle belle arti del Regno di Serbia*). Слика је била лична поруџбина патријарха Лукијана Богдановића, рукоположеног у чин презвитера на Светог Николу 1894. у Сремским Карловцима. Слика је суштински конципирана као политичка алегоричка, с обзиром на то да је уметник желео да укаже на положај Срба у Хабзбуршкој монархији уочи Првог светског рата. Предић је приказао патријарха како клечи пред светим Николом, својим заштитником и патроном, молећи и посредујући за помоћ угроженом српском народу, симболично приказаном у форми лађе која плута по узбурканом мору. Стари амблематски речник оживео је на Предићевом платну сугеришући на угроженост Срба у Двојној монархији, који, попут приказане лађе са српском тробојком на јарболу, *преживљавају* у освит сукоба Србије и Аустроугарске. Предић је и сам указао на негативан пријем слике на изложби у Риму: *На Римској изложби хтедох да моју немогућу слику Св. Никола и патријарх Лукијан да избаце напоље због ужасног скерлетног дела... смловаше се и дадох слици место изнад улазних врата, сасвим усамљено. И у рецензијама нигде није ни поменуто, мада по садржини може слободно стати уз најкрупније ствари, а по изради надмаша многе.*³⁵ Предић је разлоге неуспеха слике,

³⁵ Н. Симић, н. д., 222.

пored нетрпељивости на релацији Срби–Хрвати, модернизам–академизам, пронашао и у доминантној позицији Мештровића у тадашње време. Свет скулпторових *голих баба и перверсних удовица*³⁶ манифестовао је по Предићу тражени идеал времена, у којем није било места за његово интелектуално сликарство. Очигледно је разарајућа снага Мештровићевих фигура погодовала клими обједињења Јужних Словена.³⁷ Она је била та витална форма наглашене расне супериорности, која је могла да буде заједнички израз различитих словенских народа. Мештровићеве фигуре погодовале су духу времена и захтеваном културном моделу, поставши доминанти и прикладни уметнички израз у доба културне интеграције југословенског поднебља.³⁸ С друге стране, Предићев меланхолични израз и елегична природа, присутни на његовим платнима, нису могли да изазову реакцију и стиमुлишу словенске народе док је трајала свеопшта милитаризација европских друштава. Малена српска лађа на великом и узбурканом мору, као симбол Предићевог израза, представљена на слици *Св. Никола и патријарх Лукијан*, више није била животна сила која би погодовала тежњи за уједињењем јужнословенских народа. Истовремено, наглашена подређеност српској националној идеји није могла да погодује оним групама и структурама које су желеле апстрактније форме, лишене јасно наглашених националних одређења. Део јавности је желео редукована и реторички убедљива дела, који су, како Предић наводи, и пронађени у Мештровићевим *изломљеним удовима и незграпно наивним вратовима*.³⁹

Сликар је у Мештровићевим архајским и колосалним телима видео апсолутну еманаацију *неукуса*⁴⁰ који је суштински противречио академској доктрини о правилном цртежу, нормираној композицији, хармонизацији боја, као резултату искуствене и чулне рецепције света. Ингениозност и варварски стил изражавали су Мештровићеву субјекцију и његово Ја, што је изазвало револт у Предићу, који је негирао право уметника на субјективну визију. Предићеве *ефемерне* визије у доба акумулације

³⁶ *Исти*, 224.

³⁷ Драгутин Тошић, „Учешће Србије на изложби у Риму 1911”, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, бр. 16 (1980), 341–385.

³⁸ Aleksandar Ignjatović. *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941* (Beograd: Građevinska knjiga, 2007), 33–59.

³⁹ Н. Симић, н. д., 224.

⁴⁰ *Исти*.

националне (југословенске) уметности биле су осуђене на таворење, док је ничеанска животност била препозната у Мештровићевим фигуринама.⁴¹ Маскулозни дух нације и милитарна клима пред Први светски рат довели су до спорадичног неразумевања Предићевог дела. Уметник је тешко поднео балканске ратове, с правом антиципирајући да су они само увод у велики рат.

У једном писму из 1913. сликар је записао: Толико сам песимиста, да сам у данима када је све било као пијано од радости услед српских победа, ишао као живи анахронизам, са сузом радости у очима, али и са неком тугом у срцу, са зебњом, да нам све то ништа не помаже, јер у књизи судбине, тј. у књизи аустро-немачке политике стоји написано да Срба мора нестати са овога света.⁴² Поново је Предић подвукао бесмисленост рата. Очигледно је уметник с временом постајао све радикалнији песимиста. Свет, поготово у време ратова, означен је као светско позориште, марионетски театар, заснован на свеопштем, предестинираном безумљу. Радост и туга су дефинисани као полови истог универзума, сатканог на основу одрживе уравнотежености. Људска егзистенција је све више личила на манир, навику, или пак животарење у једном од светова осуђених на вечиту патњу, каквим га је Шопенхауер видео. Истовремено, слика света је постала копрена и одраз деловања неумитне воље, коју Предић као непорециву датост уписује у политичко тело Аустроугарске монархије, јер су чак и политички процеси део јединственог неизбежног и судбинског не(плана). Из таквог ракурса сагледао је и учешће чланова своје породице у балканским ратовима: „Од мојих имао сам четворицу на бојном пољу – чудо неочекивано. Сви су остали живи и здрави. Један ми је синовац рањен код Једрена пре шест недеља и сада лежи овде. Други ми је синовац Славко као топовски поручник учествовао при крају битке код Куманова и сада је на Велесу. Синовац Милан је отишао као добровољац. Четврти синовац, Миливоје, најбоље је прошао. Он је у Коресподенц бироу у Скопљу...”⁴³

Предић је током Великог рата насликао неколико посредних и непосредних ратних слика (Свети Никола са члановима породице Предић – 1916; Неверни Тома – 1917).⁴⁴ Следећи свог

⁴¹ Kosta Strajnić, *Ivan Meštrović* (Beograd: Izdavači Čelap i Popovac, 1919).

⁴² Н. Симић, *н. д.*, 151.

⁴³ *Исти*.

⁴⁴ Саша Брајовић и Игор Борозан, „Први светски рат и уметност: меланхолија и деструкција у делима Уроша Предића, Стевана Алексића и Петра Добровића”, у: *Српски језик, књижевност, уметност: Уметничко наслеђе и рат & Музика и ме-*

учитеља Артура Шопенхауера Предић је могао на рат и разарање гледати као на последицу неизбежне судбине човека који, ограничен својом природом, у потрази за ресурсима улази у сукоб око територија.⁴⁵ Уосталом, сликар је такву песимистичну и дехуманизовану слику рата више пута исказао у својим аутобиографским освртима.⁴⁶ Нестајање цивилизација, или у најбољем случају њихово кружно кретању у великој светској копрени, произвело је Предићев песимистични поглед на људску природу која се нужно еманира у животињској борби за опстанак. У складу са Дарвиновим еволуционистичким теоријама, човек је изједначен са животињом и његов нагон за опстанком га нужно одводи у борбу за ресурсе.⁴⁷

Током Великог рата насликао је реалистични портрет синовца Милана у капларској униформи.⁴⁸ Без улепшавања и претпостављене мужевности, Предић је представио синовца у стању изражене равнодушности. Одсуство експресије исказује сликарев приступ рату као објектификацији неизбежне воље и страхови која се чини саставним делом живота и смрти.

Коло српских сестара поручило је 1914. од сликара представу *Косовка девојка* (сл. 8), желећи да је потом масовно умножи и репродукује.⁴⁹ Слика је у садашњој форми коначно довршена 1919. године. Тотално разарање и деструкција изазвани Првим светским ратом *погодовали* су тескобној Предићевој природи да по окончању сукоба изради иконичну слику српског народа. Сета и патња, проузроковане ратом, пренете су у домен погубног Косовског боја, дефинишући антидијалектични развој српске нације у повесници. Предић је насликао страдање и патњу, одбијајући да представи органицистички концепт историје и тако удовољи идеји телеолошког развоја духа нације. Уметник није насликао победоносну српску војску и тријумфујућу династију Карађорђевић, него је на посредан начин кроз визуру митског и судбоносног косовског пораза, указао на универзалну и увек важећу тежину ратних страдања. Човек онтолошки ограничен сво-

дији, уредници Сања Пајић и Валерија Каначки (Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2015), 28–32.

⁴⁵ Artur Šopenhauer, *Parerga i Paralipomena*, prevod Slobodan Damjanović (Београд: Dereta, 2013), 83.

⁴⁶ Н. Симић, *н. д.*, 110, 164–165.

⁴⁷ Ч. Дарвин, *н. д.*, 32–198.

⁴⁸ С. Брајовић, *н. д.*, 30.

⁴⁹ М. Јовановић, *н. д.*, 122–123.

јим бићем остаје недужан спрема својих дела и тако остаје изван категоријално измерљивог вредносног суда.⁵⁰ Рат постаје нужна ефективна воља, који се уобличава у склопу одређених друштвених и политичких околности.

*

Након негативних критика слике *Св. Никола и патријарх Лукијан*, уметник је револтирано пророковао да *је моје време прошло и опет ће доћи, али сам за сада мртав*.⁵¹ У међуратној клими у Краљевини Југославији умногоме је доминирала званична, репрезентативна култура, што је потврђивало Предићеву визију да ће његово дело поново бити актуелно. Државна стабилност и мирнодопско време произвели су и нове друштвене околности у оквиру којих су *ванвременска* Предићева дела поново могла да оживе. Уметников рад на црквеном сликарству је озваничен, а он је постао један од водећих пресудитеља по питању нормирања црквеног живописа. Истовремено, Предићу је потврђен статус сликара историјских тема у служби нације, као и позиција уобличитеља сликовне репрезентације династије Карађорђевић. Уметников животни став о неизбежном, неумитном и кружном устројству света, човека, па и сопственог дела је у светлости реактуализације сликаревог опуса коначно постао пуноснажан.

ЛИТЕРАТУРА

Blant Entoni. *Umetnička teorija u Italiji 1450–1600*, prevod Angelina Milosavljević-Ault. Beograd: Clio, 2004.

Борозан, Игор. „Култура смрти у српској грађанској култури 19. и у првим деценијама 20. века”, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, уредници Ана Столић и Ненад Макуљевић, Београд: Clio, 2006, 889–983.

Борозан Игор. „Срби и слике Хабзбурговаца у првој половини XIX века”, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, бр. 40 (2012), 95–114.

Борозан Игор. „Срби и слике Хабзбурговаца у другој половини XIX века”, *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, бр. 42, (2014), 141–170.

⁵⁰ Artur Šopenhauer. *Parerga i paralipomena*, prevod Slobodan Damnjanović (Beograd: Dereta, 2013), 80–87.

⁵¹ Н. Симић, *н. д.*, 224.

Борозан Игор. „Култ Рафаела и назаренско сликарство: Богородица са христом Аксентија Мародића на ковиљском иконостасу”. *Саопштења*, бр. L (2018), 197–212.

Борозан, Игор. *Немачки симболизам и његови одјеци у култури Краљевине Србије*, Београд: Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2018.

Брајовић Саша и Игор Борозан. „Први светски рат и уметност: меланхолија и деструкција у делима Уроша Предића, Стевана Алексића и Петра Добровића”, у: *Српски језик, књижевност, уметност: Уметничко наслеђе и рат & Музика и медији*, уредници Сања Пајић и Валерија Каначки, 27–42. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 2015.

Hajdeger, Martin. *Niče. I–II*, prevod, Beograd: Fedon, 2009.

Hodge, Jonathan Hodge, прир., *Cambridge Companions to Darwin*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Ignjatović, Aleksandar. *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*. Beograd: Građevinska knjiga, 2007.

Јовановић, Миодраг. *Урош Предић*. Нови Сад: Галерија Матице српске, 1998.

Касирер, Ернст. *Проблеми сазнања у филозофији и науци новијег доба*, III. превод Олга Кострешевих. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2000.

Кашанин Милан и Петровић Вељко. *Српска уметност у Војводини*. Нови Сад: Матица српска, 1927.

Макуљевић, Ненад. *Уметност и национална идеја, систем европске и српске визуелне културе у служби нације*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006.

Николајевић С. Божидар. *Из минулих дана. Сећања и документи*. Београд: Српска академија наука и уметности, 1986.

Поповић Богдан. „К сликама Уроша Предића”. *Реч и слика*, бр. 2, (1926), 3–11.

Предић Урош. „Аутобиографија”. *Годишњак Српске Краљевске Академије*, бр. XXVIII, (1921), 282–310.

Симић, Ненад. *Сликарево перо. Писма Уроша Предића*. Београд: Библиотека града Београда, 2007.

Симић, Владимир. *За љубав отаџбине. Патриоте и патриотизам у српској култури XVIII века у Хабзбуршкој монархији*. Нови Сад: Галерија Матице српске, 2012.

Strajnić, Kosta. *Ivan Meštrović*. Beograd: Izdavači Ćelap i Popovac, 1919.

Тимотијевић, Мирослав. *Паја Јовановић*. Београд: Народни музеј, 2009.

Тошић Драгутин. „Учешће Србије на изложби у Риму 1911”. *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, бр. 16, (1980), 341–385.

Šopenhauer, Artur. *Svet kao volja i predstava*, I–II. prevod Sreten Marić. Novi Sad: Matica srpska, 1981.

Šopenhauer, Artur. *Parerga i Paralipomena*, prevod Slobodan Damjanović. Beograd: Dereta, 2013.

Šorske Karl E. *Fin-de-Siecle u Beču: politika i kultura*, prevod Raša Sekulović. Beograd: Geopoetika, 1998.

Зимел, Георг. *Шопенахуер и Ниче*, превод Душка Добросављевић. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 2008.

Wagner, Walter. *Die Geschichte der Akademie der Bildenden Künste in Wien*, Wien: Brüder Rosenbaum, 1967.

Winter, Jay. *Remembering: The Great War between memory and history in the Twentieth Centur*. New Haven: Yale University Press, 2006.

Dr. Igor Borožan, Associate Professor

Department of Art History, Faculty of Philosophy,

University of Belgrade

E-mail: iborožan@f.bg.ac.rs

PESSIMISM AND ANTICIPATION OF THE GREAT WAR IN THE ARTWORK OF UROŠ PREDIĆ (Summary)

Uroš Predić (1857-1953) was born on 7 December 1857 in Orlovat, a region of Banat, then part of the Austro-Hungarian Empire. In school year 1876/1877, Predić enrolled at the Academy of Fine Arts in Vienna (Akademie der bildenden Künste). In 1876, motivated by the conflicts in Montenegro and Bosnia, he painted the first version of Bosnian Fugitives. Leaving Vienna, Predić found himself in Berlin, Munich, and other centers of the Germanic world where he was able to get acquainted with contemporary trends in painting, as

well as with modern cultural and conceptual trends. It was, in particular, the decadent pessimism, as well as the currents of Symbolism, that could have affected the maturing of a young intellectual and his further personal and professional growth. In 1886, Predić moved to Belgrade, an indisputable - integrative symbol of the entire Serbian ethnics. In 1887, Predić presented an unusual allegorical image titled *Vision in the Clouds*. Uroš Predić, a subject of the Austro-Hungarian Empire, painted an antiwar and, conditionally speaking, an anti-Austrian painting. The critique of the contemporary society through the allegorical representation of a downfall confirmed Predić as the supporter of Schopenhauer and his voluntarism. In 1889 he painted *Bosnian Fugitives*. This large patriotic image evokes events related to the Herzegovina uprising in the village of Nevesinje in 1875, with a special emphasis on the refuge of Serbian fugitives on Kozara. The painter's unquestionable patriotism was overshadowed the sadness of the entire world, at the time when the new - and young Serbian nation was looking for expressive and dynamic art. Some decadent elitism was recorded in the painter's opus at the beginning of the - twentieth century. The *Circle of Serbian Sisters* commissioned from Predić in - 1914 the painting *Kosovo Maiden* with the intention to reproduce and distribute it widely. The painting in its present form was finally completed in 1919. The total destruction and devastation caused by the First World War - made it difficult for Predić's nature to make an iconic image of the Serbian nation after the end of the conflict. The interwar climate in the Kingdom of - Yugoslavia was largely dominated by an official, representative culture, which confirmed Predić's vision that his work would again be up-to-date. State stability and peacetime also produced new social circumstances within which Predić's artworks were revived.

KEYWORDS: *pessimism, the Great War, Uroš Predić, art, painting, Arthur Schopenhauer.*

355.48(497.1)"1941"(093.2)
94:327(497.1:47)"1941"(093.2)
COBISS.SR-ID 283739404

Оригиналан научни рад
Примљен: 27. фебруар 2019.
Прихваћен: 21. октобар 2019.

Проф. др Александар Животић
Катедра за историју Југославије
Филозофски факултет у Београду,
E-mail: aleksandar.zivotic@f.bg.ac.rs

СОВЈЕТСКИ ВОЈНИ ИЗАСЛАНИК У БЕОГРАДУ О УЗРОЦИМА ПОРАЗА ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ У АПРИЛСКОМ РАТУ 1941.

АПСТРАКТ: У раду се на основу до сада непознатих и некористићених извора совјетског порекла анализира поглед совјетског војног изасланика у Београду генерала Александра Самохина на узроке пораза Војске Краљевине Југославије у кратко-трајном Априлском рату 1941. Рад садржи преглед совјетских информација и анализа о стању у југословенској војсци и њеним борбеним квалитетима уочи Другог светског рата, војним припрема непосредно пред почетак рата, борбеним дејствима током Априлског рата и анализу бројности, јачине и припремљености немачких војних снага које су учествовале у нападу на Југославију.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југославија, Совјетски Савез, Немачка, Априлски рат, војска, борбена дејства, војни изасланик, Александар Самохин

Совјетско виђење Војске Краљевине Југославије

Од пролећа 1919. до лета 1940. југословенска краљевина и Совјетска Русија/Совјетски Савез нису имали званичне дипломатске односе. Упркос многобројним покушајима да се односи између две

земље нормализују путем успостављања редовних дипломатских односа, до тога није дошло. Преговори између две владе обновљени су у предвечерје Другог светског рата. Упркос бројним отежавајућим околностима изазваним превасходно совјетском интервенцијом у Пољској, а затим и отпочињањем совјетско-финског рата, преговори су доведени до краја у пролеће 1940, након чега је уследило потписивање трговинског уговора, а убрзо и званично међусобно признање. Током самих преговора једно од главних питања, потенцирано с југословенске стране, односило се на покушај обезбеђења стратегијског ослонаца на Совјетски Савез и набавке неопходног наоружања и војне опреме у тој земљи. Услед више проблема политичке и војне природе, упркос чврстим совјетским обећањима, они ниси испоручени до краја Априлског рата.¹ Југословенске наде у погледу добијања совјетске војне помоћи биле су подстакнуте осећањем угрожености од Италије и Немачке, немогућношћу набавке савременог наоружања и војне опреме на другом месту, старим славнофилским емоцијама и обећањима која су стизала са совјетске стране. Совјетски војни изасланик у Београду генерал-мајор Александар Самохин² је у југословенском генералштабу био веома добро

¹ О југословенско-совјетским односима опширније: Slavoljub Cvetković, „Jugoslovensko-sovjetski pregovori 1941. o zaključenju ugovora o prijateljstvu i nenapadanju“, *Војноисторијски гласник*, 1, (1991), 11–26; Миле Бјелајац, „Покушај стратешког ослонаца на СССР 1939–1941“, *Војноисторијски гласник*, 1–2, (2006), 41–66; Александар Животић, *Југословенско-совјетски односи 1939–1941* (Београд: Филип Вишњић, 2016); Владимир К. Волков и Леонид Я. Гибианский, *Восточная Европа между Гитлером и Сталиным 1939–1941* (Москва: Индрик, 1999).

² Александар Георгијевић Самохин (1902–1955). У Црвену армију ступио је добровољно 1918. Завршио је војну школу у Кијеву 1923, а академију „Фрунзе“ 1934. После тога био је начелник оперативног одељења штаба дивизије и начелник штаба дивизије, затим начелник пешадијског војног училишта у Орцоникидзеу и заменик начелника Главне управе војног школства. Од септембра 1940. био је војни изасланик у Југославији. На почетку рата командовао је јединицама 29. корпуса на простору Литваније, који је у првим операцијама готово у потпуности уништен. Потом је био заменик команданта за позадину славне 16. армије, којом је командовао будући прослављени маршал Константин Рокосовски. Крајем 1941. постављен је на дужност заменика начелника Друге управе Главне обавештајне управе Генералштаба Црвене армије, а фебруара наредне године постао је начелник исте управе. Априла 1942. постављен је за команданта 48. армије Брјанског фронта, али није преузео дужност јер је авион којим је превожен на нову дужност слетео иза непријатељских линија, па је заробљен. Маја 1945. ослобођен је из заробљеништва, а крајем исте године ухапшен. Осуђен је на 25 година заточења, али је ослобођен и рехабилитован 1953. Радио је као старији предавач на војној катедри Московског државног универзитета.

примљен, добијао је неопходне информације с југословенске стране и ширио оптимизам у југословенским војним редовима у погледу слања совјетске војне помоћи. Према сведочењу савременика, на челу просовјетске струје у југословенском генералштабу налазио се други помоћник начелника Главног генералштаба дивизијски генерал Коста Адамовић, који се често у свом кабинету и у присуству млађих официра из Обавештајног одељења састајао са совјетским војним изаслаником, настојећи да максимално изађе у сусрет његовим захтевима. Трудио се да му омогући приступ југословенским војним школама, уступи секције граничних фронтова и омогући посете различитим јединицама југословенске војске.³ Генерал Адамовић у својој послератној изјави датој Генералштабу Југословенске армије не пише о свом односу са генералом Самохином, али истиче постојање дубоког уверења знатног дела официра југословенског генералштаба у потребу стратегијског повезивања и ослањања на Совјетски Савез и могућност набавке неопходног ратног материјала у тој земљи.⁴ О таквом расположењу, намерама и покушајима сведочи и тадашњи начелник Треће дирекције Главног генералштаба генерал Радивоје Јанковић.⁵ Радило се о изразу дубоко утемељеног и широког схватања унутар утицајних војних кругова да се у предстојећем сукобу и у постојећим околностима југословенска краљевина у војном смислу може ослонити само на Совјетски Савез. У тренуцима кад се у сенци интензивних преговора очекивао долазак ратног материјала из Совјетског Савеза Самохинове речи су у тешким моментима ишчекивања даљег развоја догађаја уливале оптимизам и „падале као мелем на душу свих забринутих из тих тешких дана”.⁶ С обзиром на доста добру могућност приступа релевантним информацијама, намеће се питање како је совјетски војни изасланик видео југословенску оружану силу.

Пре успостављања званичних односа совјетски генералштаб је располагао информацијама да југословенска краљевина има око 15.540.000 становника и да се бројност њене војске креће око 154.000 људи, а да укупан број војноспособних износи 1.725.000, од којих је за војну службу у случају рата одређено око 1.500.000 људи. Сматрало се да би на почетку рата у војне редове било позвано око 1.380.000 људи, док би око 120.000 било ангажовано у индустрији и

³ Војни архив (ВА), Пописник 17 (П-17), к. 3, ф. 3, д. 57, *Изјава потпуковника Милисави Ђ. Перишића*.

⁴ ВА, П-17, к. 3, ф. 4а, д. 6, *Изјава генерала Косте Адамовића*.

⁵ ВА, П-17, к. 4, ф. 1, д. 23, *Изјава генерала Радивоја Јанковића*.

⁶ ВА, П-17, к. 3, ф. 3, д. 57, *Изјава потпуковника Милисави Ђ. Перишића*.

саобраћају. Рачунало се да би у случају рата на бојно поље југословенски генералштаб извео око 32 дивизије.⁷ Совјетски генералштаб пратио је и настојања југословенске владе да набави савремену војну опрему тамо где је то било могуће, па је крајем 1939. примећено да југословенска страна покушава у Шпанији да набави тенкове и муницију који су се тамо затекли по завршетку грађанског рата.⁸

У погледу саме организације југословенске војске располагало се готово сасвим тачним подацима. Наводило се да се она састоји из копнене војске, ратне морнарице и ратног ваздухопловства, а да се томе могу придати и жандармеријске и пограничне јединице које су опремљене као и војне, на чијем се челу у мирно доба налази краљ као врховни командант, коме је потчињено Министарство војске и морнарице. У погледу броја армијских области погрешно се тврдило да постоји пет, уместо шест колико их је било. Примећивано је да су њима потчињене дивизијске области као пешадијске дивизије и сви остали делови на њиховој територији. Као југословенска особеност навођено је да пешадијске дивизије носе имена по рекама или историјским местима. Бројно стање дивизија је тачно одређено, па је нотирано да постоји 16 пешадијских, две коњичке и једна гардијска дивизија, пет армијских артиљеријских пукова, три тешка артиљеријска пука, седам противавионских артиљеријских дивизиона, један тенковски батаљон јачине четири чете, један хемијски батаљон, два инжињеријска пука, један железнички пук, један пук за везу, два бициклистичка батаљона и један батаљон голубије поште. У оружане снаге је убројано и 10 жандармеријских пукова. Ваздухопловство је процењивано као групација која се састоји из три ваздухопловне бригаде у чији састав улази седам ваздухопловних пукова, један школски авио-пук и „један батаљон аутожира”. Рачунало се да југословенско ратно ваздухопловство има око 600 борбених авиона. Ратна морнарица је оцењена као флота снаге једне школске крстарице, два разарача уз још три која су у фази изградње, шест торпедних чамаца и четири подморнице, што није одговарало истини јер је на самом делу југословенска флота била јача. Везано за укупно бројно стање, Совјети су располагали подацима да се у војсци и ваздухопловству налази укупно 134.128 људи, од којих

⁷ „Из справки Разведывательного управления РККА по вооруженным силам ряда европейских стран” у: *Военная разведка информирует. Документы Разведуправления Красной армии: январь 1939-июнь 1941*, уредник Виктор А. Гаврилов (Москва: Демократия, 2009), 45–46.

⁸ „Сводка Пятого управления РККА по событиям на западе”, у: *Военная разведка информирует. Документы Разведуправления Красной армии: январь 1939-июнь 1941*, уредник Виктор А. Гаврилов (Москва: Демократия, 2009), 209.

115.000 војника, 9.883 подофицира и 9.245 официра, у пограничним јединицама 8.553 човека од којих 8.317 војника, 193 подофицира и 43 официра, а да у морнарици има 7.746 људи, од којих 4.656 морнара, 2.507 подофицира и 583 официра. Према совјетским подацима, у Југославији се под оружјем у јуну 1940. налазило 150.427 људи, од којих војника 127.793, подофицира 12.583 и официра 9.871.⁹ Претпостављало се да се услед честих делимичних мобилизација укупно бројно стање југословенске војске пење до 600.000 људи. У погледу система попуне југословенске војске знало се да путем редовног служења двогодишњег војног рока у морнарици и ваздухопловству и 18-месечне војне обавезе у копненој војсци годишње у војску долази 120.000–130.000 регрута и да грађанство између 20. и 40. године живота чини резерву оперативне, а оно између 40. и 50. године резервне војске. Рачунало се да у случају потребе могу бити позвани и сви старији од 17 и млађи од 55 година живота.¹⁰

Почетком 1941. на совјетској страни располагало се прецизним подацима о бројности југословенске војске. Исправљене су раније грешке, па је констатовано постојање шест армија, као и три коњичке дивизије. Постојала су обавештења о делимичној мобилизацији југословенске војске услед почетка италијанско-грчког сукоба у новембру 1940, приликом које су све југословенске дивизије доведене до пуне ратне формације. Знало се и да су у јединицама Пете и Треће армије на југу земље задејствовани и резервни пукови, као и поједине специјалне јединице. Располагало се подацима да је услед мобилизације југословенска војска нарасла на 700.000–750.000 људи и да се спроводи допунска мобилизација на северу и западу земље у јединицама Прве и Четврте армије, али и обиму и обухвату мобилизацијских радњи совјетска страна није имала података.¹¹

Непосредно по војном преврату у Београду 26/27. марта 1941. совјетска страна је располагала информацијама да је нова влада предузела потребне мере за организацију одбране земље, а да су неке предузете још пре приступања Југославије Тројном пакту. До њих су долазиле и вести и ограниченој војној мобилизацији и кон-

⁹ „Из разведывательной сводки 4 (по западу) 1940 г. Пятого управления РККА”, у: *Военная разведка информирует. Документы Разведуправления Красной армии: январь 1939-июнь 1941*, уредник Виктор А. Гаврилов (Москва: Демократия, 2009), 341–342.

¹⁰ Исто, 342.

¹¹ „Из разведывательной сводки 1 (по западу) Разведывательного управления Красной армии”, у: *Военная разведка информирует. Документы Разведуправления Красной армии: январь 1939-июнь 1941*, уредник Виктор А. Гаврилов (Москва: Демократия, 2009), 542–543.

центрацији јединица Друге, Треће и Пете југословенске армије на источним и југоисточним границама, а претпостављало се да ће ускоро започети и мобилизација и концентрација јединица Прве и Четврте југословенске армије на северним и западним државним границама, односно да ће укупна југословенска војна снага са 26 дивизија и шест самосталних бригада ускоро достићи снагу од 48–50 дивизија и 10 самосталних бригада, са укупно 1,2 до 1,3 милиона људи под оружјем.¹² У погледу процене југословенских војних снага, радило се о тачним информацијама о стању укупних југословенских мобилизацијских капацитета, али се јасно види да су Совјети доста слабо познавали специфичности југословенске војне организације, посебно њене ратне формације и да су број југословенских дивизија одређивали на основу претпоставке да је њена формација слична немачкој, британској или совјетској, па је тако процењено да Југославија располаже двоструко већим бројем дивизија него што је то било у стварности, а у ствари бројност једне њене дивизије је била готово двоструко већа од оних у другим модерним армијама.

Иако је совјетски војни изасланик био добро примљен у Београду и услед повољне климе у међусобним односима имао приступ значајним информацијама војног карактера, деценија совјетског војног одсуства с југословенског тла и наслаге ранијег неповерења и неподозрења које се и даље осећало учинили су да оне често буду уопштеног и шаблонског карактера. Упркос тврдњама да је совјетска војна обавештајна служба располагала развијеном обавештајном мрежом у Југославији¹³, документи говоре да се у стварности оперисало ограниченим квантумом информација о југословенској оружаној сили.

Совјетско војно изасланство у Априлском рату

Почетак напада на Југославију и немачко бомбардовање 6. априла 1941. совјетско војно изасланство је заједно с остатком совјетске мисије у Београду дочекало у згради посланства. Након тре-

¹² „Спецсообщение Разведуправления Генштаба Красной армии К перевороту в Югославии”, у: *Военная разведка информирует. Документы Разведуправления Красной армии: январь 1939-июнь 1941*, уредник Виктор А. Гаврилов (Москва: Демократия, 2009), 575–576.

¹³ Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011), 234–235.

ћег таласа бомбардовања града целокупно особље посланства, укључујући и војно изасланство, кренуло је пут Тополе. На том путу свега десетак километара од града покварио се аутомобил генерала Самохина, али је он успео да се домогне Тополе у раним вечерњим сатима. У ноћи 7/8. априла кренули су ка Врњачкој бањи, где је требало да се прикупе све дипломатске мисије. Крећући се тешко по раскаљаним и закрченим путевима, сместили су се у Врњачкој бањи, где су коначно успоставили директан контакт с представницима југословенског Министарства иностраних послова. У Врњачкој бањи одлучено је да главни део посланства ту остане, а да се у Ужицу југословенској влади придруже отправник послова Лебедев с другим секретаром Солодом и војни аташе генерал Самохин са својим помоћником за ратну морнарицу капетаном – поручником Ларичевим и возачем поручником Коваленком¹⁴ за кога се у домаћој историографији тврдило да је био помоћник совјетског војног изасланика у Београду.¹⁵ Остатак војног изасланства, на челу с помоћником војног изасланика пуковником Масловим и секретарем војног изасланства капетаном Васиљевим, остао је у Врњачкој бањи.¹⁶ Они су се заједно с осталим службеницима посланства и члановима њихових породица вратили у Београд по завршетку Априлског рата.¹⁷ У Чачку је генерал Самохин 9. априла добио дозволу од министра војске и морнарице генерала Богољуба Илића да може слободно да се креће у зони борбених дејстава. Он се већ у Чачку сусрео са сасвим противречним вестима о стању на фронту, од којих су једне

¹⁴ Петар Михајлович Коваленко (Енгелс, 1913 – Москва, 1960). Завршио је средњу техничку школу и пешадијско училиште. Краће време је био у резерви, а поново је активиран 1938. По активирању завршио је тенковско училиште. Учествовао је у Совјетско-финском рату као ађутант самосталног тенковског батаљона. Од октобра 1940. био је на службу у Главној обавештајној управи Генералштаба Црвене армије. По повратку из Југославије, где је био од децембра 1940. до маја 1941, током Другог светског рата био је претежно на штабним дужностима, задужен за оперативне и обавештајне послове. Од фебруара 1944. био је помоћник шефа совјетске војне мисије при НОВЈ. Учествовао је у многим борбама и извиђачким акцијама Другог пролетерског корпуса НОВЈ. После рата је био на дужностима у оклопно-механизованим јединицама. Због болести је пензионисан у чину потпуковника 1958. Херој Совјетског Савеза.

¹⁵ Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941–1945* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011), 237–238.

¹⁶ Архив внешней политики Российской федерации (АВПРФ), фонд 6 – Секретариат Молотова (6), опис 3 (о. 3), дело 371 (д. 371), папка 27 (п. 27), лист 77–78 (л. 77–78).

¹⁷ АВПРФ, 6, о. 3, д. 371, п. 27, л. 128.

говорице о југословенским, а друге о немачким победама. Ту се уверио и у постојање панике, за коју је чврсто веровао да је изазвана „са стране”.¹⁸ Заједно с Лебедевим, 10. априла сусрео се у Ужицу с министром иностраних послова Момчилом Нинчићем и његовим помоћницима. У кратком разговору, који је одисао напетом, бригом и нервозом, добио је обавештење да је ситуација на фронту забрињавајућа, да су Немци пробили југословенски фронт на неколико места и да се влада хитно евакуише ка Сарајеву, где су и Лебедев и Самохин позвани. И током краткотрајног боравка у Ужицу уверио се у велики страх и панику која настаје и на сам звук авионских мотора. Пут ка Сарајеву, дугачак око 200 километара, трајао је око 30 часова услед спорог кретања преко планинских превоја по киши и снегу. Током читавог пута од Врњачке бање до Сарајева наилазио је на топао пријем становништва, а у Вишеграду је дочекан с овацијама.¹⁹

Пристигавши у Сарајево, затекли су југословенске званичнике у много бољем и оптимистичнијем расположењу него што је то било приликом расанка у Ужицу. Ту су добили вести о повољнијем стању на фронтима. На састанку с министром Нинчићем 12. априла добио је информацију да се стање на фронту побољшало, да су се југословенске и британске снаге спојиле иако још увек није успостављена јединствена команда. То му је нешто касније потврдио и министар војни генерал Илић, који се интересовао за могућност хитне испоруке тенкова и авиона из Совјетског Савеза.²⁰ Услед бомбардовања Сарајева, заједно с отправником послова Лебедевим и дипломатским службеницима који су их пратили, био је принуђен да 14. априла напусти Сарајево и крене ка Трнову. Пошто су изгубили везу с југословенским властима, на вест да су владини органи отишли ка Мостару, упутили су се ка том граду. Споро су се кретали услед војне колоне с многобројним заустављањима и контролама. Пошто су заостали за војним колонама ради одмора на путу за Мостар, били су задржани од импровизованог усташког одреда у Прозору.²¹ Одатле су их усташке власти упутиле у Бугојно, а потом у Ливно, где су се снабдели бензином. Одатле су преко Сиња стигли у Сплит. Из Сплита су 15. априла кренули ка Шибенику, где је генерал Самохин од италијанског генерала добио дозволу за кретање ка Загребу. Како је пут преко Бенковца био закрчен, кренули су ка Задру. Плашећи се останка у Задру, вратили су се у Бенковац и 16. априла

¹⁸ АВПРФ, 6, о. 3, д. 371, п. 27, л. 80.

¹⁹ АВПРФ, 6, о. 3, д. 371, п. 27, л. 81–82.

²⁰ АВПРФ, 6, о. 3, д. 371, п. 27, л. 85.

²¹ АВПРФ, 6, о. 3, д. 371, п. 27, л. 89.

упутили ка Книну, а затим ка Бихаћу. Успут су се сусретали са „сликама италијанске окупације” – хапшењем жандарма у Бенковцу, колонама ратних заробљеника, од којих су многе Италијани у Задру користили за различите принудне радове. Међу ухапшенима су видели и знатан број цивилних лица. У околини Бихаћа задржани су немачког официра и спроведени у штаб, где им је саопштено да ће даље бити упућени преко Карловца у Загреб, где су стигли 17. априла.²² У Загребу су у немачкој команди примљени врло грубо. Саопштено им је да не могу назад у Београд и да ће бити послати у Грац, сем једног човека који може да се врати ради затварања посланства. Након интервенције министра иностраних послова Трећег рајха Јоакима фон Рибентропа дозвољен им је повратак у Београд у пратњи немачких официра. У Београд се нису вратили главним магистралним путем, већ споредним путем којим се раније кретала немачка војска. Успут су на сваком кораку виђали подигнуте немачке и хрватске заставе и сретали хрватске грађане који су немачку војску поздрављали уздигнутом руком. Тако су преко Загреба, Дугог Села, Кутине, Новске, Нове Градишке, Брода, Винковаца, Вуковара, Сремске Митровице, Шапца, Обреновца, Уба и Лазаревца у раним јутарњим сатима 20. априла стигли у зграду совјетског посланства у Београду.²³ Крећући се за југословенском владом, а потом централним деловима земље, генерал Самохин је био у прилици да се на директан начин упозна с током борбених дејстава, као и с размерама војног пораза југословенске краљевине. Суочивши се с догађајима на терену, био је у могућности да темељно анализира узроке југословенског војног слома и упозна се с немачком армијом и њеним начином извођења борбених дејстава.

Анализа тока борбених дејстава

Генерал Самохин је имао информацију да је генерал Душан Симић још 3. априла 1941. имао поуздане информације о груписању немачке војске на југословенским границама и да је због тога убрзао прикупљање југословенских војних снага на главним оперативним правцима. Био је сведок првог налета немачких бомбардера на Београд, за које је процењивао да их је „било око 50 и да су некажњено бомбардовали град”.²⁴ Везано за концентрацију и стратегију-

²² АВПРФ, 6, о. 3, д. 371, п. 27, л. 90.

²³ АВПРФ, 6, о. 3, д. 371, п. 27, л. 91–93.

²⁴ АВПРФ, 6, о. 3, д. 371, п. 27, л. 26.

ски развој Војске Краљевине Југославије, генерал Самохин није располагао прецизним обавештењима. Он је тврдио да је на фронту према Бугарској образована оперативна група сачињена од снага Пете и Треће армије под командом некадашњег министра војног генерала Недића и да је генерал Цукавац, командант Пете армије, под својом командом имао 12 пешадијских дивизија и три самосталне бригаде, а да је генералу Брашићу, команданту Треће армије, било потчињено 14 пешадијских дивизија и три самосталне бригаде, односно да је на том делу фронта било 26 пешадијских дивизија и шест самосталних бригада.²⁵ Информације су биле у супротности са стварним стањем, како у погледу организације командовања, тако и у погледу јачине ангажованих војних снага.²⁶ Сасвим погрешно је сматрао да је фронт према Румунији и Мађарској био брањен од групације коју су чиниле Прва и Друга армија. Није имао информацију ко је командовао том групом, али је веровао да је Првом армијом јачине 10 пешадијских и две коњичке дивизије, уз две самосталне бригаде, командовао генерал Недељковић, док је Другом, која је имала у свом саставу шест пешадијских дивизија, наводно командовао генерал Лукић. Тако је, по његовом мишљењу, у рејону Суботица-Осијек и Београд-Вршац било 16 пешадијских и две коњичке дивизије с још две самосталне пешадијске бригаде, што ни у ком погледу није одговарало истини. Он је мислио да су северозападни фронт браниле Шеста и Четврта армија, при чему је у Четвртој било шест, а у Шестој четири пешадијске дивизије, односно укупно 10 пешадијских дивизија. Везано за ангажовање гардијских јединица тврдио је да је Гарда била јачине једне пешадијске и једне коњичке дивизије с два артиљеријска пука и да је све време рата била у резерви Штаба Врховне команде, што ни у погледу јачине, нити у погледу њене намене, није одговарало стварности.²⁷

Снага југословенских ваздухопловних јединица процењена је на око 780 борбених и око 200 хидроавиона, што је било приближно тачним подацима, као и процена да се на почетку рата располагало с око 2.000 артиљеријских оруђа већег калибра, што је износило око 40% укупне југословенске артиљерије. Самохин је располагао податком о постојању око 1.900 противоклопних оруђа. Приближне истини су биле информације и о укупном броју југословен-

²⁵ АВПРФ, 6, о. 3, д. 371, п. 27, л. 27.

²⁶ О прецизном груписању југословенских и немачких војних снага 1941, стању опремљености југословенске војске и систему командовања опширније: Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, I* (Beograd: Narodna knjiga, 1984).

²⁷ АВПРФ, 6, о. 3, д. 371, п. 27, л. 27.

ских тенкова, али не и о њиховој структури, јер се веровало да је у наоружању било и 20 тешких тенкова, којих у строју није било. Тако је укупна југословенска војна снага процењена на 53 пешадијске и три коњичке дивизије, осам самосталних бригада, 980 авиона, до 2.000 артиљеријских оруђа и 100 тенкова.²⁸

У погледу италијанских, немачких и мађарских снага Самохин се сусрео с подацима да је на италијанско-југословенској граници ангажовано седам италијанских дивизија, од чега три моторизоване, две оклопне и две алпинске, док је на немачко-југословенској граници оперисало 11 дивизија – једна оклопна, четири моторизоване и шест пешадијских, прикупљених у ширем рејону Беча након довожења из Француске. Према његовом мишљењу, из југоисточне Мађарске дејствовало је три моторизоване и једна оклопна дивизија, а из Румуније једна моторизована и две пешадијске дивизије. Из Бугарске је, према Самохиновим информацијама, на Нишком правцу дејствовало осам дивизија (једна оклопна, две моторизоване и пет пешадијских), а на Струмичком правцу 10–11 дивизија – две оклопне, 4–5 моторизованих и 4–5 пешадијских. На југу Бугарске, против грчких снага ка Солуну, оперисало је осам пешадијских и моторизованих дивизија, као и једна оклопна.²⁹ Процењивао је да је у рату против Југославије било ангажовано пет оклопних дивизија са по 400 тенкова у свакој, што би значило да је укупно било 60 тешких и 900 средњих, док су остали били лаки тенкови, а подржавале су их три ваздухопловне дивизије са по 450 авиона. Исто тако процењивао је да су у акцији учествовала два мађарска корпуса, а да су по завршетку борбених дејстава на југословенску територију ушле бугарске трупе јачине 5–6 дивизија. Располагао је информацијама да су главне италијанске снаге наступале ка Сушаку и Љубљани, а помоћне из Задра ка Шибенику и Госпићу. Мислио је да је с мора извршен десант ка Мостару, док је за италијанске трупе из Албаније имао обавештења да су дејствовале ка Подгорици и Цетињу. За Немце је знао да су дејствовали ка Карловцу, Винковцима и Београду, из Мађарске правцем Суботица – Нови Сад – Београд, из Румуније ка Вршцу и Београду с помоћним снагама ка Кикинди, Петровграду и Смедереву, из рејона Софије ка Нишу, Ћуприји и Београду и правцем Крушевац – Краљево – Ужице, као и Ћуприја – Неготин. С југа су Бугарске немачке трупе дејствовале ка Струмици, Скопљу, Митровици и Краљеву, а од Штипа ка Битољу и Скопља ка Тетову,

²⁸ АВПРФ, 6, о. 3, д. 371, п. 27, л. 28.

²⁹ АВПРФ, 6, о. 3, д. 371, п. 27, л. 28–29.

Гостивару и Дебру, док је помоћни удар изведен на правцу Ћустендил – Врање и Ћустендил – Куманово.³⁰

Ток борбених дејстава делио је на два дела – етапу пограничних окршаја (6–9. априла) и етапу покушаја одбране главне одбрамбене линије (10–17. априла). У вези са првом етапом рата Самохин је био доста површно обавештен, а информације које је имао често су биле нетачне. Говорио је о почетку немачког бомбардовања и великим цивилним жртвама бомбардовања градова – Београда, Ниша и Скопља. Везано за борбе на граничном фронту првог дана рата, истицао је да су вођене на широком фронту од Струмице, преко Цариброда, до Вршца и да су Немци тог дана претрпели неуспех, а да су на Сипском каналу поражени уз велике губитке. Писао је и да су југословенске трупе, јачине једне моторизоване дивизије, продрле на Нишавском правцу око 30 километара у дубину бугарске територије, а да на северном фронту од Суботице до Љубљане није било значајних дејстава, те да се тог дана формирао чврст фронт од Солуна до Љубљане. По његовом мишљењу, и четири британске дивизије сконцентрисале су се између левог бока грчког северног и десног бока југословенског источног фронта. Располагао је информацијама о југословенском бомбардовању Беча и Темишвара и британском Софије. Његове информације су само делимично биле тачне јер Немци првог дана копнених операција нису постигли планиране успехе, али ни југословенске трупе нису успеле да одбаце снаге нападача, а још мање да продру у Бугарску. С обзиром на то да није имао директан увид у ток борбених дејстава на Нишавском правцу, Самохин је подлегао лажним вестима које су се првих дана рата шириле у позадини о наводним југословенским успесима на источном фронту, заузимању Софије од јединица генерала Недића и његовом наводном унапређењу у чин војводе. У погледу анализа операција вођених наредног дана Самохин је пао у замку сопствене контрадикторности, објашњавајући да је услед новог јаког напада на граничном фронту и тешког бомбардовања Ниша, Скопља и Београда започело повлачење југословенских трупа и да је генерал Цукавац, командант Пете армије, напустио своје трупе. Тај опис дешавања био је ближи реалности него онај везан за претходни дан, али генерал Самохин није објаснио како је дошло до тако радикално измене ситуације у току само једног дана, нити је кориговао своје утиске о првом дану ратних операција, иако је као искусан официр морао бити свестан нелогичности и контрадикторности свог исказа.

³⁰ АВПРФ, 6, о. 3, д. 371, п. 27, л. 30.

Везано за 8. април, истицао је да је тог дана пробијен југословенски фронт код Струмице и да је започело гоњење југословенских трупа, а да су борбе на прилазима Нишу биле жестоке и да су Немци на прилазима граду претрпели велике губитке у оклопној техници. Према њему, пресудни догађаји одиграли су се 9. априла, када су војници и официри хрватске народности након радијског обраћања Анте Павелића започели с масовним напуштањем јединица југословенске војске. Како је рекао, у том тренутку југословенска оружана сила остала је без 40% својих укупних ефектива. Резултат тога било је брзо немачко напредовање ка Загребу, Љубљани и Суботицу, што је за последицу имало повлачење југословенске војске са читавог северног фронта под притиском јачег противника.³¹

Везано за другу етапу рата, Самохин погрешно констатује да је Скопље пало 10. априла, али сасвим поуздано закључује да је под утиском догађаја на тлу Хрватске започело масовно напуштање војске од војника и официра хрватске националности. Због одласка официра многе југословенске јединице буквално су обезглављене и у таквом стању започеле су повлачење на главну одбрамбену линију, која је требало да се протеже Савом, Дунавом и Дравом. Самохин износи податак, који није могуће проверити, да се влада Душана Симовића обратила совјетском војном изасланству за указивање војне помоћи не само у оружју и војној опреми већ и добровољцима, по угледу на Шпанију. Приликом повлачења на главну одбрамбену линију, Штаб Врховне команде изгубио је везу с потчињеним армијама и располагао је информацијама о борбеним дејствима искључиво на основу пресретнутих британских и немачких веза. Сматрао је да су догађаји од 11. априла – односно пад Битоља, Бање Луке, Охрида и Солуна – суштински одредили исход рата и да је немачки продор ка Крагујевцу, уз одлазак „три југословенске дивизије у Грчку”, ослабио положај Војске Краљевине Југославије до крајњих граница. С обзиром на то да се 12. априла налазио у близини Штаба Врховне команде и владе, с лица места је сведочио о драматичи збивања тог дана. Док је главнина снага покушавала да се повуче ка линији Дунав – Сава – Краљево, истицао је храбар отпор војске, народа и радника у Крагујевцу и околини, који су по његовом сведочењу око два дана задржавали главнину немачких нападних колона и стишавали дејство „пете колоне” по цену великих жртава. Писао је о великом боју на прилазима Тополи и покушајима југословенске владе да обезбеди британску помоћ. По његовом сведочењу, Британци су обећали да ће убрзо упутити две механизоване дивизије

³¹ АВПРФ, 6, о. 3, д. 371, п. 27, л. 30–31.

на југословенску територију. Сматрао је да у тим тренуцима југословенска страна није искористила ситуацију у којој због лошег времена авијација није могла да дејствује, како би стабилизовала свој фронт. Оцењивао је да се општа мобилизација врло лоше спроводи и да мобилисане јединице имају „1–2 пушке на целу чету, а да су потпуно неопремљене”. За њега, вест о одласку потпредседника владе Мачека и министра Торбара у Хрватску погубно је утицала на већ озбиљно нарушени морал војске.³²

Самохинова процена ситуација на фронту 13. априла није била ни најмање оптимистична јер се југословенска војска под притиском кретала ка Црној Гори, а Немци су снажно бомбардовали Сарајево и Ужице. Симовићеву реконструкцију владе, у којој је министра трговине Андреса, који је дао оставку, заменио Бариша Смољан, а ради одржавања вештачке националне равнотеже, као министар без портфеља уведен у владу Јурај Крњевић уз улазак Словенаца Франца Сноја као министра без портфеља и Мими Крека за министра јавних радова уместо погинулог Франца Куловца, сматрао је изразом политичке нужности у безнадежној ситуацији. За Самохину је 14. април био дан потпуне катастрофе југословенске државе и војске. Пошто није имао прецизне информације, сматрао је да је влада авионима отишла у Турску. Био је сведок снажног немачког бомбардовања Сарајева и Мостара, као и масовног заробљавања југословенских официра и војника. До њега су долазиле информације и да је у Црној Гори проглашена совјетска власт и да је потрајала до поднева 16. априла, као и штурми подаци о успесима југословенске војске у Албанији. О последњим данима Војске Краљевине Југославије писао је као тренуцима пада Краљева, Ужица, Сарајева и Шибеника 15. априла, Цетиња 16. априла, кад су остаци југословенске војске одступили ка Никшићу, а насупротив свеопштем поразу и расулу јединице које су се затекле у Албанији налазиле су се на 30 километара од Љубљане. Гледано из његовог угла, одлазак владе из земље произвео је потпуни хаос и завео потпуно безвлашће у земљи, што је успешно користила „пета колона”. Означавао је генерала Недића као иницијатора идеје о почетку преговора с немачком страном и слању делегације у Београд ради потписивања примирја и на крају под немачким притиском безусловне капитулације. Генерале Недића, Бодија и Калафатовића, заједно с бившим министром иностраних послова Александром Цинцар-Марковићем, сматрао је „капитулантском групом”. Процењивао је да је у борбеним дејствима

³² АВПРФ, 6, о. 3, д. 371, п. 27, л. 32.

југословенска војска имала око 50.000 погинулих и око 150.000 рањених, што је било знатно више, као што је преувеличана и његова процена да је у бомбардовању Београда страдало 32.000, Сарајева 12.000, Ниша 4.000 и Скопља 2.000 људи, док је немачке губитке процењивао на око 2.500 мртвих и око 5.000 рањених.³³ Иако током борбених дејстава није био у прилици да прикупи поуздане информације, крећући се заједно с југословенском владом, а потом и самостално простором на коме су вођене борбе, као непосредан сведок и искусан официр успео је да означи главне процесе, анализира их и донесе одговарајуће закључке.

Организација војске

Једном од главних слабости југословенске војске генерал Самохин сматрао је њену застарелу организацију и слабу техничку опремљеност. Пешадијске дивизије које су имале и до 30.000 људи, пешадијске пукове јачине 5–6.000 људи и артиљеријски од око 3.000 људи гледао је као масивне и непокретне, неприлагођене савременом боју. По њему, масовности југословенских јединица умногоме је доприносила њихова четворна формација, односно организација дивизије с четири пешадијска и 1–2 артиљеријска пука и пешадијског пука с четири батаљона и противоклопном четом јачине 12 оруђа. Исто тако, мањак оклопних јединица, за које је погрешно тврдио да су имале снагу три батаљона, а постојала су свега два и слаба авијација од свега шест пукова, иако није знао или је пренебрегавао да их је било осам, за њега су били озбиљни недостаци југословенске војске и суштински узроци њене слабе ефикасности у савременом боју. У вези са оружјем примећивао је да у борбеним дејствима у јединицама југословенске војске није видео нове моделе наоружања и војне опреме у односу на оно кое је раније упознао.³⁴

Насупрот југословенској војној организацији, коју је сматрао затарелом, истицао је немачку војну организацију као савремену и у својим извештајима јављао појединости везане за организацију немачких ваздухопловних снага, формацију немачких оклопних, моторизованих, брдских и пешадијских дивизија. У погледу наоружања немачке пешадије било му је упадљи-

³³ АВПРФ, 6, о. 3, д. 371, п. 27, л. 33–34.

³⁴ АВПРФ, 6, о. 3, д. 371, п. 27, л. 35–36.

во присуство великог броја аутомата, лаких митраљеза и минобацача, док је у артиљерији примећивао да превладавају хаубице, као и да унутар дивизија постоји снажна противоклопна артиљерија. Везано за савремене немачке тенкове, закључио је да су југословенска противоклопна оруђа у калибру 37 и 75 милиметара била беспомоћна у борбама с немачким средњим и тешким тенковима, али да су код Кочана успели да униште око 20 средњих тенкова.³⁵

Командовање

Анализирајући проблематику командовања у југословенској војсци током Априлског рата, генерал Самохин је закључио да је оперативно руковођење југословенског врховног командовања дошло до изражаја само у смислу раније разрађеног оперативног плана. Он је југословенском ратном плану замерао искључиво дефанзивни карактер, који је у почетку подразумевао одбрану граничне линије, потом ослонац на велике реке – Саву, Дунав, Велику Мораву и Уну, а потом одсудну одбрану планинских рејона у унутрашњости земље. По њему свака армија и свака дивизија у духу тог плана имале су одређене инструкције и требало је да дејствују по њима. Он је југословенским ратним планерима замерао да нису довољно водили рачуна о реалном односу својих и противничких снага и да је зато у пракси брзо дошло до тога да су армије и дивизије биле принуђене да самостално воде борбе, ослањајући се искључиво на своја, махом пешадијска средства. Сматрао је да је југословенско врховно командовање већ 8. априла изгубило сваку оријентацију у реалном времену и да наређење о повлачењу на линију одбране дуж великих река не само што није одговарало фактичком стању већ је и погоршавало положај армија које су се бориле за излазак из окружења које им је претило. Као примере необавештености југословенског врховног командовања о стању на фронту наводио је своје разговоре с министром војним генералом Илићем, који му је признао да информације о дешавањима добија преко британског радија. Други пример губљења реалне оријентације за њега је била усхићеност генерала Симовића британским обећањем да ће ускоро бити послате две британске механизоване дивизије, у околностима када је Бања Лука већ пала, Краљево се налазило пред падом, фронт се

³⁵ АВПРФ, 6, о. 3, д. 371, п. 27, л. 37.

повијао ка планинама, а Италијани напредовали дуж морске обале ка Шибенику, Сплиту и Дубровнику. Према његовом мишљењу, дезорганизацији система командовања ишла је на руку и делатност „пете колоне“, која је већ другог дана рата у својим рукама имала највећи део стационарног система веза. Наглашавао је да штабови армија до краја рата нису знали где се налази Штаб Врховне команде, а као позитивно искуство из рада Штаба Врховне команде истицао је чињеницу да је успео да избегне уништење у деловању немачке авијације. За њега је главна грешка југословенског врховног командовања била у најближој вези с целокупним системом припреме земље за рат и делимично у ратном плану, који је одражавао тај и такав систем. У условима одсуства савремених средстава за вођење рата, неповољних државних граница, како по облику, тако и дужини, покушај базирања главнине одбране у равницу у окршају с противником какав је била Немачка, по мишљењу Самохина, неизбежно је водио ка губитку главних снага у равници и немогућности успостављања чврстог одбрамбеног система у планинским пределима. Сматрао је да би за немачку страну много теже било да је југословенска страна као прву одбрамбену линију искористила природну баријеру коју чине велике реке, уз пребацивање главнине индустрије у планинске пределе унутрашњости земље.³⁶ Закључивао је да немачко командовање није одустајало од својих принципа везаних за уништење противника по деловима на основу једновременог притиска на оперативну дубину противника и да је ток рата показао да уопште није било потребно мењати основну замисао операција, чија се целовитост у погледу карактера и изабране форме задржала све до југословенске капитулације.³⁷

Тактика

Везано за анализу југословенских тактичких форми, Самохин се ограђивао да није у стању да изведе целовитије закључке јер на основу виђеног у Априлском рату није било могуће то учинити. Сматрао је да су борбена способност војске, која је била подривена изнутра, слаба обученост резерве, заостала тактика, као и слаба техничка средства, довели до губитка способности супротстављања нападачу и да то представља главни разлог хао-

³⁶ АВПРФ, 6, о. 3, д. 371, п. 27, л. 40–42.

³⁷ АВПРФ, 6, о. 3, д. 371, п. 27, л. 2.

тичног начина извођења борбених дејстава, који се у сусрету с неупоредиво спремнијим противником често претварао у очајнички отпор мањих окружених група. Уочавао је да је током рата југословенска војска изводила искључиво одбрамбене акције. Оцењивао је да је борбени поредак дивизије био сувише растегнут на 20 километара у просеку, с 10–12 батаљона у првом ешелону, док је пук покривао фронт од приближно 8 км и имао је у првом ешелону три, а у другом један батаљон, док је батаљон најчешће бранио фронт дужине 4 км с три чете у првом и једном у другом ешелону. Закључивао је да се до пуковског нивоа систем држао под контролом, а да на вишим нивоима уопште није функционисао и да зато употреба већих јединица као целине није могла да дође до изражаја. У погледу противоклопне одбране дивизије, која је имала укупно 48 противоклопних оруђа калибра 37 милиметара, таква дивизија била је у неповољном положају, што је немачке оклопне јединице доводило у готово идеалне услове. Исто тако, мали број артиљеријских оруђа за подршку онемогућавао је јачу одбрану у савременим условима вођења борбе. Закључивао је да су се сви бојеви у којима је југословенска војска исказивала организованији отпор завршавали обилазним маневром немачких снага. Где год су Немци наилазили на згуснути фронт, они су једновременно готово по шематском принципу тукли комплетну дубину распореда браниоца, уз пробој који је потом следио у циљу одвајања појединих елемената борбеног распореда једних од других и њиховог појединачног уништења.³⁸ Сматрао је да је југословенску одбрану додатно отежавало одсуство снажније ловачке и бомбардерске авијације, као и мали број расположивих тенкова. Резултат тога била је апсолутна немачка превласт и на земљи и у ваздуху. Закључивао је да су то основни разлози што се југословенска одбрана током рата сводила на појединачне случајеве херојства и погибије или бекства.³⁹ Везано за кретање при одступним маршевима јединица југословенске војске, оцењивао је да ништа није показано јер се при повлачењу кретало у два реда с комором у средини, што се на крају сливало у јединствени поток у коме се мало шта могло препознати и разазнати. У таквим условима није могло доћи до сусретних бојева.⁴⁰ Везано за тактику ваздухопловних јединица, примећивао је да упркос несумњивој ваздушној превласти Немачке, југословенско

³⁸ АВПРФ, 6, о. 3, д. 371, п. 27, л. 3.

³⁹ АВПРФ, 6, о. 3, д. 371, п. 27, л. 44–45.

⁴⁰ АВПРФ, 6, о. 3, д. 371, п. 27, л. 47.

ваздухопловство успело да оформи веће нападне формације и да изврши одређене нападе на циљеве који су се налазили на простору Аустрије, Румуније и Бугарске, при чему је претрпело знатне губитке од дејстава противавионске артиљерије. У другом делу рата, по његовом сведочењу, југословенско ваздухопловство претрпело је знатне губитке како у ваздушним борбама, тако и на аеродромима, па није могло у значајнијој мери да испољи утицај на даљи ток борбених дејстава. Располагао је обавештењима да је мањи број авионских посада с авионима успео да напусти земљу. Био је сведок „херојске појединачне борбе пилота – ловаца“, који упркос дивовском држању нису могли да нанесу теже губитке немачкој авијацији. Сем тога, сматарао је да се од ваздухопловних снага, које су у свом саставу имало различите типове авиона, од којих су многи били технички заостали, са слабо развијеном мрежом аеродрома која није омогућавала примену ширих маневара и заштиту од удара из ваздуха, није могло очекивати више, те да су то кључни разлози који су довели до брзог слома југословенског ваздухопловства.⁴¹

Сумарни утисци о недостацима Војске Краљевине Југославије

Сумирајући утиске о југословенској војсци и њеном поразу у краткотрајном судару са силама Осовине, генерал Александар Самохин је закључио генерал Симовић није успео ни да консолидује стање унутар саме владе, пре свега у погледу односа између потпредседника владе Влатка Мачека, на једној и представника некадашњих опозиционих партија, на другој страни и то је, по његовој оцени, уносило само сумње и бриге у народ, а влада са своје стране није много чинила како би изашла у сусрет захтевима који су се неколико дана раније могли чути на демонстрацијама. Националне мањине, подстакнуте споља, тежиле су слому државе, а побуна у Хрватској пресудно је утицала на даљи ток догађаја. Као један од узрока брзог слома југословенске оружане силе маркирао је и подвојености унутар самог националног корпуса, који је био опредељен за пружање отпора Осовини, али нагрижен унутрашњим политичким и социјалним сукобима. На економском плану Самохин је сматрао да је Југославија била својеврсни „економски привезак Енглеске и Француске“ и да је као таква

⁴¹ АВПРФ, 6, о. 3, д. 371, п. 27, л. 67.

развијала екстензивну привреду у којој се индустрија слабо и споро развијала, и то искључиво на прерађивачкој страни. За совјетског војног изасланика југословенска економска зависност од иностранства озбиљно се одразила на одбрамбену моћ земље, посебно у сфери војне индустрије, која је упркос постојању низа војних фабрика производила готово искључиво пешадијско наоружање, без производње тенкова и артиљеријских оруђа, уз слабу ауто-индустрију и недовољно развијену авио-производњу. То је усмерило Југославију ка војним набавкама у иностранству, и то у ограниченим количинама. Он је у томе видео главни разлог зашто је југословенска војска ушла у рат слабо технички опремљена и без савремених борбених средстава.⁴² Припрему оружаних снага за вођење савременог рата сматрао је изузетно слабом. Истицао је да је Југославија имала наоружање и опрему за свега 53 дивизије, док је 10 било без наоружања и опреме. Не познајући довољно југословенску војну организацију, судећи према укупној бројности о броју југословенских дивизија, Самохин је прецењивао њихов укупан број у југословенској војсци, али је у погледу размера био у праву јер је за отприлике шестину југословенских формација недостајала опрема. Сматрао је да је одсуство савремених ратних средстава утицало на егзистирање превазиђених форми боја.⁴³ Командни кадар је, по мишљењу генерала Самохина, школован на превазиђеним тактичким формама и због тога је услед шаблонског начина размишљања лако губио контролу над трупима у сусрету са савременим тактичким поступцима противника, док је на другој страни више командовање слабо познавало савремено ратовање и стварало „академске форме ратног плана“, без осврта на своје могућности и могућности противника, покушавајући да води борбу с противником који је по свим параметрима био јачи, а да није ни покушао да искористи географске предности.⁴⁴ Слабо обучена резерва чинила је главну масу пешадије, за коју је тврдио да у борби није представљала групацију која се налази под јединственом командом. Питао се како југословенско војно вођство није успело да примени неко од искустава из дотадашњег тока рата, првенствено на западу. Сматрао је да је делатност „пете колоне“ добрим делом утицала на брз југословенски војни пораз, јер су редови владиних службеника и официра били препуни немачких агената. Основном грешком југосло-

⁴² АВПРФ, 6, о. 3, д. 371, п. 27, л. 64.

⁴³ Исто.

⁴⁴ АВПРФ, 6, о. 3, д. 371, п. 27, л. 65.

венских власти на том плану сматрао је чињеницу да су дозволиле да око 1.500 немачких агената напусти земљу пред почетак рата, а да се у њу врате током самог рата, као преводиоци. Тврдио је да је током немачког бомбардовања Београда војни изасланик пуковник Тусен из зграде посланства радио-везом коригао бомбардовање града.⁴⁵ Улогу официра хрватске националности у рату сматрао је „криминалном”, јер су поред напуштања јединица војске „ишли по позадини, сејали панику и дезинформисали становништво”. Био је сведок случајева да су у сандуцима муниције, уместо граната, биле упаковане поморанџе, а да су многе гранате биле у неисправном стању. По његовом мишљењу, шифра није ни постојала јер се од раније налазила у немачким рукама, а многи немачки агенти отворено су сретали немачке јединице и информисали их о стању на терену, показујући им које су југословенске јединице и на ком месту заузеле положаје.⁴⁶ Генерал Самохин је, као искусан официр широког војног образовања, настојао да на свеобухватан начин сагледа узроке југословенског војног пораза у Априлском рату. Иако му из објективних разлога многе информације нису биле доступне, крећући се заједно с југословенским трупима, настојећи да непрекидно држи контакте с југословенским властима, успео је да употпуни слику о југословенској војсци и ранијим југословенским материјалним и мобилизацијским припремама, упозна се с немачком војном праксом у стварности и донесе дубље закључке о карактеру савремених борбених дејстава.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Војни архив (ВА), Пописник 17 – Војска Краљевине Југославије
Архив внешней политики Российской Федерации (АВПРФ), фонд 6 (Секретариат В. М. Молотова)

Бјелајац, Миле. „Покушај стратешког ослонаца на СССР 1939–1941”. *Војноисторијски гласник*, 1–2, (2006), 41–66.

Cvetković, Slavoljub. „Jugoslovensko-sovjetski pregovori 1941. o zaključenju ugovora o prijateljstvu i nenapadanju”. *Војноисторијски гласник*, 1, (1991), 11–26.

⁴⁵ АВПРФ, 6, о. 3, д. 371, п. 27, л. 66.

⁴⁶ АВПРФ, 6, о. 3, д. 371, п. 27, л. 67–68.

Гаврилов, Виктор. *Военная разведка информирует. Документы Разведуправления Красной армии: январь 1939-июнь 1941*. Москва: Демократия, 2009.

Hoptner, Jacob. *Jugoslavija u krizi 1934-1941*. Rijeka: Otokar Keršovani, 1973.

Новиков, Николай. *Воспоминания дипломата*. Москва: ИПЛ, 1989.

Petranović, Branko. *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1941*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

Terzić, Velimir. *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, I*. Beograd: Narodna knjiga, 1984.

Тимофејев, Алексеј. *Руси и Други светски рат у Југославији. Утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2011.

Волков К. Владимир, и Леонид Я. Гибианский. *Восточная Европа между Гитлером и Сталиным 1939-1941*. Москва: Индрик, 1999.

Зеленин, Владимир. *Советско-югославские отношения 1917-1941*. Москва: Наука, 1992.

Животић, Александар. *Југословенско-совјетски односи 1939-1941*. Београд: Филип Вишњић, 2016.

Dr. Aleksandar Životić, Associate Professor
Faculty of Philosophy, University of Belgrade
E-mail: aleksandar.zivotic@f.bg.ac.rs

SOVIET MILITARY ATTACHE IN BELGRADE ABOUT CAUSES OF YUGOSLAV ROYAL ARMY DEFEAT IN THE 1941 APRIL WAR

(Summary)

Soviet military attaché Major General Alexander Samohin analyzed the causes of the rapid military breakdown of the Yugoslav Kingdom in April 1941 and saw the main causes of its military defeat in a series of weaknesses of the Yugoslav armed forces, inaccurately assessing its physical strength at fifty-eight infantry, three cavalry and one motorized division, The technical inferiority of the Yugoslav Army, doctrinal weaknesses, inadequate war plans, outd-

ated military thought, overt tactical forms, a weak organization of the command system and training, and absolute German dominance in the airspace determined the fate of the Yugoslav Army. In addition, he considered - Yugoslavia a country where there was no unity of purpose in either the - government or the people, which was considered an agrarian country that had been under the dominant French and British political, military, and economic influence for many years. There was no strong military industry and an insufficient the amount of modern weapons and military equipment to effectively counter the well-equipped and organized German Army and operations of a widespread "fifth column" element.

KEYWORDS: *Yugoslavia, Soviet Union, Germany, April War, army, combat operations, military attache, Alexander Samohin.*

327:355(497.1:73)"1973"(093.2)
339.92(497.1:73)"1973"(093.2)
COBISS.SR-ID 283774732

Оригиналан научни рад
Примљен: 9. септембар 2019.
Прихваћен: 21. октобар 2019.

Др Татјана Милошевић, научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања, Београд
E-mail: tatjana74.milosevic@gmail.com

ВОЈНОЕКОНОМСКА САРАДЊА ЈУГОСЛАВИЈЕ И СЈЕДИЊЕНИХ АМЕРИЧКИХ ДРЖАВА У ПОСТВИЈЕТНАМСКОМ ПЕРИОДУ

АПСТРАКТ: У раду се на основу архивске грађе југословенског порекла и литературе анализира економски и војни сегмент југословенско-америчке сарадње после окончања Вијетнамског рата и потписивања Споразума о миру 24. јануара 1973. године. Образлажу се сви ограничавајући фактори који су утицали на појаву повремених осцилација у тим сегментима сарадње. Истовремено се указује и на положај Југославије на светској политичкој сцени и анализира начин на који је успела да сачува свој статус у новим условима детанта. Паралелно се указује на значај и важност америчког интереса према Југославији као фактору мира и стабилности на Балкану.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Југославија, Сједињене Америчке Државе, Никсон, Тито, Кисинџер, економија, војска, наоружање, Панама, Чиле, несврстани, Вијетнам, Арапско-израелски рат

Стање у међународним односима

Почетком седамдесетих година долази до попуштања међународне затегнутости у свету и јачања детанта. Биполарни детант Сједињених Америчких Држава и Совјетског Савеза подразумевао је својеврсни монопол две силе у међународним односима у решава-

њу међународних проблема са позиција силе. Такав систем равнотеже снага у свету био је у директној колизији са политиком несврставања. Међународну ситуацију карактерисала је појачана борба народа и земаља за ослобођење, независност, самостални прогресивни развој и равноправно учешће у унапређењу међународних односа у сложеним условима глобалног мира заснованог на нуклеарној равнотежи међу великим силама. Истовремено је долазило до заоштравања и појаве проблема у развоју светског економског система. Све већи јаз између развијених и земаља у развоју почео је да утиче на светски мир и безбедност. Поред већ присутних сукоба између Истока и Запада, све више на снази добија конфронтација између Севера и Југа, која постаје важан чинилац затегнутости у међународним односима. САД су у Вијетнаму наставиле рат са циљем да га применом силе и других видова притисака принуде да прихвати решење о коначној подели Вијетнама. На Блиском истоку владало је специфично стање ни рата ни мира. За Израел, који је имао америчку подршку, такво стање значило је мир, док је за арапске земље значило продубљивање кризе. Због подршке западног света политици Израела на Блиском истоку, чланице Организације земаља извозница нафте (ОПЕК) увеле су нафтни ембарго Сједињеним Америчким Државама, што је резултовало турбуленцијама у светској привреди. Посете америчког председника Ричарда Никсона Пекингу и Москви 1972. представљале су печат триангуларних односа између три велике силе – САД, Совјетског Савеза и НР Кине. Оне су представљале подстицај другим силама, као и мањим земљама, да сагледају свој положај, безбедност и улогу у новим условима при спровођењу политике попуштања и преговарања, пре свега између великих сила САД и СССР-а. Никсонова посета Москви значила је потврду и оријентацију двеју сила на усвајање прагматске и компромисне линије у међусобним односима, док је посета Пекингу дефинитивно означила крај периода *дубоко замрзнутих* односа између две земље и почетак њихове нормализације на основу признавања стварности и извесног паралелизма интереса у Азији.¹

¹ ДА МСП РС, ПА, 1973, Ф-96, 6, *Међународне теме*; Ivo Visković, „Односи Југославије и САД”, *Jugoslavenski pregled*, XXXII, бр. 1 (1988), 23–45; Ranko Petković, *Jedan vek odnosa Jugoslavije sa SAD* (Београд: Војноиздавачки и новински центар, 1992), 119; Robert Šulcinger, *Američka diplomatija od 1900. godine* (Београд: Удружење за студије САД у Србији, 2011), 291–302; Leo Mates, *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije* (Београд: Nolit, 1976), 208–219, 236–239. Velibor Gavranov, Momir Stojković, *Međunarodni odnosi i spoljna politika Jugoslavije* (Београд: Savremena administracija, 1972), 235. Драган Богетић, „Југословенско-амерички односи у сенци арапско-израелског рата 1973. године”, *Токови историје*, бр. 2 (2013), 181–208.

Тешка искуства Вијетнамског рата и његова огромна цена (више од 50.000 мртвих, трошак преко 140 милијарди долара) оставили су последице по америчко друштво, које се нашло подељено. Истовремено су довела и до ограничавања употребе америчке силе. У складу са тим дошло је до промене дотадашње америчке доктрине еластичног одговора и усвајања нове тзв. Никсонове доктрине (реалистичног одвраћања²). Нова доктрина била је само покушај да се уз напуштање неких нереалних циљева обезбеде основни амерички интереси и позиције уз већи допринос и учешће америчких НАТО савезника. САД су настојале да обезбеде тзв. атомски кишобран и преко њега доминантну позицију у западном блоку, као и мандат за кључне разговоре о стратешком наоружању са СССР-ом, с обзиром на то да је преговарање истицано као основа њихове нове стратегије. То је значило да се САД нису одрекле употребе војне силе у разрешавању криза, али да су уместо ангажовања јаким копненим снага почеле са давањем предности муњевитим интервенцијама флоте и авијације као подршке савезницима. Основна америчка оријентација сводила се на уздржавање од директне војне конфронтације.³ Истовремено унутрашњи проблеми у САД довели су до ограничавања права председника у ангажовању америчких војних снага у иностранству, као и могућности вођења рата без сагласности Конгреса. Последица серије скандала у коју је био умешан врх Беле куће довела је до значајног пада престижа председника, а пораста улоге и значаја Конгреса. Метод и стил новоименованог државног секретара за националну безбедност Хенрија Кисинџера⁴

² Dušan Nikoliš, *SAD Strategija dominacije* (Beograd: Radnička štampa, 1985), 18–19.

³ *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985*. Концепција, доктрина и систем општенародне одбране (Beograd: VIZ, 1981), 297–299.

⁴ Избором Никсона за америчког председника 1968, Хенри Кисинџер постао је званични председников саветник за питања националне безбедности. За време другог Никсоновог мандата постављен је, 1973, на дужност државног секретара. Добитник је Нобелове награде за мир 1973. године. Заједно са Никсоном творац је тзв. реалполитике и детанта. Према несврстаним земљама Кисинџер је примењивао селективну политику и различите критеријуме, зависно од потреба америчке политике и конкретних услова. Као амерички државни секретар и саветник за националну безбедност у оквиру начела америчке спољне политике настојао је да неке значајније несврстане земље преко билатералне сарадње веже за САД, каналише их на уску регионалну политику и отупи оштрицу њихове антиимперијалистичке борбе. Међутим, развој међународних догађаја, посебно Четврта конференција несврстаних у Алжиру 1973, утицали су на промену политичког става Сједињених Држава према тим земљама, у смислу да се на њих почело гледати као на снагу на коју се морало озбиљно рачунати. У складу са променама у међународним односима, амерички државни секретар Кисинџер

дали су печат целокупној америчкој политици према свим региони-ма. Основа Кисинџеровог политичког метода базирала се на везивању (тзв. linkage) проблема и реципрочности уступака којима би се добила шири примена у америчкој политици. У новим условима детанта и односа међу великим силама основни интерес и однос Америке према Југославији остао је непромењен. САД су, као водећа сила Запада, имале одређене политичке и стратешке интересе на Балкану, који су подразумевали обезбеђење јужног крила НАТО-а, очување позиција на Медитерану, Блиском истоку и спречавање СССР-а да оствари своје тежње у тим деловима света. Пошто је Југославија имала изузетан геостратешки положај и уз Албанију чинила део баријере којом је спречаван директан излаз СССР-а на Средоземље, амерички интерес за стање и кретања у Југославији постојао је наглашен. То је значило да је америчка страна инсистирала да војно и политички задржи Југославију у својој интересној сфери и да је веже за себе у економском смислу. На тај начин Сједињене Државе настојале су да заштите Југославију од совјетског утицаја и омогуће јој очување територијалног суверенитета и интегритета.⁵

Сједињене Државе показале су интерес за развијање и проширење сарадње са Југославијом и очување њеног независног и несврстаног положаја. За САД је Југославија и даље представљала битан фактор мира и стабилности на Балкану, али у зависности од конкретних потреба своје политике повремено су умеле да врше притисак на Југославију, чему су умногоме доприносила југословенска унутрашња кретања и спољнополитичка оријентација. Кисинџерова пракса „везивања“ у билатералним односима, односно покушаји условљавања решавања појединих питања конкретним уступцима друге стране, често су били веома присутни у америчком постављању према Југославији.⁶

Иако су се почетком седамдесетих година билатерални односи између Југославије и Сједињених Америчких Држава развијали узлазном путањом, ипак је у појединим сегментима сарадње, због не-

је 1973. у Уједињеним нацијама назвао политику несврстаности „сврставањем у нови блок“. Више о томе видети: Tatjana Milošević „Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države u vreme detanta: Susreti Josipa Broza Tita i Henrija Kisindžera 1970. i 1974.“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (2018), 177–202.

⁵ ДА МСП РС, ПА, 1973, Ф-96, 6, *Међународне теме*; Vladimir Petrović, *Titova lična diplomatija. Studije i dokumentarni prilozi* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2010), 226–227.

⁶ АЈ, КРР, I-5-b/SAD, Забелешка о односима између САД и СФРЈ, 14. 4. 1973. Vladimir Petrović, *Titova lična diplomatija. Studije i dokumentarni prilozi* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2010), 233.

ких аспеката југословенског спољнополитичког и унутрашњег развоја, повремено долазило до њиховог заостравања. Свакако је све агресивније деловање антијугословенске емиграције у САД представљало важан фактор, који се веома негативно одразио на даљи развој југословенско-америчких односа. На осцилације у односима утицао је и изразито критички став Југославије према свим манифестацијама америчке спољне политике (посебно према Вијетнаму, Блиском истоку, Чилеу и Панами), с обзиром на потпуно различито југословенско и америчко гледиште о стању и начину превазилажења криза у тим земљама. Југославија је од почетка кризе на Блиском истоку пружала подршку арапским земљама (својим савезницима из Покрета несврстаних), што је изазивало незадовољство и бурне реакције Америке. Истовремено камен спотицања представљало је и неподударање ставова југословенског и америчког естаблишмента око узрока и отклањања дејства светске економске кризе. Оно што је трајно могло раздвојити две земље свакако је идеологија којом се руководила Југославија.⁷

Међутим, развој економских, војних и политичких односа, општи положај САД у поствијетнамском периоду⁸, промена односа са великим силама – Кином и СССР-ом, дефинитивно су довели до модификације њихове политике, промене америчке тактике у свету и начина реаговања ради заштите сопствених позиција и интереса. Унутрашњи развој Југославије у америчким анализама сматрао се важним параметром њене опште спољнополитичке позиције и стабилности. Пошто је период од 1969. до 1972. у Југославији био карактеристичан по јачању националистичких, сепаратистичких и либералистичких снага, према мишљењу америчке администрације такве појаве могле су утицати на слабљење јединства земље, кохезије друштва и доприносити одређеним економским тешкоћама и неким хроничним слабостима привреде. Према проценама америчких аналитичара постојала је могућност да ће после Тита у Југославији наступити „тежа времена због дејства дезинтеграционих снага“. Међутим, преовладало је уверење да су снаге које су биле за очување интегритета и несврстане позиције Југославије биле јаче и у функцији одржавања независне позиције у односу на СССР. Заме-

⁷ ДА МСП РС, ПА, 1973, Ф-96, 6, *САД и Југославија*; Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta 1972–1975* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2015), 78–79.

⁸ Назив који су користиле југословенске власти за период након окончања Вијетнамског рата и потписивања Споразума о миру 24. јануара 1973. године.

ник америчког државног секретара Кенет Раш⁹ сматрао је да су Сједињене Државе Вашингтонску декларацију¹⁰ доживљавале као „угаони камен” којим је дефинисан однос са Југославијом.

Економска и војна сарадња Југославије и Сједињених Америчких Држава

У том периоду у свету долази до велике трансформације постојећег система међународних економских односа увођењем нафтног ембарга Сједињеним Америчким Државама, што је довело до рецесије светске привреде и повремене светске и монетарне кризе. У Београду се страховало да би све постојеће промене у међународним односима могле негативно утицати на будућу економску сарадњу Југославије и Сједињених Држава.¹¹

Међутим, економски односи између две земље дуже време испољавали су стабилност и повољно су се развијали. Југословенски извоз у САД повећан је за 34 одсто. Дошло је до оснивања заједничких привредних комора, потписивања споразума о гарантовању америчких приватних инвестиција у Југославији, научно-технолошкој сарадњи и чартер авио-саобраћају. Проширена је инвестициона сарадња и повећан туристички промет.

За време посете потпредседника Савезног извршног већа Јакова Сиротковића¹² Сједињеним Државама (10–17. фебруара 1973) по-

⁹ Кенет Раш (1910–1994) у време Никсонове администрације био је постављен на место помоћника министра одбране од 1972. до 1974. године. После тога је постављен за америчког амбасадора у Француској.

¹⁰ Вашингтонска декларација донета је 1971, приликом посете председника Тита Сједињеним Америчким Државама. Представљала је платформу на којој су се заснивали дугорочни односи Југославије и САД.

¹¹ Према Шулцингеру, представници арапских нафтних организација састали су се у октобру 1973. у Кувајту, где су се договорили да се на специфичан начин укључе у рат и изврше притисак на велике силе. Одлучили су да производњу нафте смање на 5% некадашње месечне производње све до ослобођења подручја која је заузео Израел и до признавања палестинских права. Крајем октобра дошло је до потпуног прекида испоруке нафте САД. Цене су се ушестостручиле. Тај удар цена назива се Нафтни удар. Поред Нафтног удара и Јомкипурски рат утицао је на потпуну промену геостратешке ситуације у том делу света, с обзиром на то да су САД биле активно укључене у дипломатско решавање арапско-израелског конфликта. Циљ Никсонове дипломатске акције био је да ниједној страни не омогући одлучујућу победу како би преговори о миру били могући. АЈ, КРР, I-5-b/SAD, *Забелешка о односима између САД и СФРЈ*, 14. 4. 1973.

¹² Јаков Сиротковић (1922–2002) био је економиста, државни саветник и директор Савезног завода за планирање у Београду од 1956. до 1960. године. Био

тврђено је постојање заједничког интереса и потребе за дугорочном и стабилном економском сарадњом две земље. Ради редовнијег праћења и даљег развоја економских односа обострано је прихваћена идеја о формирању Југословенско-америчке коморе у СФРЈ и Америчко-југословенске у САД. Уследило је повећање југословенског извоза у САД и тиме су створени услови за увоз савремене опреме и технологије. Са САД су потписана два споразума – тзв. Споразум о гаранцијама америчких приватних инвестиција у СФРЈ и Споразум о научној и технолошкој сарадњи између САД и СФРЈ.¹³

Потпредседник СИБ-а Сиротковић водио је разговоре са највишим функционерима америчке администрације (са државним секретаром Виљемом Роџерсом¹⁴ и министром финансија Џорџом Шулцом). Одабрани моменат за посету био је добар с обзиром на нагло побољшање односа између две земље, којој је допринело потписивање Споразума о Вијетнаму.¹⁵ Јавности је на подесан начин приказан интерес америчке администрације за јачање дугорочне економске и финансијске сарадње са Југославијом. Обе стране руководиле су се оценом да су развијени економски односи представљали добру основу за даљи развој свеукупних билатералних односа. Ова посета представљала је значајан допринос и корак даље у разради и конкретизацији основног политичког договора садржаног у заједничкој изјави (Вашингтонска декларација) двојице председника новембра 1971. године. Обе земље показале су интерес за постављање сарадње на солидну, програмирану и дугорочну основу. Она је по својим разноврсним и новим формама требало да представља позитиван пример обogaћене кооперације најразвијеније капиталистичке земље са једном малом социјалистичком, неангажованом земљом у развоју, што је по америчкој оцени могло подстицајно утицати и на друге источноевропске земље.¹⁶

је и ректор Универзитета у Загребу од 1966. до 1968. године. Функцију потпредседника Савезног извршног већа обављао је између 1970. и 1974. године.

¹³ ДА МСП РС, ПА, 1973, Ф-1, 33, Посета потпредседника СИБ Сиротковића САД. На основу закљученог Споразума између владе СФРЈ и владе САД 18. маја 1973. о научној и технолошкој сарадњи, две владе именовале су југословенско-амерички заједнички одбор за научну и технолошку сарадњу и основале заједнички фонд за финансирање.

¹⁴ Виљем Роџерс (1913–2001) постављен је за америчког државног секретара 1969. и ту функцију обављао је до 1973, када га је наследио саветник за националну безбедност Хенри Кисинџер. Један од циљева за време његовог мандата било је успостављање коначног мира у арапско-израелском сукобу (Роџерсов план).

¹⁵ Споразум о миру којим је окончан рат у Вијетнаму потписан је 24. јануара 1973. у Паризу.

¹⁶ ДА МСП РС, ПА, 1973, Ф-1, 33, Посета потпредседника СИБ Сиротковића САД.

Главни циљ посете потпредседника СИБ-а Сиротковића било је унапређење свих аспеката економске сарадње. Шира економска сарадња са Сједињеним Државама одражавала је непосредни интерес и практичне потребе југословенске привреде. Америчко учешће у југословенској трговинској размени са иностранством кретало се на нивоу 6–7%, што је у односу на величину, значај и улогу америчког тржишта било недовољно.

Захваљујући напорима обе земље постигнути су значајни успеси у области трговине. Трговинска размена између две државе 1973. године износила је око 350 милиона долара. Реалне шансе за повећање југословенског извоза у САД заснивале су се на чињеници да је потражња за скоро свим извозним артиклима вишеструко премашивала расположиве количине. Од америчке стране захтевало се да југословенским предузећима омогући право учешћа на лицитацијама електропривредних предузећа из државних наруџби САД уз 20% плаћања у динарским средствима. САД и Канада биле су једине земље које нису прихватиле општу шему преференцијала на увоз индустријских производа из земаља у развоју. Југословенска страна залагала се да САД уведу и укључе Југославију у ту шему. Захтевала је да се и даље задржи 20% плаћања у динарима за извоз меса, месних прерађевина, намештаја и других производа и услуга за потребе америчке армије у западној Европи. Америчко тржиште капитала постало је главни извор за добијање средстава потребних за финансирање југословенског економског развоја и неопходан услов за развој југословенске привреде. Годишње се из САД у СФРЈ уливало око 150–200 милиона долара у виду робних и финансијских кредита. Америчко тржиште било је интересантно и са становишта коришћења научних и техничких достигнућа, индустријске и пољопривредне технологије. Проширивање економске сарадње са САД истовремено је доприносило и успостављању равномернијег баланса у економским односима Југославије са Западом, чиме је југословенској привреди стваран већи маневарски простор унутар тог региона.¹⁷

Висина кредита који су југословенске привредне организације и банке добијале код Експорт-импорт банке САД није била ограничена. Правилним усмеравањем кредита било је могуће доћи до модерне опреме и најсавременије технологије из САД. Америчка Ексим (Exim) банка показала је интерес за разматрање југословенског дугорочног програма кредитирања оних грана које су се оријентисале на америчку опрему и технологију. Југославија је требало да покаже америчкој страни да је оријентисана на увоз модерне опре-

¹⁷ AJ, KPR, I-3-a/SAD, *Посета Јакова Сиротковића САД.*

ме на кредит, а пољопривредне производе требало је да увози под посебним аранжманима, тј. на кредит са дужим роковима отплате или за готовину. У политици коришћења кредита од САД тежиште је требало да буде на секторима који су имали приоритет у развојној политици Југославије. Требало их је пре свега користити за енергетику, за развој производње репродукционог материјала и у експортним гранама. Ефикасност Експорт-импорт банке у одобравању зајмова југословенској привреди отворила је широке могућности за набавку опреме у САД, а тиме и за изградњу и модернизацију југословенске индустрије и пољопривреде. Ова банка је стекла висок углед међу југословенским привредницима и афирмисала се као један од најзначајнијих извора финансирања увоза из САД у Југославију. Сарадња југословенских и америчких банака оцењена је врло позитивно. Југославија је неко време била увозник мање или веће количине пшенице из САД. Део пољопривредних производа набављала је преко Comodity Credit Corporation (CCC) и при томе користила кредит са роком отплате од три године, док је раније користила кредите PL-480 (Public Law 480), са роком отплате 12–20 година. Југословенска страна имала је задатак да у овим разговорима поново покрене питање коришћења програма PL-480 уместо CCC кредита и могућност укидања Финдлијевог амандмана¹⁸ у односу на СФРЈ. Југославија је имала могућности да у САД извози месо и месне прерађевине, док је из САД било предвиђено да увози јечам, соју и приплодна грла. У буџетској 1973. години Југославија је очекивала закључење три зајма (агроиндустријски комплекс у Македонији; гасификација Војводине и Србије – „Нафтагас”; модернизација железнице), у укупном износу преко 120 милиона долара. Имала је одличну сарадњу и са Међународним монетарним фондом. Велики значај придавала је напорима владе да Народну банку Југославије уведе на финансијска тржишта дугорочног капитала у САД. Потписивањем споразума OPIC (Overseas Private Investment Corporation – Корпорација за приватне инвестиције у прекоморским земљама) о гарантовању инвестиција у Југославији америчким и југословенским предузећима отворене су нове могућности на подручју заједничких улагања. Југословенски привредници почели су да се третирају као озбиљни и солидни пословни партнери.¹⁹

¹⁸ Финдлијев амандман подразумевао је ускраћивање америчке подршке земљама које су трговале или имале било какав вид сарадње и подршке режимима у Ханоју и Хавани.

¹⁹ AJ, KPR, I-3-a/SAD, *Посета Јакова Сиротковића САД*.

Иако су се односи између две земље развијали повољно, на принципима мирољубиве коегзистенције, у америчкој политици повремено су били присутни негативни ставови према Југославији. Често се, због неслагања југословенског естаблишмента са неким правцима америчке спољне политике, говорило о постојању тзв. антиамеричке кампање која се водила у Југославији.²⁰ Суштина проблема били су покушаји југословенског председника Тита и његових сарадника да изборе лидерску позицију у Покрету несврстаних, те су често веома оштро иступали против тежње америчке администрације да учествује у подстицању и организовању државних преврата у земљама које су сматрали својом интересном зоном (Панама, Чиле).²¹

Један од таквих момената десио се након заседања Савета безбедности Уједињених нација о Панами²², у марту 1973, када је америчка страна изразила негодовање због иступања и улоге Југославије међу несврстаним латиноамеричким земљама. Американци су од југословенског руководства захтевали да покаже разумевање и пружи подршку америчкој спољној политици, уместо да је осуђује. Очито се није радило само о сукобу различитих ставова двеју страна у вези са питањем Панаме, већ о ширим проблемима који су се односили на Југославију и њену несврстану политику и припреме за одржавање Самита несврстаних у Алжиру, због чега је у САД уследила веома јака антијугословенска пропаганда. Писање америчке штампе о Југославији кретало се од резервисаности, ишчекивања и сумњи у односу на развој у Југославији, њену спољнополитичку позицију, па све до вршења снажних притисака. Америчка страна износила је критичке примедбе на унутрашњу и спољну политику Југославије. Међутим, упркос свим притисцима који су долазили из Сједињених Држава са различитих страна, сарадња између две земље ипак је настављена. Југословенска страна трудила се да разлике у погледима и начинима решавања појединих међународних проблема не буду препрека за унапређење билатералне сарадње.

Наставак сарадње између две земље у другој половини 1973 (од 5. до 8. октобра) очитовао се у посети америчког министра фи-

²⁰ AJ, KPR, I-5-b/SAD, *Забелешка о односима између САД и СФРЈ*, 14. 4. 1973.

²¹ Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta 1972–1975* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2015), 53.

²² У Вашингтону су негативно оцењене југословенске иницијативе у Савету безбедности УН којима је Југославија стала на страну Панаме, залажући се за повлачење Американаца из те земље и стављање Панамског канала и зоне око њега под Панамски суверенитет.

нансија Џорџа Шульца²³ (George Shultz), са којим је стигао и министар трговине Фредерик Дент (Frederick Dent).²⁴ Шулцова посета била је прилика за размену мишљења о најширим међународним економским проблемима, али и за упознавање са неким југословенским политичким ставовима и оценама, као што је Четврта конференција несврстаних одржана у Алжиру од 5. до 9. септембра 1973. године. Њен значај огледао се у формулисању основа новог међународног економског поретка. Две стране су у разговору констатовале да је највећи део конференције несврстаних био посвећен проблемима земаља у развоју, за чије је потребе договорено оснивање Фонда солидарности као неке врсте заједничке банке, који би требало да кредитира земље у развоју под повољнијим условима од уобичајених. Поменуто је и да су несврстане земље озбиљно рачунале на разумевање, сарадњу и несебичну помоћ развијених и богатих земаља. Констатовано је и да се конференција бавила питањима колонијализма и ослободилачке борбе народа у колонијама, којима су несврстане земље биле у обавези да пружи ефикасну подршку и помоћ. Амерички министар финансија указао је на важност духа заједништва земаља учесница конференције. Нагласио је да су несврстане земље настојале да утичу на токове кретања у свету, посебно на негативне аспекте политике великих сила, са циљем прихватања универзалности принципа коегзистенције и обезбеђења равноправније позиције малих земаља и земаља у развоју. Већина критика несврстаних земаља била је уперена против САД, како по питањима ми-

²³ ДА МСП РС, ПА, 1973, Ф-2, 220, *Забелешка о разговору Тита са америчким министром финансија Шулцом, 6. октобра 1973.* Џорџ Прат Шулц рођен је 13. децембра 1920. у Њујорку. Дипломирао је економију на Принстон универзитету 1944, а докторирао економију индустрије 1949. на Институту за технологију у Масачусетсу. Предавао је на више универзитета, а 1962. постао је декан Факултета за организацију пословања у Чикагу. Шулц је 1955. постао члан Већа економских саветника председника САД, а 1959. консултант секретара за рад. Именован је за секретара за рад 1969, а 1970. за директора канцеларије за администрацију и буџет. За секретара финансија именован је јуна 1972, а затим за представника САД у ММФ-у, Међународној банци за обнову и развој и Банци за развој Азије. Такође, постао је помоћник председника Никсона за економску политику.

²⁴ Фредерик Дент рођен је 1922. у Њу Џерсију. Дипломирао је на Јејлу 1943, а затим је до краја рата служио у морнарици. Почео је да ради у текстилној индустрији 1946. године. Био је председник више компанија, института и асоцијација произвођача текстила. Бавио се изучавањем међународне трговине. Секретаром за трговину именован је у фебруару 1973. и остао је на тој функцији до 1975. године.

ра и безбедности, тако и економског развоја, сарадње и умешаности у локалне кризе и директне агресије на мале народе и земље.²⁵

Према мишљењу југословенског председника, на Четвртом самиту несврстаних приступило се решавању међународних проблема са много ширих перспектива. Политика несврстаности требало је да представља трајну политичку оријентацију југословенског самоуправног социјалистичког друштва с обзиром на то да је изражавала виталне интересе безбедности и независности Југославије.²⁶ Сходно томе, Тито је нагласио важност резултата ове конференције, који су се, између осталог, огледали у стварању одговарајућег координационог тела које је требало да брине о континуитету активности несврстаних земаља.²⁷

Поред алжирске конференције, разговори су обухватили још неке осетљиве теме које су се често негативно рефлектовале на међусобне односе две земље. Једна од њих је и све учесталија акција непријатељски расположене антијугословенске емиграције на просторима Сједињених Држава. Многобројне непријатељске организације српске емиграције масовно су, 1973. године, биле укључене у кампању против доделе Нобелове награде за мир председнику Титу. Један од организатора кампање био је извршни одбор „Српског конгреса“ са седиштем у Чикагу, чији су захтеви упућени Генералном секретару ОУН, краљу Олафу, америчком председнику Никсону и Нобеловом комитету за мир норвешког парламента. Према њиховом мишљењу југословенски председник је одговоран за ликвидацију 400.000 Срба за време Другог светског рата, ликвидацију митрополита Арсенија и 70 свештеника, као и за прогоне интелектуалаца. Сматрали су да је југословенска политика окарактерисана не као мирољубива и несврстана, већ као агресорска, којом су штићени интереси комунистичког покрета. Сходно томе „Српска народна одбрана“ је марта 1973. у САД припремила нови измењени протест и упутила га Нобеловом комитету за мир. Умножила га је у 2.000 примерака и поделила свим конгресменима и сенаторима у САД. Председник „Српске народне одбране“ Урош Стефановић уручио је 16. априла 1973. у Чикагу тзв. ноту израелском конзулу с молбом да

²⁵ АЈ, I-4-a/14, Информација о стању политичких припрема за Четврту КНЗ у Алжиру 27. 8. 1973, V. Petrović, н. д., 222–223.

²⁶ АЈ, I-4-a/15, *Закључци председништва СФРЈ о Четвртој конференцији несврстаних у Алжиру*, 21. 9. 1973.

²⁷ ДА МСП РС, ПА, 1973, Ф-2, 220, *Забелешка о разговору Тита са америчким министром финансија Шулцом*, 6. октобра 1973.

буде уручена израелској премијерки Голди Меир²⁸. Циљ акције је био да Израел и јеврејски живаљ у свету подигну глас против доделе награде југословенском председнику Титу. У „ноти“ упућеној јеврејском народу указано је на недопустиво понашање југословенске владе, која је у блискоисточној кризи подржавала арапске земље. „Српска народна одбрана“ трудила се да води јаку пропаганду против доделе награде, користећи сопствена средства информисања. Преко радио-часова и листова притискала је православно свештенство и вернике да се укључе у кампању. Српски културни клуб „Свети Сава“, екстремна непријатељска организација српске емиграције са др Слободаном Драшковићем на челу, такође је у својој пропаганди против доделе награде Титу настојао да прикаже јавности приврженост и опредељеност председника Југославије комунистичком блоку. Ова организација непрекидно је истицала да подршка председнику Титу у добијању Нобелове награде представља „слабљење Запада и јачање светског комунизма“. Непријатељске организације хрватске емиграције такође су водиле готово идентичну кампању. Поред наглашеног антикомунистичког аспекта кампање, те организације посебно су експлоатисале насталу ситуацију у Хрватској после 21. седнице ПСКЈ. Хрватска сељачка странка од почетка је била укључена у кампању.²⁹

Све је упућивало на закључак да је упоредо са акцијом подршке Титовој кандидатури за Нобелову награду, иза које је стајала југословенска држава, паралелно текла и акција оспоравања коју је водила југословенска политичка емиграција (ушашка и четничка).

У Ослу је 16. октобра 1973. најзад објављена вест о добитницима Нобелове награде за мир. Добитници награде били су амерички саветник за националну безбедност Хенри Кисинџер и вијетнамски политичар и револуционар Ле Дук То³⁰ због заслуга за обустављање рата у Вијетнаму. Уместо Кисинџера, који је био спречен да прису-

²⁸ Голда Меир (1898–1978) била је израелски премијер од 1969. до 1974. године. Пре тога радила је у разним службама. Била је министар рада од 1949. до 1956, а потом и министар спољних послова од 1956. до 1966. године. Након што је постала премијер, њена влада доживела је велика унутрашња трвења због погрешних стратешких процена које су резултовале избијањем неочекиваног Јомкипурског рата 1973. године. Подноси оставку на дужност премијера 1974. године.

²⁹ ДА МСП РС, ПА, 1973, Ф-5, 261, Непријатељска емиграција против додељивања Нобелове награде за мир председнику Титу.

³⁰ Ле Дук То (1911–1990) био је вијетнамски револуционар, генерал, дипломата и политичар. Учесник је Париских мировних преговора који су одржани од 1969. до 1973. године. Заједно са америчким саветником за националну безбедност Хенријем Кисинџером 1973. номинован је за Нобелову награду за мир коју је одбио да прими.

ствује церемонији доделе, награду је у његово име примио амерички амбасадор у Норвешкој. Церемонија доделе награда била је пропраћена демонстрацијама стотина омладинаца због рата у Вијетнаму, а Ле Дук је одбио да прими награду због наставка рата у Вијетнаму упркос потписаном миру. Југословенски представници власти који су се ангажовали око Титове кандидатуре, били су видно разочарани када су сазнали да је Нобелову награду за мир добио Кисинџер.³¹

Наслеђени проблеми везани за рад југословенске политичке емиграције временом су деескалирали. Уследило је смањивање њихове активности, посебно делатности које су могле бити оквалификоване као отворени тероризам.³² Напети односи између две земље су се стишали.

Југославија је била једна од несврстаних земаља која је предњачила у подршци еманципаторским тежњама латиноамеричких држава и настојањима њихових политичара да поврате право над својим природним богатствима и ресурсима. Стога су се на дневном реду разговора државника нашла и дешавања у тим земљама, првенствено у Чилеу. Америчко мешање у унутрашње послове Чилеа рефлектовало се и на односе са социјалистичком Југославијом. С обзиром на тешку економску ситуацију у Чилеу, покушаје да се спроведу мере национализације и чињеницу да је чилеанска влада народног јединства изложена снажном унутрашњем и спољном притиску, југословенска страна настојала је да јој помогне низом мера које су подразумевале реализацију раније договорених пословних операција. Југословенска влада, предвођена секретаром иностраних послова Милошем Минићем³³, обећала је помоћ и политичку подршку Чилеу у превазилажењу дубоке економске кризе. Она је одобрила чилеанској влади кредит у износу од пет милиона долара, намењен куповини ђубрива и електронских елемената. Потом је радила на закључењу кредитног споразума између Народне банке Југославије и Централне банке Чилеа ради куповине тражене робе у Ју-

³¹ Milan Terzić, *Tito i Nobelova nagrada za mir* (Podgorica: Pobjeda, 2006), 181–189.

³² ДА МСП РС, ПА, 1973, Ф-2, без броја, *Билатерални односи СФРЈ и САД*. Milan Terzić, *Tito i Nobelova nagrada za mir* (Podgorica: Pobjeda, 2006), 163–171.

³³ Милош Минић (1914–2003) био је учесник Другог светског рата. У послератном периоду именован је за јавног тужиоца НР Србије (учествовао у тзв. Београдском процесу 1946. године, тј. суђењу генералу Дражи Михаиловићу), председник Уставног одбора уставотворне скупштине Србије, руководио је израдом првог Устава НР Србије. Обављао је бројне значајне функције: министар у влади НР Србије од 1950. до 1953, члан Савезног извршног већа, члан Савета Федерације од 1966. до 1974, председник Скупштине Србије од 1967. до 1969, потпредседник Савезне скупштине СФРЈ од 1969. до 1972. и савезни секретар за иностране послове од 1972. до 1978. године.

гославији, а обавезала се и да изађе у сусрет захтевима чилеанске владе за набавком потребног оружја (захтев од око 35 милиона долара на 8–10 година, са 10% учешћа).³⁴

На изборима у Чилеу 1970. године победио је Салвадор Аљенде³⁵, као кандидат комуниста, социјалиста и других левих партија. Тако Чиле је постао прва земља у свету у којој је коалиција левих партија, са марксистом као председничким кандидатом на челу, изборним путем преузела извршну власт. У реализацији свог програма – тзв. чилеанског пута Аљенде је морао да се бори против отворених америчких притисака, ограничавања протока страног и недостатка домаћег капитала, несташице девиза, инфлације. Упркос тешкоћама успео је да оствари многе циљеве, између осталих: рационализацију производње бакра, железа, подржавање банака и спољне трговине. Држава је успела да контролише рад преко 120 најважнијих предузећа из области рударства, енергетике, текстилне, хемијске и прехрамбене индустрије. У овом периоду у Чилеу је успешно завршена аграрна реформа, омогућена је прерасподела националног дохотка у корист радника и сиромашних делова друштва. У радничким предузећима уведена је радничка контрола, која је имала саветодавни карактер. Затим је дошло до успостављања односа са НР Кином, Кубом и свим социјалистичким земљама.³⁶

Паралелно са променама које су се дешавале у Чилеу, у Сједињеним Државама све више је растао страх од Аљендеовог доласка на власт, а који је значио угрожавање њихових виталних интереса. Именовањем Хенрија Кисинџера за америчког државног секретара кренуле су припреме које су имале за циљ збацивање социјалистичке владе у Чилеу. После свргавања Аљендеове владе војним пучем (11. септембра 1973), Американци су свим силама настојали да убједе југословенски политички естаблишмент у неумешаност у пуч. Због тога је саветник америчке амбасаде у Београду 1. октобра тражио хитан пријем у Савезни секретаријат иностраних послова, када је изнео видно разочарање због антиамеричких написа који су се у

³⁴ R. Šulcinger, *н. д.*, 294–295; H. Kisindžer, *Memoari II* (Zagreb: Mladost, 1981), 710–711.

³⁵ Салвадор Аљенде (1908–1973), чилеански политичар и државник, по професији је био лекар. Изабран је за председника на слободним изборима као први марксиста на Западу. Својом политиком аграрне реформе, национализације рудних богатстава и праведне расподеле богатства озбиљно је угрозио интересе крупне буржоазије и страних, посебно америчких компанија. Страдао је 1973. у државном удару генерала Аугуста Пиночеа, који је изведен уз војну помоћ САД.

³⁶ ДА МСП РС, ПА, 1973, Ф-59, 413137, *Ситуација у Чилеу 1973. године*; D. Bogetić, *н. д.*, 62–67. R. Šulcinger, *н. д.*, 294–295.

међувремену појавили у југословенској штампи. Тако је, на пример, у чланку Ј. Билића објављеном у листу *Колумнист* наведено да је америчка војна група у Чилеу одиграла значајну улогу у свргавању Аљендеове владе. Још веће америчко подозрење према Југославији изазвао је наступ југословенског министра иностраних послова Милоша Минића у Уједињеним нацијама, када је имплицирана укљученост САД у дешавања у Чилеу. Саветник америчке амбасаде у Београду сматрао је да су сви натписи у штампи и понашање југословенске јавности негативно утицали на билатералне односе.³⁷

Међутим, као у случају Панаме, и по питању Чилеа било је неопходно превазићи све супротности које су довеле до кулминације у односима између две државе. Упркос свему САД су настојале да успоставе дугорочне и добре међусобне односе.³⁸

Завршавајући посету Југославији, амерички министар Шулц констатовао је да су и поред свих несугласица билатерални односи остали добри. Сматрао је да између две земље постоји сарадња и разумевање и да на основу тако изграђених односа има места и за повољну економску сарадњу. Истакао је жељу и спремност Сједињених Држава за наставак и даље унапређење односа.³⁹

И док је економски сегмент сарадње упркос свим препрекама и несугласицама између две државе успешно функционисао, војни је стагнирао. У међувремену је југословенска страна, сходно проценама војно-политичког и геостратегијског положаја Југославије у Европи, на Балкану и Средоземљу, радила на анализама сопствене безбедности. Посебно су проучавани заоштрени односи блоковских суперсила по безбедност Југославије. Аналогно проценама предузимане су адекватне мере за даљи развој концепције и доктрине општенародне одбране, јачање, модернизацију и усавршавање оружаных снага Југославије. Својевремена совјетска интервенција у ЧССР-у (тзв. Прашко пролеће 1968) и опасност да исти сценарио буде поновљен у Југославији утицали су и на процес обликовања југословенске спољнополитичке доктрине и стратегије. Доношењем Закона о народној одбрани 1969, Југославија је имала под оружјем два милиона људи. „Систем општенародне одбране се заснивао на организованом укључивању свих цивила окупљених у оквиру месних заједница, општина и република у територијалне оружане једини-

³⁷ AJ, KPR, I-3-a/107-209, SAD, Џорџ Шулц амерички министар финансија у Југославији, 6. 10. 1973; D. Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta 1972–1975* (Београд: Institut za savremenu istoriju, 2015), 64–67.

³⁸ Исто, 67.

³⁹ Исто.

це, контролисане од локалних политичких функционера у тим заједницама.” Општенародна одбрана се од 1968. изграђује не само као ефикасан одбрамбено-заштитни и јединствени систем за одбрану земље и вођење рата већ и као снажно средство за одвраћање од агресије. „Тако конципирана и организована Територијална одбрана је била основ за нов квалитет у даљем развоју оружаних снага које су биле конституисане као две основне, по циљу јединствене, стратегијске компоненте оружаних снага ЈНА (Југословенска народна армија) и ТО (Територијална одбрана).”⁴⁰

Амерички званичници видели су у југословенској армији важан кохезиони фактор, који је могао да буде фактор стабилности југословенске федерације. У интересу обе стране била је обнова војне сарадње. Југословенски званичници и функционери су после совјетске инвазије у Чехословачкој поново почели да се обраћају за помоћ Западу. Американци су тражили модусе да барем делимично преузму улогу снабдевача Југославије војном опремом и наоружањем од Совјета. Зато се америчка страна максимално трудила да унапреди и ту грану сарадње. Почели су да се залажу за регулисање статуса својих официра који су се налазили на постдипломским студијама у Југославији. Инсистирали су да њихови официри у Југославији имају исти третман као југословенски официри у америчким војним школама (тражили су да неки југословенски владини органи помажу тим лицима приликом уписа на факултет, у проналажењу стана и ослобађања од царине за увоз селидбених ствари, што је ССНО до тада одбијао).⁴¹

Ради даљег наставка сарадње 1973. године одржано је више разговора са представницима америчке амбасаде у Београду и размењено више посета на нивоу радних група Копнене војске и Ратног ваздухопловства.⁴² На тим сусретима размотрене су могућности за проширење војноекономских односа, као и потреба југословен-

⁴⁰ Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012), 262; Татјана Милошевић, „Обнова војне сарадње САД и СФРЈ 1970–1974”, *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2017), 257–282.

⁴¹ ДА МСП РС, ПА, 1973, Ф-1001973, Ф-100, 439345, *Извештај ССИП*; Dragan Bogetić, *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012), 24–25.

⁴² Прва војна делегација Југославије, са генералом Вељком Кадијевићем на челу, посетила је САД септембра 1971. године. Након тога је уследила посета генерала Ивана Долничара у мају 1972. године. Исте године, у новембру, дошло је до узвратне посете америчке делегације Југославији, предвођене замеником Штаба за војне операције генералом Робертсом. Више о томе видети: Милошевић, Татјана. „Обнова војне сарадње САД и СФРЈ 1970–1974”, *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2017), 257–282.

ске војске за добијање савремених средстава у области електронике, средстава за борбу против нисколетећих циљева и муниције са повећаним дометом. Упркос датим обећањима америчка страна наставила је са праксом испорука застареле опреме и технике, оглушујући се о југословенске молбе.

На основу Споразума о војној помоћи⁴³ који је потписан између америчке и југословенске владе 1951, Југославија је добијала знатне количине потребне опреме и наоружања. У међувремену су многа од тих средстава већ била избачена из употребе, застарела или у таквом стању да се више нису могла користити, док је за њихово даље одржавање и употребу било потребно улагати знатна финансијска средства. То се односило на разне врсте и калибре муниције, чија је вредност у време пријема превазилазила 100.000 долара, а да би била у употреби, морала би бити ремонтована. То је значило да се након ремонта више не може третирати као оригинална америчка с обзиром на то да су на њој вршена разна усавршавања и модификације. Поред тога трошкови ремонта износили су до 50% вредности нове муниције. Слична ситуација била је и са другим примљеним средствима (топови, авиони Ф-84Г, возила итд.). Од америчких тенкова М-47 у употреби се налазила само трећина, остали су се налазили у конзервацији, а њихово избацавање из употребе било је предвиђено после 1975. године.⁴⁴

У Ратном ваздухопловству приметно је да су сви авиони (осим МиГ-21) у наоружању потицали из америчке војне помоћи или куповине на Западу, те да су старости између 15 и 16 година, па су због тога њихове тактичко-техничке способности умањене. Због мањка резервних делова већина тих авиона требало је да буде повучена из оперативне употребе. Реч је о авионима из америчке помоћи (ловачки авион F-86D *сејбр* млазни и F-86Е ловачки авион *сејбр* млазни пресретац, F-84G ловац бомбардер). Зато је било неопходно радити на развоју борбеног авиона домаће производње *ја-*

⁴³ Више о томе видети: Ivan Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958* (Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, 2006). Споразум о пријему америчке војне помоћи Југославији потписан је 14. новембра 1951. Сједињене Државе су путем војне помоћи настојале да вежу Југославију за Запад и на тај начин створе могућност за вршење политичког утицаја без промена њеног унутрашњег друштвеног уређења. Укупна вредност програма по којима је била дистрибуирана војна помоћ у раздобљу од 1951. до 1958. износила је, према југословенским проценама, 890,7 милиона долара, од чега је реализовано 746,5 милиона долара. Међутим, ова бесплатна помоћ укинута је Споразумом између југословенске и америчке владе 25. августа 1959. године.

⁴⁴ Bojan Dimitrijević. *Modernizacija i intervencija. Jugoslovenske oklopne jedinice 1945–2006* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2010), 205.

стреб, који је требало да замени авионе (F-84G ловац бомбардер) који су полако излазили из употребе. Увођење у употребу домаћих ловаца бомбардера *галеб* и *јастреб* значило је завршетак периода преоружања ловачко-бомбардерске авијације. Југословенски естаблишмент тражио је од америчке владе да помогне у изградњи војне индустрије и осамостаљивању од дотадашњег водећег кључног војностратешког партнера – СССР-а. Важно је напоменути да је повлачењем америчке технике из употребе (1973) опала борбена способност југословенске извиђачке авијације због преобуке и слабијих летних могућности авиона ИЈ-21. Америчка борбена техника је закључно са 1974. углавном била расходована.⁴⁵

Међутим, Југославија је наставила да путем редовних набавки и надаље од Пентагона добавља авионе Ф-86, који су били застарели и предложени за расходовање, ради продаје трећим земљама. У свим уговорима за набављена средства постојала су ограничења на основу којих није било могуће продавати без сагласности одговарајућих органа америчке владе. Зато је југословенска влада била приморана да покрене иницијативу и од америчке владе добије дозволу да буде ослобођена од обавезе члана 3. Споразума од 14. новембра 1973. године и по уговорима о набавкама преко Пентагона, како би несметано могла да их продаје. Савезни секретаријат за народну одбрану био је у обавези да од сваког купца и за сваку конкретну продају пре испоруке прибави потврду о крајњем кориснику, тзв. End use Certificate, те је југословенска страна због тога инсистирала на што хитнијем регулисању овог важног питања са надлежним органима САД.⁴⁶

Југословенска страна захтевала је од америчке владе либерализацију извоза наоружања и војне опреме у Југославију. Американци су показали спремност да продају Југославији одређени селектовани класификовани војни материјал одбрамбене природе на основу процене сваког индивидуалног случаја и настојали да повећају сарадњу са југословенском владом у области продаје војне опреме до степена докле је то дозвољавала њихова национална безбедност. Таква иницијатива америчке нове политике сматрана је важним коракom ка сталном побољшању односа између две владе, а посебно између њихових војних заједница. Продаја америчког војног материјала Југославији зависило је од спремности југословенских војних

⁴⁵ Bojan Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo 1942–1992* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006), 202–223.

⁴⁶ ДА МСП РС, ПА, 1969, Ф-171, 71, *Продаја средстава по Споразуму о војној помоћи из САД*.

снага да се одазову тој иницијативи. То је подразумевало и спремност Југославије да разматра захтеве за продају класификованог материјала одбрамбене природе. САД нису показале интерес за куповину југословенског оружја, као ни за југословенско-америчке аранжмане трампе у тој области. Такође, није им било у интересу да продају технологију која се могла користити за производњу наоружања у Југославији, које би затим продавали трећим земљама. Потпуну новину представљало је то што је Пентагон након дугог времена коначно устројио одлуку о продаји тајног војног материјала. У складу са тим Југославија је морала да прецизира своје захтеве и потребе, с обзиром на то да су САД имале политичку одлуку и услове да те захтеве брзо решавају.⁴⁷

Сходно новим кретањима у југословенско-америчким војним односима, југословенска амбасада у Вашингтону настојала је да укаже да су контакти са америчком армијом око продаје опреме са војног прешли на цивилни колосек. Целокупно комуницирање почело се одвијати пословним каналима преко представништава предузећа „Југоекспорт“ у Њујорку.⁴⁸

Међутим, у односима између две земље били су присутни и неки непопуларни видови понашања, својствени америчким војним представницима у Југославији, који нису били у складу са уобичајеном дипломатском праксом и понашањем, а којима су кршена Протоколарна упутства за стране војнодипломатске представнике у СФРЈ. Због тога је југословенска страна, када би службени органи на аеродромима и војним објектима сигнализирани да је дошло до кршења овог упутства, настојала да санкционише такве облике понашања. Југословенски званичници сматрали су да такво понашање није у складу са обострано усвојеним принципима односа и да свакако не доприноси бољем међусобном разумевању.⁴⁹ Тако је, на пример, амерички наредник Квист непријављен допутовао 14. октобра у Дубровник, где је два дана недозвољено осматрао аеродроме и војне објекте, док је пуковник Клиngerхофер истовремено извиђао војни аеродром у Батајници. Југословенска страна упутила је протест америчкој влади против таквих облика понашања америчких војних представника у СФРЈ, сматрајући да је негативно понашање америчких дипломатских представника само наносило штету одно-

⁴⁷ ДА МСП РС, ПА, 1973, Ф-100, 439345, *Извештај ССИП*.

⁴⁸ *Исто*.

⁴⁹ ДА МСП РС, ПА, 1973, Ф-3, 446899, *Забелешка о разговору Савезног секретара Мочивника са америчким амбасадором у СФРЈ М. Туном 26. 10. 1973.*

сима две земље. Амерички амбасадор Малком Тун (Malcolm Toon)⁵⁰ у Београду се у више наврата извињавао због инцидента и настојао да увери југословенске руководиоце да се такви догађаји неће поновити. Амерички амбасадор трудио се да настави са радом на побољшању, проширењу односа и спровођењу заједничког коминикеа и одлуке двојице председника из 1971. године.⁵¹

Закључак

Промене које су се десиле у међународним односима, као и прилагођавање америчке политике новим условима, нису утицале на промену става према Југославији. Сједињеним Државама није одговарала дестабилизација унутрашњег система у Југославији. Поновним избором Ричарда Никсона за председника Сједињених Америчких Држава јануара 1973. године, увођењем нове америчке доктрине и постављањем Хенрија Кисинџера на место државног секретара, Сједињене Државе очувале су интерес за стабилном, независном и несврстаном позицијом Југославије, примарно у односу на СССР, с обзиром на њен положај који је представљао битан фактор мира и стабилности у том делу света. Међутим, антијугословенска емиграција у САД, посебно усташка, иступала је са тезом да ће после завршетка рата у Вијетнаму Југославија постати најосетљивије подручје оружаних борби, а да ће Хрватска бити издвојена из састава СФРЈ. Један од циљева у покушајима дестабилизације Југославије свакако је и разбијање јединства ЈНА прављењем пукотина у тзв. партизанском југословенству.

Југославија је у поствијетнамском периоду успела да се наоружа, осавремени и модернизује своју армију и на тај начин постане тржиште Запада и њихове индустрије. У економском сегменту сарадње дошло је до интензивирања и унапређења односа. Сједињене Америчке Државе постале су један од најважнијих партнера и заузимале пето место у укупној југословенској трговини са иностранством.

Унутарполитичке промене у СФРЈ биле су повезане са променама у светским односима. Југославија се трудила да се на различите начине усагласи са променама у Европи и у свету. Упркос свим

⁵⁰ Малком Тун је био амерички амбасадор у Београду од 1971. до 1975. године.

⁵¹ ДА МСП РС, ПА, 1973, Ф-100, 446899, *Разговор америчког амбасадора Туна са В. Матићем референтом за политичке односе са САД*, 26. 10. 1973.

кризама и реформама које су захватиле југословенску федерацију у овом периоду, није дошло до суштинских промена. Југославија је успела да сачува независност, суверенитет, територијални интегритет, политику мирољубиве коегзистенције и да остане доследна сопственом спољнополитичком курсу ванблоковске оријентације.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Архив Југославије (АЈ), фонд: Кабинет Председника Републике (КПР) 837

Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДА МСП), Политичка архива (ПА), Југославија 1969–1974.

Литература:

Bogetić, Dragan. *Jugoslovensko-američki odnosi 1961–1971*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2012.

Bogetić, Dragan. *Jugoslovensko-američki odnosi u vreme bipolarnog detanta 1972–1975*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2015.

Богетић, Драган. „Југословенско-амерички односи у сенци арпско-израелског рата 1973”, *Токови историје*, бр. 2, (2013), 181–208.

Bogetić, Dragan, i Aleksandar Životić. *Jugoslavija i arapsko-izraelski rat 1967*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2010.

Богетић, Драган. „Тито и несврстани, искушења на путу стварања асоцијације ванблоковских држава”. У: *Тито, виђења и тумачења*, Зборник радова. Уредник Олга Манојловић Пинтар, Београд: Институт за новију историју Србије, 2010.

Visković, Ivo. „Odnosi Jugoslavije i SAD”, *Jugoslovenski pregled*, XXXII, бр. 1 (1988), 23–45.

Gavranov Velibor, Momir Stojković. *Međunarodni odnosi i spoljna politika Jugoslavije*. Beograd: Savremena administracija, 1972.

Dimitrijević, Bojan. *Modernizacija i intervencija. Jugoslovenske oklopne jedinice 1945–2006*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2010.

Dimitrijević, Bojan. *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo 1942–1992*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.

Kisindžer, Henri. *Memoari I*, Zagreb: Mladost, 1981.

Laković, Ivan. *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958*, Podgorica: Istorijski institut Crne Gore, 2006.

Mates, Leo. *Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije*. Beograd: Nolit, 1976.

Милошевић, Татјана. „Обнова војне сарадње САД и СФРЈ 1970–1974.“, *Војноисторијски гласник*, бр. 2 (2017), 257–282.

Milošević, Tatjana. „Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države u vreme detanta: Susreti Josipa Broza Tita i Henrija Kisindžera 1970. i 1974.“, *Istorija 20. veka*, br. 2, (2018), 177–202.

Nikoliš, Dušan. *SAD, Strategija dominacije*. Beograd: Radnička štampa, 1985.

Pavlović, Momčilo. *Dokumenti CIA o Jugoslaviji 1948–1983*. Beograd: Službeni glasnik 2009.

Petković, Ranko. *Jedan vek odnosa Jugoslavije sa SAD*, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988*. III knjiga, Beograd: Nolit, 1992.

Petrović, Vladimir. *Titova lična diplomatija. Studije i dokumentarni prilozi*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2010.

Terzić, Milan. *Tito i Nobelova nagrada za mir*. Podgorica: Pobjeda, 2006.

Šulcinger, Robert. *Američka diplomatija od 1900. godine*. Beograd: Udruženje za studije SAD u Srbiji, 2011.

Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985. Konceptija, doktrina i sistem opštenarodne odbrane, Beograd: VIZ, 1981.

Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985. Opremanje naoružanje, Beograd: VIZ, 1989.

Dr Tatjana Milošević, Research Fellow
Strategic Research Institute, Belgrade
E-mail: tatjana74.milosevic@gmail.com

MILITARY-ECONOMIC COOPERATION BETWEEN YUGOSLAVIA AND THE USA DURING THE POST-VIETNAM PERIOD

(Summary)

Friction in relations between Yugoslavia and the United States were not caused mainly by mutual disputes, but by different views on the crises around the world (i.e., the war in Vietnam, Middle East Crisis, Panama, and Chile). The Yugoslav establishment claimed the U.S. was a key factor in the destabilization and execution of coups d'état in some Non-Aligned countries. The two states were separated further by the Yugoslav ideology. Negative trends in Yugoslav-American relations were caused by Washington and Belgrade's different views on causes and solving the devastating results of the world economic crisis, as well as aggressive policies of anti-Yugoslav immigration to the United States. However, despite all of these limiting factors, there was continuous economic and military cooperation between the two countries. The U.S. at least partially took over the role of sophisticated military equipment and arms supplier. At the same time, the two nations created the conditions for more intensive bilateral military cooperation and to support Yugoslavia to build its own military industry. In order to assist in consolidating the Yugoslav economy, the U.S. supported adequate economic and financial assistance, thus preventing the destabilization of Tito's regime.

KEYWORDS: Yugoslavia, USA, Panama, Chile, Vietnam, cooperation, economy, military, Non-aligned countries, crisis

355.441(497.111)"1999"(093.2)
327(73:510)"1999"(093.2)
COBISS.SR-ID 283775756

Оригиналан научни рад
Примљен: 2. септембар 2019.
Прихваћен: 21. октобар 2019.

Пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник
Институт за стратегијска истраживања
E-mail: miljan.milkic@mod.gov.rs

БОМБАРДОВАЊЕ КИНЕСКЕ АМБАСАДЕ У БЕОГРАДУ 1999. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: Чланак представља анализу дешавања у вези са бомбардовањем кинеске амбасаде у Београду 1999. године. Аутор указује на хронологију дешавања и анализира политичке потезе заинтересованих страна. Посебну пажњу аутор је посветио политичким односима Народне Републике Кине и Сједињених Америчких Државе у периоду од маја до децембра 1999. године. Рад је писан на основу литературе, објављених докумената и извештаја релевантних институција и владиних агенција, као и извештаја новинских агенција.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: НАТО агресија, бомбардовање, Београд, кинеска амбасада, Савезна Република Југославија, Сједињене Америчке Државе

Агресија НАТО-а на Савезну Републику Југославију почела је нешто пре 20 часова 24. марта 1999. године. У оквиру НАТО операције, чији је званични назив „Савезничка снага“, крстареће ракете и бомбе падале су 78 дана на цивилне и војне објекте, фабрике, мостове, на пруге и болнице. Одлука о ваздушном нападу на Савезну Републику Југославију донета је без одобрења Савета безбедности УН и супротно принципима међународног права. НАТО је деловао и противно својим усвојеним правилима, а који се заснивају на деловању Алијансе у циљу колективне одбране. Нападу НАТО-а на Саве-

зну Републику Југославију претходили су сукоби припадника МУП-а Републике Србије и Војске Југославије са сепаратистичким групама на Косову и Метохији.¹ Током одбране од агресије југословенска војска показала је спремност и организованост да се успешно супростави далеко моћнијем агресору. Одбрана је била заснована на оптималном коришћењу људства и технике. Агресија је окончана 9. јуна 1999. у Куманову потписивањем Војнотехничког споразума представника владе Савезне Републике Југославије и владе Србије са представницима НАТО-а о повлачењу војске и полиције са Косова и Метохије и распоређивању међународних снага.² Упркос осуди великог дела међународне заједнице, НАТО агресија је остала без адекватне казне. У мају 1999. године Савезна Република Југославија поднела је Међународном суду правде тужбу против чланица НАТО-а које су учествовале у бомбардовању. Међутим, судије су једногласно закључиле да, у наведено време, Савезна Република Југославија није била чланица Уједињених нација и да се по том основу није могла појавити као страна у спору пред највишом правном институцијом Уједињених нација.³ Агресија НАТО-а 1999. године на Савезну Републику Југославију довела је до губитка великог броја људских живота и огромних материјалних разарања. Иако је НАТО као своје главне циљеве дефинисао заустављање хуманитарне катастрофе, агресија је проузроковала супротан ефекат – још већа страдања, масовна пресељења становништва и огромна материјална разарања.⁴ Негативне последице по економију, а посебно негативне последице по здравље становника, биће присутне, како закључују стручњаци, још много деценија.⁵

¹ Влада Републике Србије, *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији* (Београд, септембар 2003). <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/19991> (Приступљено: 10.05.2019)

² „Војнотехнички споразум између Међународних безбедносних снага („КФОР“) и влада Савезне Републике Југославије и Републике Србије”. <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/?id=19947> (Приступљено: 22.05.2019)

³ Duško Dimitrijević, „Sporovi SR Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) pred Međunarodnim sudom pravde”, *Međunarodni problemi*, Vol. LVII, br. 3 (2005), 340–372.

⁴ Влада Савезне Републике Југославије, *Јунаци отаџбине: спомен књига, друго допуњено издање*, (Београд, 2000). Бојан Ђокић, „Квантитативна анализа убијених и несталих припадника МУП-а на КиМ од албанских паравојних формација 1998–2003”, *Безбедност* 3 (2017), 142–167.

⁵ Report of the World Health Organization Depleted Uranium Mission to Kosovo, Undertaken at the request of the Special Representative of the Secretary-General and Head of the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo (UNMIK), 22 to 31 January 2001. https://www.who.int/ionizing_radiation/pub_meet/en/Report_WHO_depleted_uranium_Eng.pdf (Приступљено: 22.05.2019). *Environmental Re-*

У току НАТО агресије на Савезну Републику Југославију, 7. маја 1999. године у 23.45 по београдском времену, односно 8. маја у 5.45 по пекиншком времену, НАТО је са пет бомби погодио кинеску амбасаду у Београду.⁶ Погинуло је троје кинеских новинара који су се у том тренутку налазили у амбасади: новинар агенције *Синхуа* (*Xinhua*) Шао Јунхуан (Shao Yunhuan) (48), новинар часописа *Женмин жинбао* (*Guangming Daily*) Шу Шингфу (Xu Xinghu) (29) и његова супруга Џу Јин (Zhu Ying) (27). Рањен је 21 службеник амбасаде, а зграда амбасада је уништена. Бомбе које су погодиле кинеску амбасаду биле су сателитски вођене (JDAM flying bomb - Joint Direct Attack Munition) и испалене са америчког бомбардера стелт технологије Б-2, вредног 44 милијарде долара.⁷ Реч је о бомби која погађа циљ са грешком мањом од два метара.

Одмах након напада кинеска влада се огласила саопштењем.⁸ Истакнуто је да бомбардовање кинеске амбасаде представља грубо задирање у суверенитет Кине и флагрантно кршење Бечке конвенције о дипломатским односима и основних норми које регулишу међународне односе. Кинеска влада и народ изразили су велику огорченост и снажну осуду тога и протествовали због овог инцидента, захтевајући да НАТО и САД преузму пуну одговорност за напад. Медији су забележили да су 9. маја одржани протести у 13 кинеских градова.⁹

Истог дана када је извршен напад заменик министра спољних послова НР Кине Ванг Ђинфан (Wang Yingfan) затражио је хитан састанак са америчким амбасадором у Кини Џемсом Сасером (James Sasser). Истовремено кинески представник у УН Ђин Хуасун (Qin

covery of Yugoslavia, Editors Dragoljub P. Antić, Jasmina Lj. Vujić, Belgrade: Vinča Institute of Nuclear Sciences, 2002.

⁶ „Strong Protest by the Chinese Government Against The Bombing by the US-led NATO of the Chinese Embassy in the Federal Yugoslavia”, <http://www.fmprc.gov.cn/eng/ziliao/3602/3604/t18047.htm> (приступљено: 12.05.2019). Четири бомбе су експлодирале, док је једна касније уклоњена из рушевина.

⁷ „Truth behind America's raid on Belgrade”, *The Guardian*, 28 Nov 1999. <https://www.theguardian.com/theobserver/1999/nov/28/focus.news1> (приступљено: 12.05.2019)

⁸ „Strong Protest by the Chinese Government Against The Bombing by the US-led NATO of the Chinese Embassy in the Federal Yugoslavia”. <http://www.fmprc.gov.cn/eng/ziliao/3602/3604/t18047.htm> (приступљено: 12.05.2019)

⁹ Steven Pearlstein, „Supply Building Was NATO's Real Target”, *Washington Post Foreign Service*, Sunday, May 9, 1999, A1. <http://www.washingtonpost.com/wp-srv/inatl/longterm/balkans/stories/kosovo050999.htm?noredirect=on> (приступљено: 29.05.2019)

Huasun) затражио је хитан састанак Савета безбедности. Потпредседник Кине Ху Ђинтао (Hu Jintao) обратио се 9. маја преко националне телевизије, рекавши да све то у потпуности показује да је НАТО бомбардовање кинеске амбасаде у Југославији, предвођеног САД, изазвало велику огорченост и јака патриотска осећања кинеског народа. Кинески потпредседник подвукао је да кинеска влада чврсто подржава законитост и да ће обезбедити да се протести одвијају у складу са законом.¹⁰ Кинески министар иностраних послова Танг Ђашуен (Tang Jiaxuan) поново је 10. маја упутио оштар протест америчком амбасадору у Кини и захтевао да се САД званично и јавно извине кинеској влади, кинеском народу и породицама жртава бомбардовања, тражена је свеобухватна истрага, захтевано да се одмах објаве детаљи истраге, као и да се починиоци најстрожије казне. Уследили су и први потези кинеске владе, 10. маја, који су имали директне последице на војнополитичке и економске односе са САД. Портпарол кинеског Министарства спољних послова Џу Бангзао (Zhu Bangzao) објавио је да је кинеска страна одлучила да суспендује висок ниво размене између кинеске војске и војске САД и да прекине све преговоре.¹¹

Генерални секретар УН Кофи Анан (Kofi Annan), који је ујутру након напада држао говор на Харвардском универзитету, изразио је шок и забринутост и рекао да Савет безбедности очекује извештај НАТО-а о томе шта се догодило.¹² Савет безбедности УН одржао је 14. маја седницу и усвојио изјаву о НАТО бомбардовању кинеске амбасаде у Југославији, којом је осуђено бомбардовање и изражено саосећање кинеској влади и породицама жртава.¹³

Неколико земаља окарактерисало је НАТО бомбардовање амбасаде као варварски чин. Влада Савезне Републике Југославије у саопштењу од 8. маја навела је да је реч о варварском и криминалном нападу на зграду амбасаде, која је била видљиво обележена као

¹⁰ „Strong Protest by the Chinese Government Against The Bombing by the US-led NATO of the Chinese Embassy in the Federal Yugoslavia”, <http://www.fmprc.gov.cn/eng/ziliao/3602/3604/t18047.htm> (приступљено:12.05.2019)

¹¹ Ibid.

¹² Steven Pearlstein, „Supply Building Was NATO's Real Target”, *Washington Post Foreign Service*, Sunday, May 9, 1999, A1. <http://www.washingtonpost.com/wp-srv/inatl/longterm/balkans/stories/kosovo050999.htm?noredirect=on> (приступљено: 29. маја 2019)

¹³ „Strong Protest by the Chinese Government Against The Bombing by the US-led NATO of the Chinese Embassy in the Federal Yugoslavia”, <http://www.fmprc.gov.cn/eng/ziliao/3602/3604/t18047.htm> (приступљено:12.05.2019)

дипломатски објекат.¹⁴ У саопштењу се указује да је намера ове бруталне акције била да се елиминише дипломатска мисија која делује у Југославији и која сведочи о злочинима који се свакодневно чине према грађанима, а све у циљу формирања новог светског поретка са САД на челу. Југословенски премијер упутио је 9. маја свом кинеском колеги поруку саучешћа.¹⁵ Руски председник Борис Јељцин изјавио је да је напад „не само акт вандализма, већ и додатно флагрантно кршење међународног права“. Јељцин је наложио министру спољних послова Игору Иванову да откаже планирану посету Лондону, где је требало да настави преговоре о прекиду НАТО агресије.¹⁶ Русија је наставила да осуђује агресију на Савезну Републику Југославију и сугерисала Кини да је бомбардовање амбасаде било намерно.¹⁷

Кинеска влада је организовала радну групу са задатком да испита бомбардовање амбасаде, која је одмах одпутовала за Београд.¹⁸ На челу радне групе која је 9. маја специјалним авионом стигла у Београд био је Ванг Гоучанг (Wang Guochang) из кинеског Министарства спољних послова.¹⁹ Чланови радне групе боравили су у Београду до 12. маја, када су специјалним авионом кинеске владе у Пекинг пребачена тела троје новинара.²⁰ На скупу који је одржан 13. маја говорио је кинески председник Ђанг Цемин (Jiang Zemin). Он је указао да је човечанство дошло до критичне тачке очувања

¹⁴ „NATO Bombs Strike Chinese Embassy in Belgrade; War Crimes Tribunal Indicts Milosevic“. Section VI: May 8–27, 1999, *Foreign Policy Bulletin*, 10(3-4) (1999), 163–203.

¹⁵ „Yugoslavia sends condolence message to Chinese premier“, *BBC Monitoring International Reports*, May 13, 1999 Asia Pacific - Political, 1.

¹⁶ Steven Pearlstein, „Supply Building Was NATO's Real Target“, *Washington Post Foreign Service*, Sunday, May 9, 1999, A1. <http://www.washingtonpost.com/wp-srv/inatl/longterm/balkans/stories/kosovo050999.htm?noredirect=on> (приступљено: 29.05.2019)

¹⁷ *Encyclopedia of American Foreign Policy*, Louise B. Ketz, Executive Editor, Charles Scribner's Sons, New York, 2002, 170.

¹⁸ „Strong Protest by the Chinese Government Against The Bombing by the US-led NATO of the Chinese Embassy in the Federal Yugoslavia“, <http://www.fmprc.gov.cn/eng/ziliao/3602/3604/t18047.htm> (приступљено: 12.05.2019)

¹⁹ Dragana Mitrović, „Bilateral Relations Between Serbia - Montenegro and the People's Republic of China: Genesis, Development and Prospects“, *Review of International Affairs*, Vol. LVI, No. 1119 July-September (2005), IIPE, Belgrade, 20–29.

²⁰ „Strong Protest by the Chinese Government Against The Bombing by the US-led NATO of the Chinese Embassy in the Federal Yugoslavia“, <http://www.fmprc.gov.cn/eng/ziliao/3602/3604/t18047.htm> (приступљено: 12.05.2019)

светског мира и промовисања заједничког развоја, али да се дешава то да они који прате трендове, они могу да се развијају и напредују, док ће сви други пропасти. Позвао је на уједињење свих земаља и народа који подржавају мир и правду и на њихову заједничку борбу против хегемонизма и политике моћи, као и успостављање праведног и разумног новог међународног поретка.²¹

Портпарол НАТО-а и творац израза „колатерална штета” Џејми Шеј (Jamie Shea), изјавио је на јутарњој конференцији за новинаре 8. маја 1999. да НАТО није намерно гађао кинеску амбасаду у Београду.²² Указао је да је то била велика грешка и објаснио да је мета напада била зграда Савезне дирекције за промет производа са посебном наменом.²³ Изразио је дубоко жаљење због губитка људских живота, повређивања кинеског дипломатског особља, као и рушења амбасаде. Навео је да у том тренутку више дипломатских представника НАТО земаља разговара са кинеским званичницима и изражава жаљење због инцидента. Тада је рекао и да НАТО никада није намерно гађао цивиле, већ да су сви циљеви војни и да ће тако бити и у будуће. Указао је да упркос несрећи која се догодила у вези са кинеском амбасадом, не треба изгубити из вида основну сврху ваздушних напада НАТО-а. На питање новинара *Њујорк Тајмса* (*The New York Times*) да детаљније објасни шта се догодило са кинеском амбасадом, Шеј је одговорио да су две зграде близу једна другој, али да не зна шта се догодило и да се то још увек истражује. Новинар ВВС-ја је закључио да није било грешке приликом гађања и да је НАТО погодио управу зграду која је и планирана, али да се испоставило да је то погрешна зграда. Такође је питао да ли је реч о ласерски вођеним ракетама или су то биле крстареће ракете. Портпарол НАТО-а није имао одговор на ово питање. Једно од питања било је и да ли напад на кинеску амбасаду представља дипломатски проблем у раду Г-8. Шеј је изразио наду да се то неће догодити и навео да су дипломатски представници НАТО-а направили велике помаке и да су објаснили кинеској влади да је реч о великој грешци. Сма-

²¹ Ibid.

²² „Morning Briefing by NATO Spokesman, Jamie Shea, 8 May 1999”. <https://www.nato.int/koSovo/press/b990508a.htm> (приступљено 28.05.2019)

²³ У периоду од 31. децембра 1992. до 25. априла 1995. године Савезна дирекција за промет производа са посебном наменом била је организована као холдинг компанија „ЈУГОИМПОРТ-СДПР”. На основу Статута јавног предузећа „ЈУГОИМПОРТ-СДПР”, који је 29. јануара 1997. потписао председник управног одбора др Радоје Контин, пун назив фирме гласио је јавно предузеће „ЈУГОИМПОРТ-СДПР”, Београд. https://www.yugoimport.com/sites/default/files/statut-jp-jisdpr_0.pdf (приступљено: 30.08.2019)

трао је да овај догађај неће имати дугорочне политичке последице. У одговору на још једно слично питање Шеј је рекао да су Кина и Русија чланице Савета безбедности, као и важни партнери у Г-8 и да је свима у интересу да се настави сарадња у оквиру Г-8.

Сутрадан (9. маја) на конференцији за новинаре у НАТО штабу у Бриселу био је присутан немачки генерал Валтер Јерц (Walter Jertz) из Главног штаба НАТО-а.²⁴ Шеј је након првог питања рекао да нема нових информација, али да је до бомбардовања кинеске амбасаде дошло због лоших обавештајних података. Питања новинара односила су се на различите спекулације о разлозима за напад на кинеску амбасаду – претпоставке о томе да је постојала тајна обавештајна сарадња између Кине и Савезне Републике Југославије, да је југословенска влада склонила у кинеску амбасаду део људи и опреме, као и да је из кинеске амбасаде емитован програм радио-станице у власништву ћерке Слободана Милошевића. Генерал Јерц је одговорио да НАТО уништава и да ће наставити да уништава командна и контролна постројења где год да се налазе и где год могу да их пронађу. У вези са наводном обавештајном сарадњом између Кине и Савезне Републике Југославије генерал Јерц је рекао да не жели да спекулише. Новинар *Њујорк Тајмса* је питао генерала Јерца да ли сматра да кинеска амбасада или нека друга слична зграда може да буде легитимна мета у случају да се докаже обавештајна сарадња између Кине и Савезне Републике Југославије. Генерал је негирао да би НАТО гађао било који циљ који није војни и указао на изузетно сложене процедуре идентификовања циљева који се гађају. Реаговао је и Џејми Шеј и подсетио да је и на конференцији за новинаре претходног дана рекао да НАТО не сматра да су амбасаде легитимни циљеви. Поновио је и да је први закључак да је реч о грешци у обавештајним изворима, а не да је реч о грешци пилота или некој техничкој грешци. Новинар *Дојче веле* (*Deutsche Welle*) питао је шта се дешава са истрагом у војнообавештајним круговима, да ли ће неко одговорати и прокоментарисао да бомбардовати нечију амбасаду није само грешка већ велика неспособност и да неко мора да одговара. Шеј је одговорио да је потребно открити где је у систему дошло до грешке и да НАТО не жели да се нешто тако понови, али је одбио да коментарише било чију индивидуалну одговорност. Питање које је генералу Јерцу поставила особа чији идентитет није наведен на сајту НАТО-а било је у вези са непровереним гласинама да је из кинеске амбасаде емитован програм радио-станице у власни-

²⁴ Исто.

штву ћерке Слободана Милошевића, као и да је тај програм био на кинеском. Иста особа је питала и да ли је могуће да је ситуација са наводним смештајем обавештајаца заправо само инсценирана како би се Американци испровоцирали да гађају кинеску амбасаду. Генерал Јерц је рекао да није уверен да је програм емитован из кинеске амбасаде, али да свакако нема поузданих података. И у вези са другим питањем рекао је да не треба улазити у спекулације и да не може да одговори без доказа. Портпарол НАТО-а најавио је да ће немачки канцелар Шредер (Gerhard Fritz Kurt Schröder) током седмице посетити Пекинг и да ће у име Алијансе још једном изразити жаљење и указати да је то била само грешка и да нема никакву политичку позадину. Изразио је наду да ће Кина, као чланица Савета безбедности, заједно са Русијом, радити са чланицама НАТО-а на припреми резолуције Савета безбедности којом ће рат бити заустављен. На крају конференције, на питање кинеског новинара у вези са кршењем међународног права на Косову, Шеј је рекао да је до акције НАТО-а дошло управо због кршења међународног права од стране Слободана Милошевића и подсетио да је и Кина заједно са осталим чланицама Савета безбедности усвојила три резолуције које су обавезивале Милошевића да повуче своје трупе. Шеј је рекао да, управо полазећи од међународног права, НАТО има добар разлог да ради то што управо ради.

Бил Клинтон (William Jefferson Clinton), председник државе која је у оквиру НАТО-а имала највећу одговорност за напад на кинеску амбасаду, као и други амерички званичници, давали су изјаве у различитим приликама и извињавали се кинеској влади због бомбардовања амбасаде.²⁵ Клинтон је 14. маја телефонирао кинеском председнику Ђанг Цемину, извињавајући се и говорећи да ће САД спровести свеобухватну истрагу и доставити извештај кинеској страни. Амерички амбасадор у Кини упутио је званично извињење кинеској влади.²⁶ Амерички секретар за одбрану Вилијам Коен (William S. Cohen) одржао је 10. маја конференцију за медије на којој је описао настале грешке.²⁷ Рекао је да су упутства за бомбардовање

²⁵ „Strong Protest by the Chinese Government Against The Bombing by the US-led NATO of the Chinese Embassy in the Federal Yugoslavia”. <http://www.fmprc.gov.cn/eng/ziliao/3602/3604/t18047.htm> (приступљено: 12.05.2019)

²⁶ Steven Pearlstein, „Supply Building Was NATO's Real Target”, *Washington Post Foreign Service*, Sunday, May 9, 1999, A1. <http://www.washingtonpost.com/wp-srv/inatl/longterm/balkans/stories/kosovo050999.htm?noredirect=on> (приступљено: 29.05.2019)

²⁷ „Nato/Federal Republic of Yugoslavia 'Collateral Damage' or Unlawful Killings? Violations of the Laws of War by NATO during Operation Allied Force”, 5 June 2000, 59.

била заснована на застарелој мапи и да циљ није био тачно лоциран на карти. Мета коју су намеравали да гађају била је близу кинеске амбасаде, али су карте које су коришћене показале да је амбасада у другом делу града. Односно, да обавештајни званичник није дао никакве податке о пресељењу кинеске амбасаде у Београду на нову локацију.

Лични изасланик америчког председника и државни подсекретар Томас Пикеринг (Thomas R. Pickering) отишао је у Пекинг и 6. јула представио извештај америчке владе о резултатима истраге о НАТО бомбардовању кинеске амбасаде.²⁸ Из извештаја који је Пикеринг представио произилази да је америчка истрага показала да је више фактора и грешака у неколико делова америчке владе било одговорно за „трагично погрешно бомбардовање”.²⁹ Кинеска страна је истакла да су објашњења која је до сада доставила америчка страна била све само не уверљива и да закључак да је дошло до такозваног „погрешног бомбардовања” није прихватљив за кинеску владу и људе.

Након упорног и званичног инсистирања да америчка страна благовремено, адекватно и ефикасно надокнади губитак живота, повреде и губитак имовине, кинеска и америчка страна постигле су 30. јула 1999. споразум о компензацији за погинуле и рањене.³⁰ Америчка влада се обавезала да породицама погинулих и рањених плати 4,5 милиона долара. Две владе постигле су 16. децембра 1999. године споразум о надокнади штете нанете бомбардовањем кинеске амбасаде у Савезној Републици Југославији, на основу кога је америчка влада требало да плати 28 милиона долара кинеској влади за оштећење кинеске имовине током бомбардовања.

Америчка Централна обавештајна агенција (ЦИА), како неки сматрају главни кривац за бомбардовање кинеске амбасаде, у свом поверљивом документу од 10. маја 1999. године указује да се на основу различитих података прикупљених од 1994. до децембра 1998. зграда Савезне дирекције за промет производа са посебном

<https://www.amnesty.org/en/documents/eur70/018/2000/en/>
(приступљено: 12.05.2019)

²⁸ Dexin Tian, „U.S. and NATO Apologies for the Chinese Embassy Bombing: A Categorical Analysis”, *International Journal of Communication*, 1 (2007), 360–376.

²⁹ Thomas R. Pickering, (July 6, 1999), „Oral Presentation the Chinese Government Regarding the Accidental Bombing of The P.R.C. Embassy in Belgrade”. US Department of State. Retrieved October 24, 2009. <https://2009-2017.state.gov/documents/organization/6524.doc> (приступљено: 1.06.2019)

³⁰ „Strong Protest by the Chinese Government Against The Bombing by the US-led NATO of the Chinese Embassy in the Federal Yugoslavia”, <http://www.fmprc.gov.cn/eng/zili-ao/3602/3604/t18047.htm> (приступљено: 12.05.2019)

наменом, налазила на адреси Булевар уметности број 2 и да је то адреса која је погођена, али да се испоставило да се ту налази кинеска амбасада.³¹ У документу се даље указује да је у публикацијама Савезне дирекције за промет производа са посебном наменом ова адреса такође наведена као седиште фирме.³² Већ сутрадан након бомбардовања амбасаде, у заједничкој изјави америчког секретара за одбрану (William S. Cohen) и директора ЦИА (George J. Tenet), изражено је жаљење због цивилних жртава и речено да су до бомбардовања довеле погрешне информације.³³ У саопштењу које је директор ЦИА поднео Комитету за обавештајне послове (House Permanent Select Committee on Intelligence) Представничког дома 22. јула 1999. године, отвореној за јавност, наведено је да су разлози због којих је погођена кинеска амбасада заправо ништа друго већ трагична грешка обавештајне службе која је пропустила да обезбеди поуздане обавештајне податке.³⁴ Директор ЦИА је рекао да је за 78 дана ваздушних напада на Савезну Републику Југославију дошло до свега неколико грешака и да је успех те ваздушне кампање пре свега заслуга обавештајне службе, која је у новим условима вођења рата успела максимално да заштити осетљива места у ратној зони. Директор ЦИА извинио се због грешке до које је дошло и рекао да нико није свесно гађао и желео да погоди кинеску амбасу. Навео је три основна пропуста: прво, техника која се користила за лоцирање жељеног циља, односно седишта Савезне дирекције за снабдевање и набавку – била је озбиљно мањкава. Друго, ниједна војна или обавештајна база података која се користила за потврђивање циљева није садржала тачну локацију кинеске амбасаде и треће, током процеса планирања напада није била откривена ниједна од прве две наведене грешке. Закључио је да је до ненамерног напада на ки-

³¹ „Memorandum for the Record, 10 May 1999.” www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0001081741.pdf (приступљено: 29.05.2019). Са овог документа скинут је степен тајности 15. јула 2009. и он је доступан на сајту ЦИА.

³² Статутом јавног предузећа „ЈУГОИМПОРТ-СДПР” од 29. јануара 1997. одређено је да је седиште фирме у Београду, Улица Булевар уметности број 2. https://www.yugoimport.com/sites/default/files/statut-jp-jisdpr_0.pdf (приступљено: 30.08.2019)

³³ Steven Pearlstein, „Supply Building Was NATO's Real Target”, *Washington Post Foreign Service*, Sunday, May 9, 1999, A1. <http://www.washingtonpost.com/wp-srv/inatl/longterm/balkans/stories/kosovo050999.htm?noredirect=on> (приступљено: 29. маја 2019)

³⁴ *DCI Statement on the Belgrade Chinese Embassy Bombing, DCI Statement on the Belgrade Chinese Embassy Bombing*, House Permanent Select Committee on Intelligence Open Hearing, July 22, 1999. https://www.cia.gov/news-information/speeches-testimony/1999/dci_speech_072299.html (приступљено: 12.05.2019)

неску амбасаду дошло због тога што нису функционисали системи и процедуре предвиђене за проверу потенцијалних циљева. Директор ЦИА је детаљно објаснио хронологију догађаја, описао процес лоцирања мете и на крају извео закључке којих ће се ЦИА придржавати у својим будућим активностима. Интерна истрага која је спроведена по питању одговорности Централне обавештајне агенције, добила је епилог 9. априла 2000. године, када је један агент ЦИА отпуштен, док је шест других агената укорено.³⁵ Идентитет агената није саопштен. Једино је саопштено да је отпуштени агент „имао каријеру средњег нивоа“, а да су остали кажњени опоменама, затим заустављањем у напредовању и неисплаћивањем новчаних награда. Овакав исход је покренуо оштре реакције и осуде према америчкој администрацији. Говорило се да су агенти ЦИА жртвовани у циљу нормализације америчко-кинеских односа и да је америчка влада подлегла притисцима кинеске владе, која је 11 месеци од бомбардовања амбасаде званично инсистирала на проналажењу криваца.

У вези са одговорношћу ЦИА за бомбардовање кинеске амбасаде наводе се различити детаљи и постоји неколико претпоставки. Тако је британски *Гардијан* (*The Guardian*) два пута, 1999. и 2000. године, објавио да је у седмици која је претходила бомбардовању неименовани агент ЦИА изразио сумњу и поднео приговор у вези са идентификацијом циља.³⁶ Наводно је овај агент са својим сумњама упознао колеге у америчкој војној картографској агенцији у Вашингтону, а такође је о томе разговарао и са НАТО радном групом у Напуљу, која је била задужена за издавање инструкција посадама бомбардера Б-2 о њиховим ноћним мисијама. Међутим, ниједан виши званичник ЦИА није интервенисао у вези са тим. Медији су пренели још једну вест која је изазвала контроверзе. Информација коју су најпре пренели локални медији у околини Вашингтона, а затим је из обавештајних извора потврђена и уредништву часописа *Форин полиси* (*Foreign Policy*) гласи да је у близини своје куће у држави Вирџинији (Lansdowne, Virginia), 22. марта 2009. године, убијен бивши службеник америчке Централне обавештајне агенције Вилијам Бенет (William Bennett).³⁷ Наводно је управо Бенет, пензионисани

³⁵ Martin Kettle, „CIA takes rap for embassy attack. Sack for agent whose error led to Belgrade raid that killed three Chinese citizens“, *The Guardian*, 10 Apr 2000. <https://www.theguardian.com/world/2000/apr/10/balkans> (приступљено: 29.05.2019)

³⁶ *Ibid.*

³⁷ В. Радомировић, „Убијен службеник ЦИА 'одговоран' за бомбардовање кинеске амбасаде“, *Политика*, 06.04.2009.

потпуковник америчке војске који је у то време радио по уговору за ЦИА, означио место које треба напасти.³⁸

Додатне контроверзе стварају поједини медији у којима се може пронаћи податак да су бомбе прецизно погодиле јужни део кинеске амбасаде и уништиле канцеларију војног аташеа, док је северни део амбасаде остао недирнут, заједно са мермером, стаклом на предњем улазу, амбасадорским аутомобилом и четири саксије са цвећем.³⁹ У једном научном чланку објављеном у часопису *Aerospace Power Journal*, чији је издавач Америчко ратно ваздухопловство (United States Air Force), а који је замишљен као отворени форум за дискусију о одбрамбеним питањима, наведена је анализа професора Чаошонга (Zhang Zhaozhong) са кинеског Националног универзитета одбране у којој се указује да НАТО није планирао да уништи целу зграду кинеске амбасаде, већ само одређене делове.⁴⁰

Бомбардовањем кинеске амбасаде бавили су се и светска организација за заштиту људских права Amnesty International и Међународни кривични суд за бившу Југославију (International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia). У извештају на 75 страна, који је 5. јуна 2000. године о бомбардовању Савезне Републике Југославије објавио Amnesty International, указује се да НАТО није увек водио рачуна приликом одређивања мета за напад.⁴¹ Amnesty International закључује да је НАТО у неколико случајева починио озбиљне злочине над цивилима, укључујући и напад на кинеску амбасаду у Београду. У вези са кинеском амбасадом у извештају се наводи да је Amnesty International свестан да је ово једини случај када је члан савеза предузео мере против оних за које се утврдило да су одговорни за проузроковање незаконитих смрти цивила, као и да је то једини случај у којем је чланица НАТО-а исплатила одштету жртвама и њиховим породицама и репарацијама за штету на зградама. Уз напомену да су ове мере предузете након дуготрајног и интензивног

<http://www.politika.rs/scc/clanak/82123/Ubijen-sluzbenik-CIA-odgovoran-za-bombardovanje-kineske-ambasade> (приступљено: 29.05.2019)

³⁸ Laura Rozen, „Spooky murder in Loudoun County, VA”, *Foreign Policy*, April 5, 2009. <https://foreignpolicy.com/2009/04/05/spooky-murder-in-loudoun-county-va/> (приступљено: 29.05.2019)

³⁹ „Truth behind America's raid on Belgrade”, *The Guardian*, 28 Nov 1999. <https://www.theguardian.com/theobserver/1999/nov/28/focus.news1> (приступљено: 12.05.2019)

⁴⁰ Dr. James D. Perry, „Operation Allied Force. The View from Beijing”, *Aerospace Power Journal*, Summer 2000, 79–91.

⁴¹ „Nato/Federal Republic of Yugoslavia 'Collateral Damage' or Unlawful Killings? Violations of the Laws of War by NATO during Operation Allied Force”, 5 June 2000. <https://www.amnesty.org/en/documents/eur70/018/2000/en/> (приступљено: 12.05.2019)

дипломатског притиска из Кине, која је, након бомбардовања, обуставила разговоре са САД о контроли наоружања, људским правима, питањима безбедности и трговини.

Током агресије на Савезну Републику Југославију, а посебно након напада на кинеску амбасаду, главна тужитељка Међународног кривичног суда за бившу Југославију Карла дел Понте (Carla del Ponte) добила је пуно захтева да се испита кршење међународног хуманитарног права које је починио НАТО. Због тога је 14. маја 1999. одлучила да формира Комитет са циљем да испита НАТО агресију на Савезну Републику Југославију.⁴² Извештај Комитета, написан на 35 страна, достављен је тужитељки крајем маја 1999. године.⁴³ У вези са нападом на кинеску амбасаду Комитет је закључио да с обзиром на чињеницу да им је дата погрешна мета, посада авиона не треба да буде позвана на одговорност. Такође, Комитет је сматрао да се не сме дозволити да за инцидент буду оптужени виши официри, јер су им службеници друге агенције дали погрешне информације. Комитет је закључио да тужилаштво не би требало да предузима истрагу у вези са бомбардовањем кинеске амбасаде. Тужитељка Карла дел Понте обавестила је 2. јуна 2000. године Савет безбедности УН о својој одлуци да прихвати препоруку Комитета и да не покрене истрагу у вези са бомбардовањем Савезне Републике Југославије.⁴⁴ Међународни кривични суд за бившу Југославију објавио је 13. јуна 2000. године на свом сајту „Завршни извештај судији који је саставио Комитет основан да испита НАТО бомбардовање Савезне Републике Југославије”.⁴⁵

* * *

Поред трагичности и бесмисла НАТО агресије на Савезну Републику Југославију 1999, бомбардовање кинеске амбасаде представља догађај без преседана у међународним односима и дипломатској историји. Напад НАТО-а на кинеску амбасаду довео је до дубо-

⁴² Paolo Benvenuti, "The ICTY Prosecutor and the Review of the NATO Bombing Campaign against the Federal Republic of Yugoslavia", *European Journal of International Law*, Vol. 12, No. 3 (2001), 503–529.

⁴³ „Final Report to the Prosecutor by the Committee Established to Review the NATO Bombing Campaign Against the Federal Republic of Yugoslavia.” www.icty.org/sid/10052#IVB4 (приступљено: 12.05.2019)

⁴⁴ Paolo Benvenuti, "The ICTY Prosecutor and the Review of the NATO Bombing Campaign against the Federal Republic of Yugoslavia", *European Journal of International Law*, Vol. 12, No. 3 (2001), 503–529.

⁴⁵ „Final Report to the Prosecutor by the Committee Established to Review the NATO Bombing Campaign Against the Federal Republic of Yugoslavia.” www.icty.org/sid/10052#IVB4 (приступљено: 12.05.2019)

ког заоштравања америчко-кинеских односа и у неколико европских земаља покренуо сумње у оправданост НАТО напада на Савезну Републику Југославију. Поред војнополитичких последица које је бомбардовање кинеске амбасаде имало 1999. године као и у наредних неколико година, последице тог акта видљиве су и данас. Наиме, кинеска влада је након агресије НАТО-а на Савезну Републику Југославију 1999. године, а посебно након бомбардовања своје амбасаде у Београду, преиспитала свој однос према савезништву у међународним односима. Посебно је важно напоменути да је агресија НАТО на Савезну Републику Југославију утицала на кинеску владу да се у потпуности ослони на домаћу производњу наоружања и војне опреме и на тај начин елиминише било какву зависност од неке друге земље. Бомбардовање кинеске амбасаде у Београду у војно-политичком смислу представља прекретницу у односима Кине са запаноевропским земљама, а посебно у њеним односима са САД. Поред чињенице да је Кина стална чланица Савета безбедности УН и нуклеарна сила, кинеска политика вођена током последње две деценије довела је до тога да је Кина данас јака и утицајна држава.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Објављени извори:

Влада Савезне Републике Југославије. *Јунаци отаџбине: спомен књига, друго допуњено издање*. Београд, 2000.

Влада Републике Србије. *Албански тероризам и организовани криминал на Косову и Метохији*. Београд, септембар 2003. године. <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/19991> (Приступљено: 10.05.2019)

„Војнотехнички споразум између Међународних безбедносних снага („КФОР“) и влада Савезне Републике Југославије и Републике Србије” <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/?id=19947> (Приступљено: 22.05.2019)

DCI Statement on the Belgrade Chinese Embassy Bombing, DCI Statement on the Belgrade Chinese Embassy Bombing, House Permanent Select Committee on Intelligence Open Hearing, July 22, 1999. https://www.cia.gov/news-information/speeches-testimony/1999/dci_speech_072299.html (приступљено: 12.05.2019)

„Strong Protest by the Chinese Government Against The Bombing by the US-led NATO of the Chinese Embassy in the Federal Yugoslavia” <http://www.fmprc.gov.cn/eng/ziliao/3602/3604/t18047.htm> (приступљено: 12.05.2019)

„Статут јавног предузећа „ЈУГОИМПОРТ-СДПР“ од 29. јануара 1997.” https://www.yugoimport.com/sites/default/files/statut-jp-jisdpr_0.pdf (приступљено: 30.08.2019)

„Morning Briefing by NATO Spokesman, Jamie Shea, 8 May 1999.” <https://www.nato.int/koSovo/press/b990508a.htm> (приступљено 28. маја 2019)

„Memorandum for the Record, 10 May 1999.” www.cia.gov/library/readingroom/docs/DOC_0001081741.pdf (приступљено: 29.05.2019)

„Nato/Federal Republic of Yugoslavia 'Collateral Damage' or Unlawful Killings? Violations of the Laws of War by NATO during Operation Allied Force”, 5 June 2000, 59. <https://www.amnesty.org/en/documents/eur70/018/2000/en/>

„Final Report to the Prosecutor by the Committee Established to Review the NATO Bombing Campaign Against the Federal Republic of Yugoslavia.” www.icty.org/sid/10052#IVB4 (приступљено: 12.05.2019).

Report of the World Health Organization Depleted Uranium Mission to Kosovo, Undertaken at the request of the Special Representative of the Secretary-General and Head of the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo (UNMIK), 22 to 31 January 2001. https://www.who.int/ionizing_radiation/pub_meet/en/Report_WHO_depleted_uranium_Eng.pdf (Приступљено: 22.05.2019)

Pickering, Thomas R. (July 6, 1999), „Oral Presentation the Chinese Government Regarding the Accidental Bombing of The P.R.C. Embassy in Belgrade”. US Department of State. Retrieved October 24, 2009. <https://2009-2017.state.gov/documents/organization/6524.doc> (приступљено: 01.06.2019)

Монографије:

Encyclopedia of American Foreign Policy. Executive Editor Louise B. Ketz, xxxiv. New York: Charles Scribner's Sons, 2002.

Environmental Recovery of Yugoslavia. Edited by Dragoljub P. Antić, Jasminka Lj. Vujić. Belgrade: Vinča Institute of Nuclear Sciences, 2002.

Чланци:

Dimitrijević, Duško. „Sporovi SR Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) pred Međunarodnim sudom pravde”. *Međunarodni problemi*, Vol. LVII, br. 3 (2005), 340–372.

Benvenuti, Paolo. „The ICTY Prosecutor and the Review of the NATO Bombing Campaign against the Federal Republic of Yugoslavia”. *European Journal of International Law*, Vol. 12, No. 3 (2001), 503–529.

Бокић, Бојан. „Квантитативна анализа убијених и несталих припадника МУП-а на КиМ од албанских паравојних формација 1998–2003”. *Безбедност* 3 (2017), 142–167.

Mitrović, Dragana. „Bilateral Relations Between Serbia-Montenegro and the People’s Republic of China: Genesis, Development and Prospects”. *Review of International Affairs*, Vol. LVI, No. 1119 (July–September 2005), IIPE, Belgrade, 20–29.

Tian, Dexin. „U.S. and NATO Apologies for the Chinese Embassy Bombing: A Categorical Analysis”. *International Journal of Communication*, 1 (2007), 360–376.

Perry, James D. „Operation Allied Force. The View from Beijing”. *Aerospace Power Journal*, Summer 2000, 79–91.

Штампа:

Pearlstein, Steven. „Supply Building Was NATO’s Real Target”. *Washington Post Foreign Service*, Sunday, May 9, 1999, A1. <http://www.washingtonpost.com/wp-srv/inatl/longterm/balkans/stories/kosovo050999.htm?noredirect=on> (приступљено: 29.05.2019)

„Truth behind America’s raid on Belgrade”. *The Guardian*, 28 Nov 1999. <https://www.theguardian.com/theobserver/1999/nov/28/focus.news1> (приступљено: 12.05.2019)

„NATO Bombs Strike Chinese Embassy in Belgrade; War Crimes Tribunal Indicts Milosevic”. *Foreign Policy Bulletin*, Section VI: May 8-27, 1999, 10(3-4) (1999), 163–203.

„Yugoslavia sends condolence message to Chinese premier”. *BBC Monitoring International Reports*, May 13 (1999) Asia Pacific - Political, 1.

Радомировић В. „Убијен службеник ЦИА ’одговоран’ за бомбардовање кинеске амбасаде”, *Политика*, 06.04.2009. <http://www.politika.rs/scc/clanak/82123/Ubijen-sluzbenik-CIA-odgovoran-za-bombardovanje-kineske-ambasade> (приступљено: 29.05.2019)

Kettle, Martin. „CIA takes rap for embassy attack. Sack for agent whose error led to Belgrade raid that killed three Chinese citizens”,

The Guardian, 10 Apr 2000,
<https://www.theguardian.com/world/2000/apr/10/balkans>
(приступљено: 29.05.2019)

Rozen, Laura. „Spooky murder in Loudoun County, VA”, *Foreign Policy*, April 5, 2009. <https://foreignpolicy.com/2009/04/05/spooky-murder-in-loudoun-county-va/> (приступљено: 29.05.2019)

Colonel Dr. Miljan Milkić, Senior Research Associate
Strategic Research Institute
E-mail: miljan.milkic@mod.gov.rs

THE 1999 BOMBING OF THE CHINESE EMBASSY IN BELGRADE

(Summary)

The Chinese Embassy in Belgrade was hit on May 7 at 11:45 with five bombs during the aggression against Yugoslavia in 1999. Three Chinese journalists were killed, twenty-one Chinese embassy officials were wounded, and the embassy building was seriously damaged. The bombing of the Chinese Embassy had a strong resonance in the world media and has generated various comments. During the first days after the bombing, there was speculation about the reasons for the attack on the Chinese Embassy. There were assumptions that there was a secret intelligence cooperation between China and the Federal Republic of Yugoslavia, that the Yugoslav government housed some of the people and equipment in the Chinese Embassy, and that a radio station owned by Slobodan Milosevic's radio station was broadcast from the Chinese Embassy. NATO claimed that the Chinese Embassy was bombed because of bad intelligence. Following the persistent and official insistence that the U.S. provide compensation for the loss of lives, injuries, and property loss, the Chinese and U.S. reached an agreement on compensation for the dead and wounded on 30 July 1999. Amnesty International and the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia also dealt with the bombing of the Chinese Embassy. Amnesty International concluded that NATO had committed serious crimes against civilians in several cases, including the attack on the Chinese Embassy in Belgrade. The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia concluded that it is not necessary to undertake an investigation concerning the bombing of the Chinese Embassy. Based on various analyses conducted to date, NATO's aggression against Yugoslavia, and especially its attack on the Chinese Embassy in Belgrade, have influenced the change in Ch-

ina's understanding of the Alliance and the further development of political relations. At the same time, after the 1999 aggression, China made a full switch to domestic production of military equipment and weapons. The article presents an analysis of the 1999 bombing of the Chinese Embassy in Belgrade. The author points to a timeline of events and analyzes the political moves of the stakeholders. The author pays special attention to the political relations between the People's Republic of China and the United States of America from May to December 1999. The paper was written based on literature, published documents, and reports from relevant institutions and government agencies, as well as reports from news agencies.

KEYWORDS: *NATO aggression, bombing, Belgrade, Chinese Embassy, Federal Republic of Yugoslavia, United States of America.*

Оригиналан научни рад
Примљен: 11. септембар 2019.
Прихваћен: 21. октобар 2019.

316.774:070(497.1)"1999"
355.4(497.1)"1999"
COBISS.SR-ID 283739660

МА Немања Глишић
E-mail: n.glisic@live.com

ВОЈСКА ЈУГОСЛАВИЈЕ У РАТУ ПРОТИВ НАТО 1999. ГОДИНЕ ИЗ УГЛА СРПСКИХ МЕДИЈА: ПРИМЕР ВЕЧЕРЊИХ НОВОСТИ

АПСТРАКТ: У раду се анализира извештавање, у то време, најтиражнијег београдског дневног листа „Вечерњих новости“ о ратном учинку Војске Југославије током НАТО агресије 1999. године, а које је било део информационог рата. Посебан акценат је стављен на анализу навода о обореним ваздухопловима Северноатлантске алијансе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: НАТО агресија, бомбардовање, 1999. година, Војска Југославије, Вечерње новости, информациони рат

Седамдесетосмодневни рат Северноатлантске алијансе против СР Југославије најпрецизније би се могао одредити као вишедимензионалан и асиметричан сукоб. Паралелно са борбеним дејствима у ваздушном простору СРЈ и копненим операцијама, пре свега на југословенско-албанској граници, на обе стране водио се и интензиван информациони рат.¹ Део тог рата били су и српски медији, међу којима је значајно место имао београдски дневни лист *Вечерње новости*, који је у то време био најтиражнији и један од најутицајнијих листова у Србији. Почетком агресије дошло је до битне промене у уређивачкој политици, па су ратне теме биле апсолутни приоритет извештавања, што је било у складу са одлуком Владе Републике Ср-

¹ Bojan B. Dimitrijević i Jovica Draganić, *Vazdušni rat nad Srbijom 1999. godine* (Београд: Медија центар „Одбрана“, 2013), 5–9.

бије, која је, између осталог, налагала свим медијима да „дају максималан допринос јачању патриотизма и одбрани земље”. Током рата начелник Управе за информисање и морал Војске Југославије генерал-мајор Александар Бакочевећ похвалио је улогу ВН у „свенародном отпору агресији” и истакао да оне заузимају посебно место у информативној и пропагандној борби против непријатеља и његових медија. То је потврђено и у периоду након потписивања Војно-техничког споразума у Куманову, када су *Новости* добиле плакету Управе за информисање и морал за „несебичан напор који су уложиле током агресије на СРЈ”, као и захвалницу Прве армије ВЈ за „допринос изградњи борбеног морала”. Будући да су током бомбардовања биле честе рестрикције и проблеми у снабдевању електричном енергијом, као и да су у ваздушним нападима уништени бројни радио и ТВ центри, репетитори и предајници, широј јавности у Србији, која је пуно времена проводила у склоништима, штампа је била један од најважнијих извора информисања. С обзиром на велику читаност и циљну групу која је обухватала најшире друштвене слојеве, *Вечерње новости* су код својих читалаца у великој мери утицале на креирање погледа на сукоб са НАТО-ом.² Један од најзначајнијих сегмената било је извештавање о борби јединица ВЈ и њиховом ратном учинку.

ВЈ у одбрани отаџбине

Већ првог дана након почетка бомбардовања објављена је изјава председника СРЈ и врховног команданта ВЈ Слободана Милошевића у којој је позвао грађане да „обављају редовне радне задатке у производњи, здравству, школству, културним институцијама” и да ће на тај начин „најбоље помоћи и снагама државне одбране”.³ *Новости* су пренеле и изјаву председника Владе Републике Србије Мирка Марјановића, који је грађанима поручио да се земља, осим оружјем, брани и „максималном радном дисциплином, појачаним напорима на радним местима”.⁴ Током целог трајања рата учестало су објављиване активности и изјаве политичког врха СРЈ и Р. Србије у којима је јавност уверавана да је „сачуван јавни ред и мир на целој територији” и да се живот одвија нормално, уз висок степен свести

² Немања Глишић, „*Вечерње новости*, Гинтер Грас и НАТО бомбардовање СР Југославије 1999. године”, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 97 (1/2018), 153–154.

³ „На Космету бранимо мир”, *Вечерње новости*, 25. 3. 1999, 3.

⁴ „Одбрана и радом”, *Вечерње новости*, 27. 3. 1999, 3.

и дисциплине.⁵ Често је истицано да све цивилне службе морају „ставити све своје расположиве снаге у функцију одбране народа и свакодневних интереса и потреба грађана”, а у складу с тим објављено је у целости саопштење Владе Републике Србије са детаљним инструкцијама по том питању.⁶ Такође, истакнуто је да је Савезна влада обезбедила стабилно финансирање ВЈ током ратног периода.⁷

Истицано је и да је остварено „пуно јединство оружаних снага са свим слојевима друштва”,⁸ што је илустровано бројним примерима подршке народа војсци, попут новчаних и донација у виду хране, медицинског материјала, цигарета и сл., а које су прикупљале бројне организације, удружења и појединци из државе и расејања.⁹ Као један од појединачних примера солидарности са браниоцима отаџбине наведен је поступак фудбалера Владана Лукића, који је сву своју имовину дао на располагање оружаним снагама СРЈ.¹⁰ Да је подршка народа ВЈ готово стопроцентна *Вечерње новости* су поткрепиле објављивањем резултата анкете коју је обавила информативна агенција *Ипрес*.¹¹ Војска Југославије је представљана као мултиетничка армија која штити све своје грађане, а као потврда тога навођени су примери припадника ромске заједнице у њеним редовима,¹² као и вест о „импозантном броју” Горанаца у редовима Приштинског корпуса.¹³

На чињеницу да су у односу према оружаним снагама СРЈ постојале и другачије тенденције *Вечерње новости* су указале примерима „злонамерних напада” на ВЈ на простору Црне Горе. Преносећи саопштења команде Друге армије и Ратне морнарице, *Новости* су известиле читалачку публику о постојању „интензивираних пропагандних кампања против ВЈ, која је по методу и облицима слична пропагандним активностима агресора”, а чији су виновници „представници највиших органа власти у ЦГ”.¹⁴ Такође, скренута је пажња и на инцидент између јединица ВЈ и групе припадника МУП-а Црне Горе, који су „провоцирали јединицу ВЈ, онемогућивши јој размештај” у рејону између Иванових корита и Цетиња. Инцидент је

⁵ „Висок степен свести”, *Вечерње новости*, 25. 3. 1999, 2.

⁶ „Одбрана најважнија”, *Вечерње новости*, 25. 3. 1999, 4.

⁷ „Обезбеђено финансирање војске”, *Вечерње новости*, 22. 4. 1999, 2.

⁸ „Сваку нашу жртву скупо су платили”, *Вечерње новости*, 10. 4. 1999, 5.

⁹ „Помоћ од срца”, *Вечерње новости*, 30. 5. 1999, 18.

¹⁰ „Све за војску”, *Вечерње новости*, 5. 4. 1999, 18.

¹¹ „Сви уз војску”, *Вечерње новости*, 15. 4. 1999, 16.

¹² „Иста нам је отаџбина”, *Вечерње новости*, 2. 5. 1999, 4.

¹³ „Албанија мучки ударила”, *Вечерње новости*, 10. 6. 1999, 4.

¹⁴ „Злонамерни напади на ВЈ”, *Вечерње новости*, 24. 5. 1999, 2.

окончан хапшењем припадника МУП-а Црне Горе од стране војне полиције. Истакнуто је да Друга армија „неће толерисати провокације појединаца и група” уперених против ВЈ и њених припадника и да ће се против изазивача инцидената водити поступци пред војно-правосудним органима.¹⁵ Наведено је и да је циљ оваквих провокација „настојање да се црногорски народ одвоји од братског српског и да се на тај начин пацификује и војнички изолује”.¹⁶

Велики публицитет имали су текстови о иностраним добровољцима који су се борили на страни СРЈ. Читалачка публика је информисана о присуству добровољаца из Русије,¹⁷ Кипра,¹⁸ Бугарске,¹⁹ Грчке и других европских земаља, али и из једне од кључних чланица НАТО-а – Француске. Позивајући се на писање француског *Монда* (*Le Monde*), *Новости* су пренеле причу о „мистериозној Групи генерала Ласла”, коју су, наводно, чинили француски добровољци из редова бивших припадника UNPROFOR-а.²⁰ Као главни мотиви доласка страних добровољаца навођени су жеља за борбом против НАТО-а, одбрана братског српског народа, православља и словенске цивилизације у целини,²¹ или, у француском случају, традиционална пријатељска осећања према Србима.²² Иако су *ВН* опширно писале о присуству бројних страних добровољаца током бомбардовања 1999. године, након завршетка ратних дејстава, у великом интервјуу који је дао *Вечерњим новостима*, генерал-пуковник Небојша Павковић је одбацио као нетачне тврдње да је на територији Косова и Метохије било паравојних и добровољачких одреда и појединаца из иностранства. Том приликом он је признао да је на територији на којој су вођена ратна дејства заиста било око 1.000 добровољаца, али искључиво држављана СРЈ, који су били под „строгом командом” официра ВЈ.²³ Присуство иностраних добровољаца у редовима југословенских снага касније је ипак потврђено.²⁴

Готово у свакој прилици истицан је „беспримерно висок морал и расположење војника”,²⁵ њихова храброст, пожртвовање, висока

¹⁵ „Одбрана целе земље”, *Вечерње новости*, 3. 6. 1999, 17.

¹⁶ „Одзив све бољи”, *Вечерње новости*, 13. 4. 1999, 4.

¹⁷ „Стигли руски добровољци”, *Вечерње новости*, 5. 4. 1999, 15.

¹⁸ „И син међу добровољцима”, *Вечерње новости*, 23. 4. 1999, 6.

¹⁹ „Стижу добровољци”, *Вечерње новости*, 9. 4. 1999, 6.

²⁰ „Само плаћеници”, *Вечерње новости*, 20. 5. 1999, 6.

²¹ „Козаци – спремни”, *Вечерње новости*, 1. 5. 1999, 6.

²² „Само плаћеници”, *Вечерње новости*, 20. 5. 1999, 6.

²³ „Војска ће се вратити на Космет”, *Вечерње новости*, 30. 6. 1999, 2.

²⁴ Олег В. Валецкий, *Партизанская война в Косово и Метохию в 1999 году* (Пушкино: Центр стратегической конъюнктуры, 2013), 37–38.

²⁵ „НАТО бомбардовао СР Југославију”, *Вечерње новости*, 25. 3. 1999, 2.

патриотска свест, врхунска професионалност и обученост, као и одлучност да се „по сваку цену одбрани отаџбина”.²⁶ Као доказ таквих тврдњи објављени су резултати истраживања Управе за информисање и морал Штаба врховне команде ВЈ, по којима је чак 96% војника и старешина ратних јединица ВЈ показало „високу мотивисаност и спремност за одбрану слободе, независности, суверенитета и територијалног интегритета СРЈ”,²⁷ а додатна потврда таквог расположења пронађена је и у извештајима страних медија,²⁸ које су *Новости* цитирале готово искључиво у приликама када је садржај ишао у прилог ВЈ. Српски војник описиван је у суперлативима, уз често поређење и подсећање на „вековне слободарске традиције и тековине бројних ослободилачких ратова”,²⁹ услед чега је, како је наведено, имао „урођене војничке способности”³⁰ и „максималну свест о историјској мисији коју му је доделила безочна агресија”.³¹ Неретко су се у текстовима о припадницима ВЈ могли прочитати и цитати из епских народних песама, а нарочито из „Горског вијенца” Петра Петровића Његоша,³² који су на својеврстан начин употпуњавали глобификацију бранилаца отаџбине. Уз честе констатације да је одзив добровољаца и резервиста на изузетно високом нивоу³³ и да се „ни један војник није двоумио када је добио позив”,³⁴ *Новости* су објављивале и текстове о појединачним примерима одзива одбрани отаџбине. Мogle су се, на пример, прочитати приче о четири брата који су у униформи пружали отпор агресору,³⁵ о две сестре које су напустиле Медицински факултет како би учествовале у одбрани отаџбине³⁶, или о оцу и сину који су се борили у истој јединици.³⁷ Међутим, као „несвакидашњи подвиг” и пример „високе савести и патриотизма” истакнут је случај четрдесетдвогодишњег војног обве-

²⁶ „Јединство најбоља одбрана”, *Вечерње новости*, 27. 3. 1999, 2.

²⁷ Како је наведено, у питању је била „анонимна анкета на репрезентативном узорку од 1.200 војника и старешина у свим армијама, РВ и ПВО и РМ” („Висок морал војника”, *Вечерње новости*, 10. 5. 1999, 2).

²⁸ „Висок морал српске војске”, *Вечерње новости*, 21. 5. 1999, 6.

²⁹ „Сваку нашу жртву скупо су платили”, *Вечерње новости*, 10. 4. 1999, 5.

³⁰ „Нису нас поколебали”, *Вечерње новости*, 26. 3. 1999, 5.

³¹ „Сваку нашу жртву скупо су платили”, *Вечерње новости*, 10. 4. 1999, 5.

³² „НАТО изгубио прву битку”, *Вечерње новости*, 30. 4. 1999, 2.

³³ Истакнут је пример суботичке бригаде, за коју је наведено да је по ратној формацији била попуњена 105% („Непријатељ тешко рањен”, *Вечерње новости*, 16. 6. 1999, 4).

³⁴ „Северна међа чврста”, *Вечерње новости*, 7. 6. 1999, 10.

³⁵ „Четири брата четири војника”, *Вечерње новости*, 26. 4. 1999, 4.

³⁶ „’Стрела’ на тањиру”, *Вечерње новости*, 2. 6. 1999, 10.

³⁷ „Северна међа чврста”, *Вечерње новости*, 7. 6. 1999, 10.

зника Стевана Марјановића из села Лугова код Чачка. Како је наведено, резервиста је, одазвавши се позиву за мобилизацију, препешачио 30 километара да би се прикључио својој јединици. Иако су том резервисти, и поред својеврсног подвига, старешине у јединици парадоксално саопшtile да буде у приправности и да се врати кући,³⁸ новинар београдског листа није имао коментар на овакав третман пожртвованог војног обвезника.

За разлику од југословенских војника, припадници НАТО-а описивани су као кукавице које „бомбардују из ваздуха беспомоћни народ”,³⁹ а указивано је и на изузетно лоше стање морала и мотивисаности, нарочито код Француза.⁴⁰ Наведен је пример двојице француских pilota који су се вратили у базу не испаливши ниједан пројектил. Како су пренеле *Новости*, pilоти су, наводно, одбили да дејствују по територији СРЈ из „етичких мотива” и из „убеђења да би се једног дана могли наћи на клупи за ратне злочинце”.⁴¹ У више наврата *Вечерње новости* писале су о примерима дезертерства међу припадницима НАТО снага распоређених у БЈР Македонији, нарочито међу припадницима немачког и француског контингента. Разлоге за масовно дезертерство „пољуљаних” НАТО јединица *Новости* су налазиле у учесталим информацијама о губицима НАТО летелица, које су деморалисале војнике, затим због страха од великих жртава приликом евентуалне копнене агресије,⁴² а „бажаније чизмаша”, како је наведено, било је и због „беса локалног македонског становништва”.⁴³ Истакнуто је и да ВЈ, сама по себи, „изазива страх и панику међу НАТО војницима”.⁴⁴ За део одбеглих француских војника као оправдање за дезертерство наведено је „одбијање да ратују против српског народа, дугогодишњег пријатеља Француза”.⁴⁵ Један од бизарнијих примера којим су *Новости* покушале да истакну дистинкцију између српског и НАТО војника је наводни случај посада НАТО авиона које су, услед дејства југословенске ПВО, „просто плакале бежећи ка својим базама”. Као извор овог непотврђеног догађаја цитирана су сведочанства радио-аматера који су, како је наведено, слушали „радио-саобраћај зликовачких формација”.⁴⁶

³⁸ „Радо Стеван иде у војнике”, *Вечерње новости*, 3. 4. 1999, 7.

³⁹ „Непријатељ тешко рањен”, *Вечерње новости*, 16. 6. 1999, 4.

⁴⁰ „Пилоти без морала”, *Вечерње новости*, 16. 4. 1999, 6.

⁴¹ „Неће против Срба”, *Вечерње новости*, 5. 4. 1999, 15.

⁴² „Бежанија чизмаша”, *Вечерње новости*, 9. 4. 1999, 16.

⁴³ „НАТО војници дезертирају”, *Вечерње новости*, 29. 3. 1999, 6.

⁴⁴ „НАТО у паници”, *Вечерње новости*, 19. 4. 1999, 5.

⁴⁵ „Неће против Срба”, *Вечерње новости*, 8. 4. 1999, 5.

⁴⁶ „Оборено 5 авиона”, *Вечерње новости*, 14. 4. 1999, 16.

Са обзиром на карактер војне операције НАТО-а против СРЈ, главни фокус извештавања је, природно, био на јединицама Ратног ваздухопловства и противваздушне одбране, које су означене као „стуб и окосница одбране земље”.⁴⁷ *Новости* су у више наврата извештавале са ратних положаја јединица ПВО, а нарочито је истицана њихова ефикасност, спремност и обученост.⁴⁸ Наглашено је и да су дејства ПВО у великој мери смањила последице бомбардовања и да су онемогућила ваздухоплове НАТО-а да лете на висинама мањим од 8.000 метара.⁴⁹ Могли су се прочитати описи својеврсних „ваздушних битка” које су, према писању *Новости*, трајале и по два сата.⁵⁰ Такође, чести су били и извештаји у којима је навођено да су припадници јединица ПВО ВЈ успевали да одбијају таласе напада НАТО авиона, који нису успели да изврше своје задатке. Ипак, имајући у виду да је ловачко-бомбардерска и јуришна авијација НАТО-а углавном дејствовала изнад домета југословенске ПВО,⁵¹ постаје јасно да су поменути натписи били добрим делом преувеличани и у функцији својеврсне драматизације српског отпора агресору. У складу са тим, извештаји о учинку јединица ПВО обиловали су описима претеране самоуверености, па су се могле прочитати изјаве да „ваздухопловци шамарају НАТО”⁵² и да „обарају све што изнад њих прелети”.⁵³ Новинар Мирослав Лазански је, хвалећи тактику јединица ПВО ВЈ, написао да се ради о својеврсној „југословенској школи ПВО”, чији ће припадници након рата бити тражени широм света као војни инструктори.⁵⁴ Описан је и један крајње необичан покушај грађана Тивта да допринесу одбрани земље, тако што су са својих балкона ватреним оружјем гађали беспилотну летелицу НАТО-а.⁵⁵ Често писање о јединицама ПВО ВЈ и њиховом учинку имало је за последицу да је војна терминологија ушла и у свакодневни говор, тако да су се могли прочитати текстови у рубрикама неvezаним за ратна дешавања, у којима је навођено, примера ради, да је фудбалер „(Дејан) Станковић прецизан као ПВО” и сл.⁵⁶

⁴⁷ „Југо војска тврд орах”, *Вечерње новости*, 1. 5. 1999, 3.

⁴⁸ „РВ и ПВО за пример”, *Вечерње новости*, 30. 3. 1999, 16.

⁴⁹ „Дупло више НАТО авиона”, *Вечерње новости*, 23. 5. 1999, 4.

⁵⁰ „Врућ дочек ПВО”, *Вечерње новости*, 13. 5. 1999, 3.

⁵¹ В. В. Dimitrijević, Ј. Draganić, н. д., 289–298.

⁵² „Ваздухопловци шамарају НАТО”, *Вечерње новости*, 9. 4. 1999, 5.

⁵³ „‘Стрела’ на тањиру”, *Вечерње новости*, 2. 6. 1999, 10.

⁵⁴ „Пролаза нема”, *Вечерње новости*, 3. 4. 1999, 4.

⁵⁵ „На летилицу са балкона”, *Вечерње новости*, 26. 5. 1999, 2.

⁵⁶ „Станковић као ПВО”, *Вечерње новости*, 4. 5. 1999, 15.

У првим данима бомбардовања *Новости* су велику пажњу посветиле борбеним летовима припадника ловачке авијације РВ ВЈ. Уз поређења са југословенским пилотима из 1941. који су се борили у Априлском рату,⁵⁷ истакнуто је да су припадници ловачке авијације „сами или у паровима јуначки улетали у групе од по 25 непријатељских авиона, борили се као лавови, гађали и обарали непријатељске летелице” и да су „чинили чуда од јунаштва на небу изнад наше земље”.⁵⁸ Позивајући се на писање ратног издања листа *Војска*, детаљно су описани летови потпуковника Иље Аризанова и Слободана Перића.⁵⁹ Том приликом је наведено да је потпуковник Перић током борбеног лета, пре него што је оборен, погодио један непријатељски авион. Цитирана је и изјава потпуковника Аризанова у којој је наведено да је током свог борбеног лета, пре него што је оборен, успео да испали ракету на непријатељски авион Ф-117, као и да су НАТО пилоти, након што се катапултирао и спуштао падобраном, покушали паљбом из авионских топова да га убију. Такође, објављена је и информација да је првог дана рата пилот Предраг Милутиновић Гроф оборио један непријатељски ваздухоплов.⁶⁰ Међутим, десет година након бомбардовања, у дводелном документарном филму „Нико није рекао нећу”, у продукцији РТС-а, сва три наведена пилота дала су битно другачије изјаве о својим борбеним летовима. Они су недвосмислено прецизирали да припадници РВ ВЈ нису оборили ниједан авион НАТО-а. Штавише, нису били у прилици да лансирају ниједан пројектил на агресора. Такође, изјава која се приписивала потпуковнику Аризанову о томе да су НАТО авиони отворили ватру на њега док се спуштао падобраном, такође се показала неистинитом. *Новости* су пренеле и вест о дејствовању ловачко-бомбардерске авијације ВЈ на положаје тзв. ОВК на простору Косова и Метохије.⁶¹

Већ са првим најавама могућности бомбардовања СРЈ у *Вечерњим новостима* могле су се прочитати спекулације о евентуалној копненој агресији.⁶² Оне су се нарочито интензивирале током самог бомбардовања, али су ипак преовладала мишљења да се ради о „копненој игри живаца” и „шареној лажи”, односно о врсти психолошког рата како би се на званични Београд извршио додатни притисак.⁶³ Такође, наглашено је и да НАТО нема довољан број трупа у

⁵⁷ „Бежали од мене”, *Вечерње новости*, 4. 4. 1999, 7.

⁵⁸ „Хероји нашег неба”, *Вечерње новости*, 31. 3. 1999, 5.

⁵⁹ *Вечерње новости*, 3. 4. 1999, 6.

⁶⁰ „Одликовања браниоцима неба”, *Вечерње новости*, 28. 4. 1999, 2.

⁶¹ „Бомбардерима на ловце”, *Вечерње новости*, 4. 4. 1999, 7.

⁶² „Куљају конвоји”, *Вечерње новости*, 12. 3. 1999, 9.

⁶³ „Копнена игра живаца”, *Вечерње новости*, 25. 5. 1999, 8.

окужењу да би напао копненим путем и да су елитне америчке десантне јединице стациониране далеко од Балкана.⁶⁴ Иако је постало јасно да до копнене интервенције неће доћи,⁶⁵ *Новости* су се потрудиле да читалачку публику умире, тиме што су истицале спремност југословенских оружаних снага и на такав сценарио.⁶⁶ Објављиване су репортаже са положаја елитних јединица ВЈ,⁶⁷ како са Косова и Метохије, тако и из других делова СРЈ,⁶⁸ а нарочито су апострофирале изјаве генерала Павковића у којима је тврдио да се на простору јужне српске покрајине налази 150.000 људи под оружјем,⁶⁹ спремних на одбрану отаџбине и да би у ситуацији копненог боја „фактор човек” био на страни ВЈ, док би јединице НАТО-а чекао „пакао” и огромни губици.⁷⁰ Наглашено је и да је Војска Југославије предузела све мере у циљу спречавања копнене агресије.⁷¹ Такође, пренето је и обавештење „Савеза Козака Русије” са седиштем у Москви, које је београдском листу достављено посредством др Србољуба Живановића, у ком се наводи да би у случају евентуалне копнене агресије НАТО трупа на СРЈ, као помоћ српској војсци било спремно да дође укупно „14.000 тренираних бораца добровољаца и војних стручњака свих профила, из свих република бившег СССР”.⁷²

Непосредно у вези са претњама копненом интервенцијом били су и текстови о могућности употребе борбеног хеликоптера типа „апач” на простору Косова и Метохије.⁷³ *Новости* су истакле да Пентагон оклева са слањем хеликоптера који су се „прославили” у Ираку због, како је наведено, страха од могућег југословенског контраудара по територији Албаније и проширења рата на регион, као и због опасности од великих губитака које би претрпели од југословенске ПВО, будући да би због конфигурације терена морали да лете релативно ниско.⁷⁴

У доста скромнијем обиму *Вечерње новости* извештавале су о копненим бојевима ВЈ на Косову и Метохији и на југословенско-албанској граници. Већ у првим данима рата објављен је податак да су

⁶⁴ „Пролаза нема”, *Вечерње новости*, 3. 4. 1999, 4.

⁶⁵ „Без копнених трупа”, *Вечерње новости*, 25. 4. 1999, 6.

⁶⁶ „Могућа ваздушно-копнена битка”, *Вечерње новости*, 15. 4. 1999, 4.

⁶⁷ „Тенкисти – гарант наше одбране”, *Вечерње новости*, 21. 4. 1999, 5.

⁶⁸ „Северна међа чврста”, *Вечерње новости*, 7. 6. 1999, 10.

⁶⁹ „Народ јачи од НАТО”, *Вечерње новости*, 18. 4. 1999, 2.

⁷⁰ „Јединствени смо – непобедиви”, *Вечерње новости*, 31. 5. 1999, 4.

⁷¹ *Исто*.

⁷² „Козаци – спремни”, *Вечерње новости*, 1. 5. 1999, 6.

⁷³ „’Апач’ ништа не решава”, *Вечерње новости*, 6. 4. 1999, 4.

⁷⁴ „’Апачи’ падају”, *Вечерње новости*, 19. 5. 1999, 4.

терористи на Космету доживели „потпуни пораз”, да у њиховим редовима владају „паника и расуло”⁷⁵ и да нису успели да створе „ути-сак о тобожњем устанку”.⁷⁶ Тиме су, како је наведено, „створени услови за мирнији живот Срба, Шиптара и свих других који живе на овим просторима”.⁷⁷ Нешто више простора било је посвећено борбама на граници СРЈ и Републике Албаније. *Новости* су писале о „копненој агресији шиптарских терориста” из северне Албаније, којима су подршку пружали регуларна армија Републике Албаније, стратешка авијација НАТО-а, као и бројни страни инструктори, плаћеници и цихадисти.⁷⁸ Истицано је да ВЈ успешно брани границу и територијални интегритет СРЈ и да су непријатељу нанети велики губици.⁷⁹ Пренета је и изјава генерала Ратка Младића агенцији *Ројтерс* (*Reuters*), у којој је негирао наводе страних медија о свом учешћу у борбама на Космету.⁸⁰ Такође, *Новости* су демантовале наводе *Вашингтон тајмса* (*The Washington Times*) да ВЈ поседује нуклеарно оружје, односно тзв. „прљаву атомску бомбу”, оценивши их као „америчку пропагандну кампању лажи”.⁸¹

Што се тиче војног аспекта, често је истицана несразмера укупних војних потенцијала земаља чланица НАТО-а у односу на релативно застарелу војну технику коју је поседовала ВЈ.⁸² Често се могла прочитати и констатација да је НАТО потценио могућности и способности Војске Југославије, што је илустровано изјавом команданта РВ САД Мајкла Рајана (Michael Ryan), који је тврдио да ће НАТО за свега 72 часа неутралисати југословенску ПВО.⁸³ Наглашено је и да је, са војничког аспекта, ВЈ остварила све своје задате циљеве и успешно одбранила суверенитет и територијални интегритет СРЈ, док с друге стране НАТО снаге нису оствариле своје ратне планове.⁸⁴ *Новости* су преносиле и изјаве из врха оружаних снага СРЈ, у којима је демантовано да је ВЈ учествовала у злочинима против цивилног албанског становништва.⁸⁵ Читалачка публика је обавештена о акцији хапшења шесторице албанских студената, који су, како је наведено, у Београду планирали извођење терористичких акција на јав-

⁷⁵ „Разбијени терористи”, *Вечерње новости*, 3. 4. 1999, 3.

⁷⁶ „Агресору ни педаљ”, *Вечерње новости*, 5. 5. 1999, 2.

⁷⁷ „Разбијени терористи”, *Вечерње новости*, 3. 4. 1999, 3.

⁷⁸ „Одбијени напади”, *Вечерње новости*, 9. 6. 1999, 19.

⁷⁹ „Агресору нанети велики губици”, *Вечерње новости*, 6. 4. 1999, 5.

⁸⁰ „Судиће им историја”, *Вечерње новости*, 17. 4. 1999, 16.

⁸¹ „Југословенска 'А-бомба'!”, *Вечерње новости*, 19. 4. 1999, 7.

⁸² „Нису нас поколебали”, *Вечерње новости*, 26. 3. 1999, 5.

⁸³ „Погинуо генерал Величковић”, *Вечерње новости*, 3. 6. 1999, 2.

⁸⁴ *Вечерње новости*, 14. 6. 1999, 6.

⁸⁵ „Војска ће се вратити на Космет”, *Вечерње новости*, 30. 6. 1999, 2.

ним местима где се окупља већи број грађана.⁸⁶ Извештавано је и о хапшењу бројних страних „агената“ и „шпијуна“,⁸⁷ а пренета је и вест о покушају шверца оружја на Косово у камионима католичке хуманитарне организације „Каритас“ (Caritas).⁸⁸ ВН су током бомбардовања објављивале и спискове са именима ордењем награђених и у више чинове унапређених припадника ВЈ и МУП-а Р. Србије.⁸⁹

Поред припадника Војске Југославије који су активно учествовали у борбеним дејствима, *Новости* су похвалиле допринос одбрани и других родова војске и служби, попут пиротехничара,⁹⁰ ватрогасаца⁹¹ и инжињеријских јединица, које су помагале цивилном становништву.⁹²

Губици НАТО-а

Сатирични коментар у рубрици „ТРН“, коју је уређивао Микан Миловановић, у коме је наведено да „ако овако наставимо да их скидамо са неба они за четири-пет месеци више неће имати авиона“,⁹³ у доброј мери осликавао је утисак који је просечни читалац *Новости* могао да стекне када је реч о НАТО губицима. Извештаји о учинку југословенске ПВО били су готово свакодневни, а то је констатовао и један новинар најтиражнијег београдског листа када је написао да „нема ноћи или дана да наша ПВО не обори авион, хеликоптер, беспилотну летелицу или крстарећи пројектил“. ⁹⁴ Овакав тренд извештавања био је присутан током читавог бомбардовања, осим у последњих седам ратних дана, када су вођени интензивни преговори о миру. Тада уопште није било информација о учинку јединица ПВО.

Током бомбардовања *Вечерње новости* су периодично објављивале процене војног врха, али и страних медија, о губицима НАТО-а. Као сензационална вест објављен је текст о, како је наведено, „поверљивом материјалу из седишта НАТО о губицима авијације алијансе“, уз факсимил документа који је требало да послужи као

⁸⁶ „Спремали масакре над Београђанима“, *Вечерње новости*, 30. 5. 1999, 19.

⁸⁷ „Осуђени лажни хуманитарци“, *Вечерње новости*, 30. 5. 1999, 19.

⁸⁸ „Оружје под фирмом Каритаса“, *Вечерње новости*, 4. 5. 1999, 6.

⁸⁹ „Одликовани храбри браниоци“, *Вечерње новости*, 6. 4. 1999, 2.

⁹⁰ „Терминатори НАТО ракета“, *Вечерње новости*, 27. 5. 1999, 10.

⁹¹ „Свака част ватрогасци“, *Вечерње новости*, 9. 4. 1999, 2.

⁹² „Јунаци покретних мостова“, *Вечерње новости*, 21. 5. 1999, 9.

⁹³ *Вечерње новости*, 7. 5. 1999, 9.

⁹⁴ „НАТО крије рањена крила“, *Вечерње новости*, 13. 5. 1999, 16.

додатна потврда. Текст је, између осталог, садржао информацију о, наводно, оборене 74 летелице до 2. маја 1999. године.⁹⁵ Сумарне процене о учинку ПВО ВЈ током 78 ратних дана кретале су се до 80 оборених авиона, хеликоптера и беспилотних летелица,⁹⁶ као и око 200 крстарећих ракета.⁹⁷ Након завршетка рата пренете су тврдње начелника Генералштаба ВЈ генерала Драгољуба Ојданића по којима су укупни губици НАТО пакта били: 61 авион, 30 беспилотних летелица, седам хеликоптера и 238 крстарећих ракета.⁹⁸

Према писању *Новости*, НАТО је крио и заташкавао сопствене губитке из страха од реакције и притиска јавног мњења на Западу.⁹⁹ Чести су били извештаји, нарочито из Македоније, у којима се тврдило да НАТО трупе обезбеђују наводна места падова авиона и блокирају приступ локалном становништву све док се не уклоне материјални докази,¹⁰⁰ а наведен је и пример да су мештани за високе новчане износе продавали остатке НАТО ваздухоплова који су се срушили на њихова имања.¹⁰¹

Вести о обореним НАТО летелицама *Новости* су добијале од својих дописника, радио-аматера, од војног врха, локалних цивилних власти, локалних центара за обавештавање, као и од домаћих и страних медија, а честа су била и позивања на изјаве очевидаца. Информације су углавном садржале место пада НАТО летелице, док је ређе навођен тип ваздухоплова.

Када је реч о наводно обореним авионима, анализом појединачних извештаја и текстова у *Вечерњим новостима* дошли смо до броја од најмање 97 оборених НАТО ваздухоплова, од чега је 80, односно 82,5%, означено као потврђено обарање, док је за 17, односно 17,5%, вест о обарању описана као незванична или непотврђена. Користећи исту методологију дошли смо и до броја од 16 оштећених авиона, док је за седам ваздухоплова информација била непотпуна,¹⁰² па стога нису урачунати у укупни биланс. Будући да је за потврду обарања авиона неопходно поседовати материјалне доказе, анализирали смо податке о месту пада. С обзиром на чињеницу да су након завршетка бомбардовања државне институције Републике

⁹⁵ Исто.

⁹⁶ „Јединствени смо – непобедиви”, *Вечерње новости*, 31. 5. 1999, 4.

⁹⁷ „НАТО крије рањена крила”, *Вечерње новости*, 13. 5. 1999, 16.

⁹⁸ „Губици агресора”, *Вечерње новости*, 16. 6. 1999, 7.

⁹⁹ „НАТО изгубио 81 војника”, *Вечерње новости*, 22. 4. 1999, 5.

¹⁰⁰ „Тајне у ковчезима”, *Вечерње новости*, 14. 4. 1999, 12.

¹⁰¹ „Падају и лажи као крушке”, *Вечерње новости*, 29. 5. 1999, 8.

¹⁰² Вести о обарању авиона које смо означили као „непотпуне” карактерисало је одсуство битних информација, попут места и узрока пада авиона.

Србије и Војска Југославије били принуђени да, у релативно кратком периоду, напусте простор Косова и Метохије, те стога потенцијално нису могли да имају увид у остатке евентуално оборених авиона, простор јужне српске покрајине у анализи смо издвојили од остатка СРЈ. Према писању *Новости* на територију СРЈ, без Косова и Метохије, пало је укупно 42, односно 52,5% НАТО авиона означених као поуздано оборени. На простор јужне српске покрајине, према наводима београдског листа, пало је 17 (21,25%) ваздухоплова, док се ван граница СРЈ срушило 21 (26,25%). О материјалним остацима наводно срушених непријатељских авиона писано је крајње неодређено, али уз приметан образац. Најчешће је навођено да је за остацима обореног авиона потрага у току, да би већ следећег дана читаоце затекла вест о новим обореним авионима, за чијим се остацима такође трага, док би за информацију од претходног дана остали ускраћени без икаквог објашњења. Одсуство материјалних доказа оборених НАТО авиона *Новости* су често правдале и тиме да се ваздухоплов срушио на дно језера, реке или мора, или да је једноставно експлодирао у ваздуху, те је стога потрага за остацима отежана. Додатну забуну уносили су текстови у којима се читаоцима лаконски саопштавало да ВЈ „из разумљивих разлога не наводи свој учинак, нити допушта приступ обореним летелицама”,¹⁰³ а све под изговором војне тајне.

Посебан публицитет имало је обарање америчког „стелт” авиона Ф-117. Нарочито је истицана чињеница да се ради о „најсавременијој летелици припреманој за 21. век”, „ваздухопловном чуду” и „поносу америчког ваздухопловства”, чиме је подвиг југословенске ПВО био додатно глорификован. Уз констатацију да је обарањем „невидљивог” авиона „разбијен мит о америчкој нерањивости”, указано је и на чињеницу да више неће бити тајна због чега је „Клинтонов понос”, како је називан амерички ваздухоплов, био невидљив за радаре.¹⁰⁴ Еуфорију због обарања Ф-117 *Новости* су додатно подгревале објављивањем бројних духовитих коментара и опаски, којима се ликовало због првог верификованог успеха југословенске ПВО.¹⁰⁵ Цитирајући изјаву публицисте и војног аналитичара Александра Радића, београдски лист је погрешно известио да је за обарање „стелта” заслужан совјетски ПВО систем Куб-М.¹⁰⁶ Међутим, касније се испоставило да је амерички ваздухоплов заправо оборен стари-

¹⁰³ „Оборено 5 авиона”, *Вечерње новости*, 14. 4. 1999, 16.

¹⁰⁴ *Вечерње новости*, 29. 3. 1999, 2–3.

¹⁰⁵ „Песмом на бомбе”, *Вечерње новости*, 29. 3. 1999, 11.

¹⁰⁶ „Пала доктрина НАТО”, *Вечерње новости*, 30. 3. 1999, 2.

јим системом типа „нева“, такође совјетске производње.¹⁰⁷ У вези са обарањем авиона Ф-117 *Новости* су објавиле још једну нетачну информацију. Реч је о интервјуу са војним коментатором Љубодрагом Стојадиновићем, који је тврдио да је пилот обореног Ф-117 заправо био извесни Кен Двили (Ken Dwelle), звани Дух, уз констатацију да су западни медији светској јавности приказали сасвим другог пилота, док је за Двилија изразио сумњу да је уопште жив.¹⁰⁸ Ипак, пилот авиона обореног у сремском селу Буђановци те вечери био је потпуковник Дејл Зелко (Dale Zelko).¹⁰⁹ Требало би истаћи да *Вечерње новости* нису биле једине које су пласирале те нетачне информације. И поједини инострани медији приписивали су заслуге за обарање „стелта“ систему Куб-М,¹¹⁰ односно идентификовали обореног пилота као Кена Двилија.¹¹¹ Будући да је Куб-М био најсавременији ПВО систем у наоружању ВЈ, логично је претпоставити да су новинари из тог разлога сматрали да је тим оружјем оборен Ф-117. Такође, забуна око идентитета пилота настала је због имена Кен Двили, написаног испод поклопца кабине авиона. *Новости* су током трајања бомбардовања информисале читаоце да је југословенска ПВО оборила најмање три и оштетила један амерички авион типа Ф-117.¹¹² Материјалних доказа за такву тврдњу, осим за један оборени и један оштећени „стелт“, до сада није било.¹¹³ Обарање једног од најсавременијих авиона НАТО-а у раној фази рата, осим што је пружио додатни морал јединицама ПВО,¹¹⁴ дало је подстицај и ратној пропаганди да у наредним недељама, са доста самоуверености, али и претеривања, извештава о учинку југословенске ПВО. С друге стране, обарање авиона Ф-16, којим је пилотирао тадашњи командант 555. сквадрона и начелник штаба Ратног ваздухопловства САД, генерал са четири звездице Дејвид Голдфејн (David Goldfein), 2. маја у рејону села Накучани на Церу,¹¹⁵ није у толикој мери изазвало одјек на страницама београдског листа.

Новости су извештавале и о наводним успесима југословенске ПВО против америчког авиона А-10, наводећи да је готово сваки

¹⁰⁷ В. В. Dimitrijević, J. Draganić, н. д., 169.

¹⁰⁸ „НАТО жртвује пилоте“, *Вечерње новости*, 28. 4. 1999, 4.

¹⁰⁹ В. В. Dimitrijević, J. Draganić, н. д., 172.

¹¹⁰ В. Баранец, „Из досье 'КП'“, *Комсомольская правда*, 30. 3. 1999, 3; А. Гаравский, „'Квадрат' для 'Стелса'“, *Красная звезда*, 31. 3. 1999, 1.

¹¹¹ О. Шевцов, „Бои перекинулись в телевизор“, *Комсомольская правда*, 3. 4. 1999, 6.

¹¹² „Велики фијаско“, *Вечерње новости*, 11. 4. 1999, 7.

¹¹³ В. В. Dimitrijević, J. Draganić, н. д., 459–461.

¹¹⁴ *Исто*, 169–170.

¹¹⁵ *Исто*, 216.

други који је летео над Косметом био погођен или оштећен.¹¹⁶ Новинар М. Лазански писао је о наводном случају обореног апарата А-10 код Клине, у ком је пронађена муниција са осиромашеним уранијумом,¹¹⁷ иако за то никада нису предочени материјални докази.

Када је реч о губицима НАТО-а у људству, истакнуто је да се углавном ради о посадама хеликоптера које је током спасилачких мисија оборила југословенска ПВО.¹¹⁸ Већ четвртог дана рата *Новости* су објавиле текст Лазанског у коме се, као ексклузивна вест, наводи да је претходног дана „на ширем подручју Таре” југословенска ПВО погодила хеликоптер „си хоук” (Seahawk) са 25 командоса,¹¹⁹ који је том приликом експлодирао у ваздуху.¹²⁰ Месец дана касније Љ. Стојадиновић је такође говорио о наводном обарању НАТО хеликоптера, а поред Таре као место пада другог хеликоптера наведена је планина Јастребац. Према наводима Стојадиновића, у акцијама спасавања пилота погинуло је укупно око сто НАТО командоса, највише Американаца.¹²¹ Материјални докази који би потврдили наводе Лазанског и Стојадиновића никада нису пронађени. Пренето је и писање грчког листа *Атинаики* у којима се наводио број од око сто погинулих НАТО војника.¹²² *Новости* су пренеле и информацију да су у борбама око карауле Кошаре погинула тројица официра припадника регуларне француске армије, који су се борили у редовима албанских терориста.¹²³ Чести су били и извештаји из Македоније о наводно пронађеним лешевима погинулих НАТО пилота,¹²⁴ као и о великом броју тешко рањених припадника НАТО снага који су се, како је наведено, лечили у скопској војној болници.¹²⁵

Уз велики број извештаја о обореним авионима, били су присутни и подаци о катапултираним пилотима. По већ устаљеном обрасцу, вест да је потрага за пилотом у току већ сутрадан би била замењена новом, са идентичним описом, док би читаоци остали ус-

¹¹⁶ „Жбири као крушке”, *Вечерње новости*, 26. 5. 1999, 2.

¹¹⁷ „Реденик пун уранијума”, *Вечерње новости*, 26. 5. 1999, 2.

¹¹⁸ „НАТО изгубио 81 војника”, *Вечерње новости*, 22. 4. 1999, 5.

¹¹⁹ Новинар М. Лазански је направио и фактографску грешку када је навео да је у хеликоптеру типа „си хоук” било 25 командоса, будући да је максимални капацитет хеликоптера те класе, не рачунајући посаду, 11 војника (Radomir Vujković i Aleksandar Radić, *Borbeni helikopteri* (NIU Vojska: Beograd, 1996), 94–97).

¹²⁰ „Оборен хеликоптер НАТО”, *Вечерње новости*, 28. 3. 1999, 3.

¹²¹ „НАТО жртвује пилоте”, *Вечерње новости*, 28. 4. 1999, 4.

¹²² „Не скривајмо мртве”, *Вечерње новости*, 10. 4. 1999, 16.

¹²³ „Одлучна одбрана”, *Вечерње новости*, 18. 5. 1999, 3.

¹²⁴ „Агресори у сандуцима”, *Вечерње новости*, 4. 4. 1999, 5.

¹²⁵ „Убица под ђебетом”, *Вечерње новости*, 29. 5. 1999, 8.

краћени за било какве информације о већ обореним НАТО пилоти-ма. *Новости* су чак направиле репортажу о „Жаокама”, како је наведено, једној од најелитнијих јединица ВЈ, уз опаску да њени припадници „највише воле да лове (НАТО) пилоте”.¹²⁶ Поред припадника војске, наведено је да су се у потрагу за обореним пилотима укључивали и локални ловци и мештани краја у ком је НАТО авион, наводно, оборен.¹²⁷ Љубодраг Стојадиновић је изнео крајње невероватну тврдњу да НАТО жртвује своје пилоте тако што им, без њиховог знања, онеспособљава уређаје за катапултирање, како у случају обарања не би морали да шаљу спасилачке екипе, које су до тада, како је навео, доживеле „прави дебакл”, уз велике губитке.¹²⁸ Током трајања бомбардовања београдски лист је објавио само једну штуру информацију о хватању НАТО пилота у околини Лесковца,¹²⁹ али без икаквих додатних информација. Ни овај случај никада није потврђен. Да се ради о већ устаљеном пропагандном обрасцу сведочи и чињеница о потврђеном заробљавању три америчка војника. Овај случај добио је велики публицитет у *Вечерњим новостима*, а објављиване су и фотографије заробљеника.¹³⁰ Безусловно пуштање три заробљена америчка војника описано је као „чин добре воље и значајан корак ка заустављању крвавог рата”. Наглашено је и да су амерички војници током заробљеништва имали „хуман третман”,¹³¹ а као доказ наведене тврдње *Новости* су у целости објавиле писмо једног од заробљених америчких војника, са речима захвалности српским чуварима.¹³²

Када је реч о броју оборених хеликоптера, *Новости* су избројале најмање 12, од којих је шест, односно 50%, наводно срушено на простору СРЈ (без КиМ), док је за шест (50%) место пада означен простор изван територије СРЈ. Иако су *ВН* првобитно известиле о рушењу једног борбеног хеликоптера типа „апач” на простору северне Албаније, због техничких разлога,¹³³ неколико дана касније, уз позивање на лист *Билд ам Зонntag* (*Bild am Sonntag*), пренета је тврдња да је хеликоптер заправо оборила југословенска ПВО.¹³⁴

¹²⁶ „Жаоке’ лове пилоте”, *Вечерње новости*, 28. 5. 1999, 10.

¹²⁷ „Вилама јурили пилота”, *Вечерње новости*, 5. 4. 1999, 15.

¹²⁸ „НАТО жртвује пилоте”, *Вечерње новости*, 28. 4. 1999, 4.

¹²⁹ „Оборено пет авиона”, *Вечерње новости*, 26. 4. 1999, 3.

¹³⁰ „Заробљени амерички агресори”, *Вечерње новости*, 2. 4. 1999, 1.

¹³¹ „Корак против рата”, *Вечерње новости*, 3. 5. 1999, 16.

¹³² „Хвала за љубазност”, *Вечерње новости*, 5. 5. 1999, 2.

¹³³ „’Апачи’ падају”, *Вечерње новости*, 19. 5. 1999, 4.

¹³⁴ „ПВО јача од ’апача’”, *Вечерње новости*, 23. 5. 1999, 23.

Поред авиона и хеликоптера, *Вечерње новости* су као учинак југословенске ПВО бележиле и обарање беспилотних летелица, њих најмање 19, од којих је на територију СРЈ без КиМ пало две, на простор јужне српске покрајине 13, док је за четири место пада назначена територија изван СРЈ. Вести о обарању беспилотних летелица биле су учесталије у последњој трећини рата,¹³⁵ док је у истом периоду било приметно слабије извештавање о броју оборених авиона. Истакнуто је да су обарањем најсавременије америчке беспилотне летелице типа „хантер” стручњаци ВЈ дошли у посед најсофистицираније војне технике, која више неће бити тајна.¹³⁶

Табеларни приказ губитака НАТО пакта, према *Вечерњим новостима*

Тип летелице	Потврђено обарање			Незванично оборени			оштећено	непотпуна информација
	СРЈ без КиМ	КиМ	Ван СРЈ	СРЈ без КиМ	КиМ	Ван СРЈ		
Авиони	42	17	21	14	0	3	16	7
Хеликоптери	6	0	6	0	0	0	0	0
Беспилотне летелице	2	13	4	0	0	0	0	0

Чести су били и извештаји о великом броју оборених крстарећих ракета, а за јединице ПВО ВЈ је наведено да им је „специјалност скидање томахава”.¹³⁷ Такође, *Новости* су пренеле писање листа *Војска* у којем је наведено да припадници јединица ПВО обарају сваку шесту крстарећу ракету која је упућена ка циљевима у СРЈ.¹³⁸ Тачан број наводно оборених крстарећих пројектила, на основу писања *Вечерњих новости*, нисмо успели да утврдимо, пре свега због непрецизних података које је београдски лист објављивао. Читаоци су често, уместо прецизног броја, могли да прочитају вест о „више” или „више десетина” оборених пројектила, што је додатно отежавало утврђивање тачног броја. На основу анализе текстова који су садржали егзактну информацију о броју оборених ракета, дошли смо

¹³⁵ „Жбири као крушке”, *Вечерње новости*, 26. 5. 1999, 2.

¹³⁶ Исто.

¹³⁷ „Стрела’ на тањир”, *Вечерње новости*, 2. 6. 1999, 10.

¹³⁸ „Оборена свака шеста ракета”, *Вечерње новости*, 28. 4. 1999, 16.

до броја од најмање 120 неутралисаних крстарећих пројектила, као и још више десетина чију тачну бројност није било могуће утврдити. На основу информација о месту пада, апсолутна већина наводно оборених крстарећих ракета била је неутралисана на територији СРЈ без Косова и Метохије.

Када је реч о до сада потврђеним губицима НАТО-а, они су износили: два авиона (Ф-117 и Ф-16) оборена од југословенске ПВО, као и један неборбени губитак (авион се срушио приликом слетања на носач авиона). Поред тога, најмање 15 авиона претрпело је оштећења током борбених летова изнад СРЈ. Неборбени губитак представљао је и пад два хеликоптера типа „апач” на простору Републике Албаније, уз погибју једне посаде. Што се тиче беспилотних летелица, потврђено је обарање најмање 21, док је за шест наведено да су се срушиле у неборбеним условима. Губицима НАТО-а требало би додати и три заробљена америчка војника у близини југословенско-македонске границе.¹³⁹ За све поменуте губитке постоје материјални докази или потврда из Северноатлантске алијансе. Према подацима које је изнео генерал Спасоје Смиљанић, јединице РВ и ПВО обориле су и најмање 45 крстарећих ракета и четири велика пројектила. Поред два потврђена обарања НАТО авиона, генерал Смиљанић наводи да су јединице РВ и ПВО, „према оцени услова и елемената гађања (дејства)”, погодиле и највероватније оштетиле још 36 авиона и два хеликоптера, за које пак нису пронађени материјални докази на територији СРЈ.¹⁴⁰ С обзиром на релативно малу површину ваздушног простора СРЈ, постоје претпоставке да су евентуално оборени НАТО авиони пре пада успели да се домогну територије неке од суседних земаља. Доста пажње и полемике изазвале су тврдње о обарању стратегијског бомбардера Б-2, за које, и поред одређених индиција, још увек не постоје материјални докази.¹⁴¹

Када суочимо наводе *Вечерњих новости* о обореним авионима за простор који је био неограничено доступан српским институцијама (СРЈ без КиМ), а на ком је београдски лист „избројао” чак 42 „потврђено” оборена НАТО ваздухоплова, са свега два случаја за које постоје материјални докази примећујемо знатну диспропорцију. Такође, и наводи о обарању шест хеликоптера, погибији командоса које су помињали М. Лазански и Љ. Стојадиновић и заробљавању

¹³⁹ В. В. Dimitrijević, J. Draganić, *н. д.*, 459–463.

¹⁴⁰ Спасоје Смиљанић, *Агресија НАТО. Ратно ваздухопловство и противваздушна одбрана у одбрани отаџбине* (Београд: Чугура-принт, 2009), 409–411.

¹⁴¹ Ђорђе С. Аничевић, *Смена (Ратни дневник)* (Београд: Агротоп маркетинг, 2009), 5; С. Смиљанић, *н. д.*, 410.

НАТО пилота код Лесковца, показали су се као нетачни, с обзиром на то да на поменутом простору до данас нису пронађени докази који би их потврдили. Будући да су *Новости* имале значајну улогу у информационом рату са НАТО алијансом, сматрамо да је сензационализам и преувеличано извештавање о губицима бројчано и технолошки супериорнијег непријатеља било у служби ратне пропаганде и да је имало за циљ да се, пре свега, српска јавност увери у ефикасну одбрану државе, како би се избегло ширење панике и дефетизма. Оправдано је претпоставити и да је одређени број навода о обореним летелицама био последица коришћења непоузданих извора, будући да су очевици на терену сваки већи блесак на небу, пробијање звучног зида, или проналазак на земљи одбацивих авионских резервоара (који су због неупућености неретко проглашавањем остацима оборене летелице), некритички, а можда чак и као последица ирационалних уверења, приписивали успеху југословенске ПВО.

У прилог тврдњи да се радило о ратној пропаганди иде и чињеница да су *Новости* у великој мери експлоатисале примере два неспорно оборена НАТО авиона и три заробљена америчка војника, уз богато документовање фотографијама, док су за све остале наводно оборене непријатељске летелице информације биле оскудне и најчешће су се завршавале вешћу о обарању, која би била убрзо заборављена и замењена актуелнијим вестима о „рушењу” нових авиона. За сада остаје непознаница да ли је и у којој мери редакција *Вечерњих новости* у информационом рату против НАТО-а деловала самостално, или је пак радила по инструкцијама институција задужених за ратну пропаганду.

Изузетак у извештавању о губицима НАТО-а представљали су наводи о обореним беспилотним летелицама. *Новости* су известиле о обарању укупно 19 летелица овог типа, што је приближно броју од 21 потврђеног губитка. Чињеница да у овом случају није било претеривања могла би се објаснити тиме да су беспилотне летелице, које су коришћене искључиво за извиђачке мисије,¹⁴² биле мање атрактивне као вест од авиона и хеликоптера и да је за њих постојао релативно велики број материјалних доказа о обарању. То је за последицу имало рационалније извештавање.

¹⁴² B. B. Dimitrijević, J. Draganić, *н. д.*, 327–331.

Губици ВЈ

О губицима у редовима припадника ВЈ *Вечерње новости* су писале релативно мало, што је, по свему судећи, била последица стратегије информационог рата. Истакнуто је да је Војска Југославије својим тактичким маневрима успела да „потпуно сачува људство и материјална, техничка и борбена средства”¹⁴³ и да су разарања претрпели само стационарни објекти, попут касарни, магацина и складишта.¹⁴⁴ Вести о губицима, како у људству, тако и у војној опреми, током читавог трајања рата готово да није било, осим у неколико појединачних примера.¹⁴⁵ *Новости* су цитирале генерала Владимира Лазаревића, команданта Приштинског корпуса, који је изјавио да су губици у редовима ВЈ, посматрано са „чисто војничког гледишта”, минимални, али да је „са људског сваки губитак човека ненадокнадив”.¹⁴⁶ Сличне процене дао је и генерал Небојша Павковић, који је за београдски лист изјавио да се губици „од дејства агресора из ваздушног простора могу мерити у промилима”, односно да су мањи од „теоретских прорачуна” који подразумевају дневне губитке од око 1 одсто.¹⁴⁷ Када је реч о губицима у борбеној техници, генерал Павковић је истакао да су ефекти НАТО-а на том пољу „занемарљиви”.¹⁴⁸ Пренете су и информације из војног врха у којима су негиране тврдње западних медија о уништавању 300 тенкова ВЈ, као и о наводном дезертерству 13.000 војника са простора Косова и Метохије,¹⁴⁹ а с тим у вези посебно је била наглашена изјава генерала Павковића да „српски војник никада у својој историји није био дезертер, нити издајник и тако ће и остати”.¹⁵⁰ Такође, истакнуто је да је сваку жртву на страни ВЈ „наша ПВО скупо наплатила”.¹⁵¹

Када је реч о извештавању о појединачним жртвама НАТО бомбардовања, углавном су описивани примери јуначке смрти припадника ВЈ у одбрани отаџбине. Тако је, на пример, објављен текст о погинулом заставнику Радовану Медићу, за ког је наведено да је био прва жртва НАТО агресије.¹⁵² Такође, писано је и о погибији тро-

¹⁴³ „Народ јачи од НАТО”, *Вечерње новости*, 18. 4. 1999, 2.

¹⁴⁴ „Јединствени смо – непобедиви”, *Вечерње новости*, 31. 5. 1999, 4.

¹⁴⁵ „Погинуло десет војника”, *Вечерње новости*, 26. 3. 1999, 4.

¹⁴⁶ „Могућа ваздушно-копнена битка”, *Вечерње новости*, 15. 4. 1999, 4.

¹⁴⁷ „Јединствени смо – непобедиви”, *Вечерње новости*, 31. 5. 1999, 4.

¹⁴⁸ „Народ јачи од НАТО”, *Вечерње новости*, 18. 4. 1999, 2.

¹⁴⁹ „НАТО није остварио циљеве”, *Вечерње новости*, 24. 5. 1999, 3.

¹⁵⁰ „Поносан народ”, *Вечерње новости*, *Вечерње новости*, 31. 5. 1999, 4.

¹⁵¹ „Сваку нашу жртву скупо су платили”, *Вечерње новости*, 10. 4. 1999, 5.

¹⁵² „Плен птице грабљивице”, *Вечерње новости*, 11. 4. 1999, 10.

јице пилота РВ – потпуковника Животе Ђурића, генерал-пуковника Љубише Величковића и капетана I класе Зорана Радосављевића.¹⁵³ У тексту посвећеном потпуковнику Ђурићу *Новости* су пренеле нетачну информацију да је погинуо у блиској ваздушној борби, тако што је „јурнуо у рој непријатељских авиона” и да је, након што је његов ваздухоплов погођен, покушао, попут камиказе, да устреми свој авион ка најближем непријатељском, јер није желео „да му падобран гађају лешинари изнад њега”.¹⁵⁴ Заправо, потпуковник Ђурић је био припадник ловачко-бомбардерске авијације, која није предвиђена за ваздушне бојеве, и оборен је, према званичним подацима, током мисије бомбардовања утврђених положаја тзв. ОВК пројектилом испањеним са земље, а не НАТО авиона.¹⁵⁵ Погибија генерала-потпуковника Љ. Величковића, помоћника начелника Штаба Врховне команде за РВ и ПВО, приликом обиласка јединица ПВО, имала је велики одјек у *Вечерњим новостима*. У два текста описана је биографија генерала Величковића и истакнуто да је реч о „једном од највећих пилота које је изнедрила наша земља”. Наведено је и да је генерал, заједно са својим сарадницима, развио такву доктрину и тактику одбране захваљујући којој је армија са релативно застарелом опремом успела да парира надмоћнијем непријатељу и која ће се изучавати чак и на ваздухопловним академијама земаља агресора.¹⁵⁶ Објављивани су и текстови о погибији припадника МУП-а Р. Србије Горана Алексића¹⁵⁷ и капетана Небојше Тепавца.¹⁵⁸ *Новости* су у неколико наврата објављивале и интервјуе са рањеним припадницима ВЈ који су се опорављали на ВМА.¹⁵⁹

Након завршетка бомбардовања објављене су информације о броју погинулих припадника ВЈ и припадника МУП-а Републике Србије. Према писању *Новости*, за 78 ратних дана живот је изгубило 462 војника и 114 полицајаца.¹⁶⁰ Цитирајући наводе генерала С. Смиљанића, губици припадника РВ и ПВО ВЈ били су 40 погинулих и 110 рањених, од којих 46 теже.¹⁶¹ Такође, наведени су и губици Треће армије, која је за време агресије изгубила 161 војника, док је 299 било рањено. Од последица напада НАТО авијације Трећа армија је

¹⁵³ „Срцем на орлушине”, *Вечерње новости*, 2. 4. 1999, 7.

¹⁵⁴ „Тигрови гину часно”, *Вечерње новости*, 5. 4. 1999, 15.

¹⁵⁵ B. V. Dimitrijević, J. Draganić, *н. д.*, 385.

¹⁵⁶ „Погинуо генерал Величковић”, *Вечерње новости*, 3. 6. 1999, 2.

¹⁵⁷ „Горанов последњи задатак”, *Вечерње новости*, 24. 5. 1999, 10.

¹⁵⁸ „Двобој изнад Саве”, *Вечерње новости*, 17. 4. 1999, 10.

¹⁵⁹ „Јунаци Отаџбинског рата”, *Вечерње новости*, 19. 4. 1999, 10.

¹⁶⁰ „Новим борцима стара права”, *Вечерње новости*, 6. 7. 1999, 6.

¹⁶¹ „Поносимо се нашим јунацима”, *Вечерње новости*, 15. 6. 1999, 17.

изгубила свега седам тенкова, од укупно 13 уништених, осам оклопних транспортера, десетак топова и један радар. Посебно је наглашена информација коју је изнео генерал Павковић да је међу погинулима и рањенима чак 60 официра и подофицира, што је сведочило о „личном примеру и великом самопожртвовању старешинског кадра Треће армије”.¹⁶² Објављена је и информација да ће о породицама погинулих војника бригу водити држава и ВЈ, као и да ће их постхумно одликовати председник СРЈ Слободан Милошевић.¹⁶³ Пренета је и изјава генерала Ојданића, који је најавио објављивање својеврсне „спомен књиге”, са именима свих погинулих бранилаца отаџбине.¹⁶⁴ Према званичним подацима, од последица ваздушних удара НАТО-а погинуло је 249 припадника Војске Југославије и 22 МУП-а Р. Србије.¹⁶⁵

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Мемоарска и дневничка литература

Аничих, Ђорђе, *Смена (Ратни дневник)*. Београд: Агротоп маркетинг, 2009.

Штампа

Вечерње новости (1999)

Комсомольская правда (1999)

Красная звезда (1999)

Литература

Валецкий, Олег В. *Партизанская война в Косово и Метохию в 1999 году*. Пушкино: Центр стратегической конъюнктуры, 2013.

Vujković, Radomir, Radić, Aleksandar. *Borbeni helikopteri*. Beograd: NIU Vojska, 1996.

Глишић, Немања. „Вечерње новости, Гинтер Грас и НАТО бомбардовање СР Југославије 1999. године”, *Зборник Матице српске за историју*, бр. 97 (1/2018), 153–154.

¹⁶² „Војска ће се вратити на Космет”, *Вечерње новости*, 30. 6. 1999, 2.

¹⁶³ „Поносимо се нашим јунацима”, *Вечерње новости*, 15. 6. 1999, 17.

¹⁶⁴ „Увек с народом”, *Вечерње новости*, 22. 7. 1999, 2.

¹⁶⁵ С. Смиљанић, *н. д.*, 251.

Dimitrijević, Bojan B. i Draganić, Jovica. *Vazdušni rat nad Srbijom 1999. godine*. Beograd: Medija centar „Odbrana”, 2013.

Смиљанић, Спасоје. *Агресија НАТО. Ратно ваздухопловство и противваздушна одбрана у одбрани отаџбине*. Београд: Чугура-принт, 2009.

MA Nemanja Glišić

E-mail: n.glisic@live.com

THE ARMED FORCES OF YUGOSLAVIA AT WAR AGAINST NATO IN 1999: FROM THE PERSPECTIVE OF SERBIAN DAILY NEWSPAPER *VEČERNJE NOVOSTI* (Summary)

The Serbian daily newspaper Večernje novosti played a significant role in information warfare against the North Atlantic Alliance in 1999. Unlike NATO troops, which were described as cowards and prone to desertion, the Armed Forces of Yugoslavia were glorified and portrayed as brave and heroic, with high morale and professionalism. A large number of reports were about the role and efficiency of the Yugoslav Air Force and Air Defence and alleged combat losses of NATO military aircraft. According to the claims of Večernje novosti, NATO lost at least eighty warplanes, twelve helicopters, nineteen unmanned aerial vehicles, and more than 120 cruise missiles. The shootdown of a U.S. Air Force F-117 stealth aircraft and the capture of three American soldiers drew the most media attention. Reports about combat losses of dozens of NATO soldiers during search and rescue operations were also relatively common. If one compares claims of Večernje novosti about NATO losses with the official numbers, one can conclude that those claims were part of Serbian war propaganda in order to avoid panic and defeatism, and to persuade the Yugoslav population of the efficacy and success of its national defense. In accordance with information warfare strategy, Večernje novosti did not give much attention to the war losses of Yugoslav Army. The only exception was the emphasis on individual examples of heroic death during the defense of the Fatherland.

KEYWORDS: NATO Aggression, Bombing, 1999., The Armed Forces of Yugoslavia, Večernje novosti, Information warfare

Прикази

**Споменица погинулих у ратовима
1991–2000. године са подручја Краљева
(приредио др Милош Тимотијевић),
Народни музеј Краљево,
Удружење породица палих бораца ратова
од 1990. до 1999. године града Краљева,
Краљево, 2019, 184 стр.**

Једно од важних питања којем српска историографија није посветила довољно пажње јесте питање жртава у ратовима, посебно у XX веку. Додуше, у последњих неколико деценија било је више важних радова о томе (Владимир Жерјавић, Богољуб Кочовић, Вељко Булајић, Драган Цветковић, Ненад Антонијевић, Срђан Цветковић и др). Ипак, у целини гледано, питање жртава остаје отворено истраживачко поље. Често се због тога са бројем жртава манипулисало у различите сврхе. Међутим, ни држава се тиме није много бавила. Довољно је поменути да је српски народ ратовао шест пута само у XX веку (од 1912. до 1999) а да у том периоду није урађен адекватан попис жртава. Разлози, бројни и различити, зависили су од државе у којој су Срби живели и њених циљева. Било је ту и немарности, намерног ћутања и прикривања броја жртава зарад националног помирења, наглашавања само идеолошки и политички подобних жртава и

сл. Из тога је произлазило и друго питање – питање сећања на жртве и разлоге њиховог страдања. Из истих мотива као и случају пописа жртава, на делу је била, како истиче др Милош Тимотијевић, пракса „државног заборава”. Ипак, независно од ње, настављено је сећање у породицама које су изгубиле своје чланове.

Слична ситуација поновила се и током ратова који су пратили распад Југославије. Држава Србија је, због „променљиве” политике, прво „прикривала” а онда „заборављала” погибије својих војника. Није спроведен потпуни попис страдалих. Неки постојећи пописи показују да је у тим ратовима страдало око 130.000 људи на свим странама. А ако се посматра данашњи простор Републике Србије, тај број, према регистру Удружења породица погинулих, износи 5.762 страдала војника и полицајаца (без цивилних лица која су радила у војсци и обичних цивила). Једна слободна процена, ко-

ја је узимала у обзир сва страда-ла лица, заједно са војницима и полицајцима, наговештава број од око 20.000. У сваком случају, непостојање прецизних пописа онемогућава спровођење дубљих и тачнијих анализа састава укупних жртава ратова деведесетих година 20. века са простора Србије.

Због тога су важне књиге попут *Споменице погинулих у ратовима 1991–2000. године са подручја Краљева*, коју желимо да представимо. Она у обједињава многе ствари које смо поменули у уводу. Прво, сам списак настао је бригом Удружења породица палих бораца ратова 1990–1999. града Краљева; друго, обухвата само једну врсту жртава – војнике, војне резервисте и полицајце; треће, сећање на њих негује превасходно поменуто удружење и породице жртава. Али, с друге стране, захваљајући приређивачу др Милошу Тимотијевићу књига спада у ретке које имају, иако на локалном примеру и ограниченом узорку, широку анализу структуре жртава. Томе треба додати и веома добар предговор др Косте Николића о различитим узорцима демографског осипања српског народа, с посебним акцентом на ратно страдање, у које улази и страдање лица садржаних у *Споменици*.

Споменица погинулих у ратовима 1991–2000. године са подручја Краљева обухвата укупно

139 лица и њихове биографије. То је, како констатује др М. Тимотијевић, само „један промил у односу на све страдале са простора целе Југославије”. Основни извор података за писање њихових биографија и анализу структуре погинулих лица по разним основама представљао је упитник које је Удружење упутило њиховим породицама. Додатни подаци црпљени су из званичних извештаја војске и полиције о времену и месту погибије лица, као и разни новински чланци. Страдала лица разврстана су на три групе. Прву групу од 83 лица чине они који су рођени у Краљеву и околини, или су пред почетак рата у коме су погинули живели у Краљеву. Другу групу од 28 лица обухватају они чије су се породице доселиле у Краљево после њихове погибије. Трећу, и последњу групу од 28 лица представљају она лица која су погинула као припадници 252. оклопне бригаде, а нису из Краљева, нити су њихове породице дошле у Краљево након њихове смрти. Важно је напоменути да се међу поменутим лицима налазе не само она која су страдала у ратовима широм бивше Југославије (Словенија, Хрватска, Босна и Херцеговина, Косово и Метохија) већ и у сукобу, на који се често заборавља, на југу централне Србије, у општинама Бујановац и Прешево, који се водио 2000–2001. године. Др Милош Тимотијевић

учинио је напор не само да у кратким цртама објасни сваки од ратова већ и да у њих укључи лица погинула са подручја Краљева. Он учачава да се рат на Косову и Метохији разликовао од осталих ратова када је реч о учешћу лица са подручја Краљева у неколико ствари. Најпре, у њему је страдало више од половине (54%) свих жртава из Краљева, а у односу на списак од 139 лица њих 44,6%. Сви они били су распоређени у регуларне јединице Војске Југославије (није било добровољаца). При томе, 58% погинулих војника из Краљева добило је одликовање, орден или медаљу, што није био случај са осталим ратиштима.

Др Милош Тимотијевић је, анализирајући пре свега ужи списак од 83 лица са подручја Краљева, констатовао да су у ратовима током распада Југославије страдали млади људи, чија је просечна старост била 29,6 година, и да су то у највећем броју случајева били резервисти и војници на редовном служењу војног рока. У погледу образовне структуре највећи број погинулих је имао средњу (44,5%) и основну школу (36,1%), док је факултетско образовање имало 16,8%, међу којима су заправо највиши проценат чинили активни официри. С обзиром на младост, скоро половина страдалих лица није била ожењена нити је засновала породицу. Међу осталим лицима, која су има-

ла породице, било је и оних којима су се деца родила по њиховој смрти (њих тројица). Другим речима, већина деце је после погибије очева остала без мушког хранитеља, а неки нису имали ни прилику да их упознају. На крају књиге дати су и спискови који омогућавају не само да се провере изнесени подаци већ и да се страдала лица унесу у неке шире спискове страдалих током ратова.

Треба указати и на биографије страдалих. Подаци су углавном за све биографије слично структурирани. Они обухватају, поред слике, низ основних података из живота страдалог лица (између осталог, место, датум и околности погибије, брачно стање, број и узраст деце у време погибије очева итд.). Посебно истичемо њихову важност јер оне наведеној статистици дају људски лик. Иако је тешко издвојити било коју биографију, јер свака има своју трагичну причу, можда се може рећи да су, иако их нема много, најтеже биле оне у којима је страдало лице било једини потомак.

Споменица на крају садржи и мали историјат настанка, деловања и проблема са којима се сусретало у раду Удружење породица палих бораца ратова 1990–1999. града Краљева. Без њихових података израда ове књиге била би, бар у овом облику, готово немогућа.

Све у свему, *Споменица* можда јесте имала за циљ, као што само име каже, да обнови сећање на страдала лица, али она је и много више од тога. Због начина на који је урађена дала је истраживачима, иако на локалном примеру, важна сазнања како је изгледала структура страдалих лица током ратова у по-

следњој деценији XX века. С друге стране, понудила је модел како треба анализирати разне врсте податка и у случају када је као основни циљ постављено сећање и подсећање на страдале у широј заједници.

Др Наташа Милићевић

**Бојан Б. Димитријевић, *Генерал Младић и
Војска Републике Српске, Catena mundi,*
Институт за савремену историју,
Београд, 2019, 525 стр.**

Нова књига др Бојана Б. Димитријевића *Генерал Младић и Војска Републике Српске* из много разлога представља значајно историографско дело. Аутор припада групи не тако бројних историчара из Србије који проучавају југословенску кризу и ратове за југословенско наслеђе. Он се први међу њима одважио да сагледа улогу генерала Ратка Младића и Војске Републике Српске (ВРС) у рату у Босни и Херцеговини 1992–1995. године. Говорећи о томе у уводу своје књиге Бојан Димитријевић је записао да док се у суседним бившим југословенским републикама „активно скупља грађа, пише и говори о рату 1991–1995. на српској страни влада својеврстан научни мук”. Први од многобројних разлога због којих је књига о генералу Младићу и ВРС, како смо већ рекли, значајно историографско дело, јесте управо прекидање тог „научног мук”.

Полазну или стајну тачку за писање ове биографије аутор је пронашао у Младићевим радним бележницама. Осим тога Димитријевић је користио и огромну документациону базу

Хашког трибунала, у којој се могу пронаћи наређења, директиве, заповести, анализе, белешке пресретнутих разговора, затим сведочења припадника ВРС, Армије БиХ, Хрватског вијећа одбране, Војске Југославије пред судом у Хагу итд. Он је обавио и опсежна истраживања у Документационом центру домовинског рата у Загребу, где се чува већа количина заплећене архивске грађе ЈНА, али и Српске војске Крајине и ВРС. Чињеница да је једно време вршио дужност помоћника министра одбране у влади Републике Србије дала му је могућност да има увид и у део архивске грађе војне провенјенције који се чува у Сектору за политику одбране тог министарства. Аутор је користио и личну документацију генерала Душана Кукобата, Боже Новака, Јовице Драганића и Грује Борића, као и пуковника Борислава Срдиха. Како је велики број директних учесника у ратним догађајима у Босни и Херцеговини и даље жив, Бојан Димитријевић се потрудио да интервјуише део старешина из командног кадра ВРС или оних чије су се каријере укрштале са Младићевом, међу

којима генерале Винка Пандуревића, Бојана Зрнића, Живомира Нинковића, Милана Торбицу, Петра Шкрбића, Груја Борића, Мићу Влаисављевића, Чедомира Бранковића, Милана Мојсиловића, Петра Чорнакова, Зорана Дуновића, Драгана Накића, као и четворицу напред поменутих који су му, поред усмених исказа, дали на увид и део документарног материјала. Осим са њима, Димитријевић је разговоре обавио и са пуковницима Ратком Миљановићем, Радетом Новаковићем, Драгом Самарцијом, Велимиром Кевцом, Бориславом Срдићем, др Рајком Хрвачевићем, Петком Рашевићем, Миљаном Влачићем, Душком Четковићем, Урошем Студеним, Јадранком Јандрићем, затим са потпуковницима Јанком Кеџманом, Златком Микаревићем, Сашом Ратковићем, као и са капетаном Браниславом Пухалом и заставником Страином Ђенадићем. Заснивајући своју анализу на побројаним примарним изворима, аутор их је вешто комбиновао са подацима из објављених извора и часописа, увек драгоценом мемоарском литературом (ту су мемоари Николе Кољевића, Биљане Плавшић, Момчила Крајишника, Радована Карацића, Славка Лисице, Алије Изетбеговић, Сефера Халиловића, Расима Делића, Роберта Овена, Мајкла Роуза, Ричарда Холбрука и Карле дел Понте) и незаобилазном научном литерату-

ром и критички претресеном публицистиком.

Композициону структуру студије *Генерал Младић и Војска Републике Српске*, уз Увод, „Младићев ратни портрет“ написан уместо закључка и корисне прилоге, сачињава десет маркантних поглавља. Унутар њих материја је изложена у 162 ужа потпоглавља, тематски разуђена, али сливена у мисаоно кохерентну целину.

Већ на једној од првих страница књиге аутор нас упозорава да „Ову студију не треба читати као одговор на хашку пресуду генералу Младићу“, те да то и није био његов циљ. „Она није ни апологија, ни критика генерала Младића и Војске Републике Српске“, пише Димитријевић, па наставља: „Студија је покушај да се генералов животни и ратни пут хронолошки заокружи и стави у контекст командовања Војском Републике Српске и ратних догађаја у Босни“. На крају он износи и циљ свог рада, а то је да се „на широкој бази консултованих извора понуди јавности својеврстан пресек са знања о човеку који и даље привлачи пажњу на бившем југословенском простору“.

У уводним деловима књиге аутор је у потпуности реконструисао мирнодопску каријеру генерала Младића, а затим писао о његовом доласку у Кнински корпус у лето 1991. године и учешћу у ратним збивањима на

територији Хрватске. У наставку књиге дат је приказ почетка рата на простору Босне и Херцеговине. Димитријевић пише о стварању паравојних организација у БиХ, затим о почетку сукоба у Посавини, Херцеговини, Бихаћу и Цазинској Крајини. Ту је и прича о дешавањима у Сарајеву и његовој „опасди“. Осим тога он обраћа пажњу и на процесе повлачења јединица ЈНА у оквиру новоуспостављене Савезне Републике Југославије и успостављања Војске Српске Републике БиХ. Стварању српске војске на територији БиХ 1992. године аутор је посветио нешто више пажње. Он нас упознаје са основним карактеристикама нове војске, њеним Главним штабом и Врховном командом, генералитетом и старешинским кадрам, јединицама, начином организовања, те типологијом наоружања.

Ратна дешавања и учешће генерала Младића у њима 1992, 1993. и 1994. године заузимају средишњи део књиге. Димитријевић прати ратни пут генерала и ВРС. Пише о операцијама Коридор, Лукавац 93, Звијезда 94 и Брежа 94, Митровданској офанзиви, као и о борбама код Босанског Брода, Јајца, Купреса, Горажда и Бихаћа. Он све време прати стање и у Подрињу, а посебно обраћа пажњу на проблем Сребренице и успостављања заштићених зона у овом крају. Да би ратне операције ставио у шири

контекст, Димитријевић дужну пажњу поклања и политичким процесима који се одвијају истовремено са њима. Он пише о политичким преговорима у Женеви и о Венс–Овенсовом мировном „пакету“, притисцима Београда да се прихвати мировни план, а затим и о мировним предлозима тзв. Контакт групе, односима Младића са политичким врхом Републике Српске и СР Југославије, те односима са Војском Југославије.

Међу догађајима из 1995. највећу пажњу читалаца сигурно ће привући прича о догађајима у Сребреници у лето те године. И сам Димитријевић у предговору књиге каже: „Сигурни смо да ће се ова студија читати преко оног дела који говори о злочину у Сребреници. Јер, данас говорити у јавности о генералу Младићу па и Војсци Републике Српске увек укључује злочин у Сребреници“. У том делу Димитријевић војнички прецизно приказује ток операције Криваја 95, у којој су припадници Дринског корпуса ВРС заузели Сребреницу, прати улогу генерала Младића у догађајима, указује на узроке који су довели до почетка операције, али анализира и њене последице. Том приликом он поставља низ питања, немајући баш увек и одговоре на њих. Између осталог поставља питања: Да ли је влада у Сарајеву жртвовала подрињске енклаве, па тако и Сребреницу?

Да ли је случај убиства једног припадника специјалне бригаде МУП-а Републике Српске био окидач за масовно убиство? Какав је и чији мотив био да се нареди ликвидација свих заробљеника док је Младић био у Београду? Зашто је поступак у Жеппи две недеље касније био другачији, те зашто су тада снаге Армије БиХ пропуштене ка Србији? Колики је заиста реалан број убијених? У наставку приче о 1995. години аутор пише о паду Крајине, проблемима у ВРС, сукобу Младића и Караџића, притисцима Милошевића на државни врх Републике Српске, ваздушним ударима НАТО снага на Републику Српску, муслиманској и хрватској офанзиви која је потом уследила, те о завршним операцијама на простору БиХ и успостављању мира.

У завршном делу књиге Димитријевић је посветио пажњу раду и животу генерала Младића од краја рата до хапшења и испоручивања Хашком трибуналу. Анализирана је реорганизација ВРС 1996, указано на духовно и здравствено стање генерала Младића који је пред лето те године претрпео мождани удар,

затим на његов сукоб са председником Републике Српске Биљаном Плавшић, после чега је дошло до укидања Главног штаба и смене генерала Младића и његових сарадника крајем исте године. На крају, аутор пише о делу живота Младића о коме има најмање података, тј. о времену у коме се генерал скривао од хашких потера. Прича о генералу завршава се Младићевим ратним портретом.

Књига *Генерал Младић и Војска Републике Српске* наићи ће вероватно на многе критике, како у земљи, тако и у иностранству, али у највећем броју случајева не због њеног садржаја већ због теме. Ми сматрамо да је књига коју смо овом приликом представили публици до сада најтемељнија студија о животу генерала Младића у којој је представљен пресек досадашњих знања о њему, те да она представља чврст темељ за сва будућа истраживања о генералу Младићу и ратним дешавањима на простору Босне и Херцеговине, за која се надамо да ће у наредном периоду бити бројнија.

Марко Б. Милетић

**Алексеј Тимофејев, Милана Живановић,
*Уџбеник за Тита: Коминтерна и припреме
партизанског рата у Европи,*
Институт за новију историју Србије,
Београд, 2018, 527 стр.**

Изучавање проблематике развоја партизанског покрета, разлога успеха и неуспеха, биле су предмет многих војнотеоријских и историографских дела. Други светски рат отворио је сасвим нову перспективу развоја партизанских снага као помоћног средства борбе у оквиру великог рата. Наравно, партизански покрети нису имали пресудно дејство на исход Другог светског рата, али су ипак допринели заједничким напорима за борбу против страног окупатора, који је наметао своју вољу потлаченим народима и тежио да уништи Словене, Јевреје и Роме.

У зависности од околности, културе народа, организационих способности руководиоца на терену, зависио је и успех антифашистичких партизанских јединица на тлу окупиране Европе. Будући да је југословенски партизански покрет изван граница Совјетског Савеза постао највећи на територији Европе, нанео највише губитака јединицама окупатора и његовим вољним или невољним помагачима на терену, захтева посебну пажњу. Он је прошао ево-

лутивни пут од мале полуразбијене војске која се повлачила из Западне Србије и Црне Горе у зиму 1941/42. до завршне фазе рата у којој је тај мали покрет прерастао у четврту по бројности армију на тлу Европе. Проживео је и еволуцију у својој бази – 1941–1943. био је израз антифашистичких стремљења српског народа, који се нашао на основном ударцу окупатора и пре свега у ватри геноцида у НДХ, а 1943–1945. успео је да уједини више завађених народа у обнови југословенске државе. Овим темама посвећено је више стотина монографија и хиљаде чланака.

Ипак мало је радова који су се на темељан начин бавили једним од битнијих начелних фактора за развој партизанског покрета, оним што је одлучности, фанатизму, упорности и природној надарености устаничких вођа давало организациону структуру и потребна почетна знања, која су помагали у најтежим тренуцима (и пре свега у почетним корацима). Само описујући историјске догађаје, људе и искушења, историчари нису

давали дефинитивни одговор на разлоге успеха овог покрета у току рата и његову супериорност у односу на противнике – окупатора и његове помагаче, као и у односу на ривалски покрет отпора у братоубилачком грађанском рату. Мало је радова у оквиру домаће историографије који су се дотицали предратне војно-политичке припреме југословенских кадрова у СССР-у, која им је давала почетну предност након отпочињања устанка на територији Југославије. Већ приликом првих мањих битака у околини Ужица (на почетку грађанског рата) показало се да је ЈВуО била војно-политички инфериорна у односу на конкурентски покрет. Предратне активности и општа војна спрема официрског кадра четничког покрета имали су знатно мање додира са реалношћу герилског рата од оних околности за које су припремани будући партизански руководиоци на војно-партизанским курсевима у Совјетском Савезу и на практичној обуци у Шпанији уз помоћ совјетских инструктора. Посебно је значајан био допринос ових предратних напора за припрему будућих диверзантских, обавештајно-безбедносних и руководећих кадрова НОП-а – окоснице модерног герилског устанка.

У књизи „Црвени и бели: руски утицај на догађање у Југославији 1941–45” проф. др Алексеј Тимофејев посветио је зна-

тан део истраживачког рада, бавећи се управо припремама кадрова КПЈ за предстојећи сукоб. Нова књига бави се поменутом темом у знатно проширенијој форми. Професор Тимофејев је аутор уводне студије, избора докумената и коментара. Његова коауторка Милана Живановић извршила је превод докумената и њихово археографско приређивање. Нови приступ прошлости дубинским токовима Другог светског рата и богата збирка огромног материјала непознатог нашој научној јавности из области припрема комунистичких кадрова за будућа дејства у предиоду између светских ратова, представљају најзначајни део овог дела.

Приступ аутора у посматрању проблема који кулминира проблемом југословенског партизанског покрета је степенаст. У уводном делу књиге аутори дају општи преглед партизанског рата као феномена у европској и пре свега у руској историји, уводећи читаоца у проблематику. Након тога аутори се пребацују на подручје Балкана, с акцентом на српску традицију приликом ослобађања од османске и хабзбуршке власти. Користећи се бројним примерима где је „мали рат” узео маха и попримио облике правог герилског рата, нарочито на подручју Македоније где су се Бугарска, Грчка и Србија бориле за превласт, аутори су припремали подлогу

за каснија поглавља, како би читалац могао да има шири поглед ради њиховог разумевања.

Анализирајући успешну делатност четника/комита/андарта пре Првог светског рата аутори су сагледали и разлоге неуспеха ових јединица у току Великог рата, када су претворене у елитну пешадију и чија се намена услед ратних услова потпуно променила. У склопу Великог рата на простору Србије аутори су се бавили и Топличким устанком, као пионирским феноменом организованог отпора у позадини окупатора и разлозима његовог неуспеха, што ће бити веома важно ради каснијег схватања борби против окупатора који спроводи масовне репресалије против побуњеног народа.

Са искустава „малог рата“ на подручју Балкана, књига сели читаоца у Совјетску Русију, где је овај облик рата попримио значајне размере у оквиру грађанског рата у борби против страног окупатора („интервенциониста“) и снага „белих“, а који ће имати најзначајнији утицај на развој теорије и праксе партизанског устанка у совјетским наставним установама за школовање страних комуниста у међуратном раздобљу. Између осталог на тај начин одвијала се и припрема кадрова КПЈ за будући југословенски партизански покрет. Аутори објашњавају еволуцију „малог рата“, као и промене његове сврхе у складу

са изменом геополитичке позиције Совјетског Савеза на међународној сцени. Мали рат добија пуну афирмацију збор природе идеологије и стратегије и тактика његовог ширења у оквиру сукоба маса у капиталистичким земљама Запада. У новом облику рата совјетске власти ће видети значајно средство утицаја у заграничним операцијама, као и средство дефанзивног рата, коме ће бити посвећена велика пажња. Аутори детаљизују развој теорије партизанског ратовања у Совјетској Русији и еволуцију совјетских партизанских школа које ће обучити велики број домаћих и страних кадрова за такав вид дејстава. С обзиром на то да је након рата Русија била слабо индустријализована земља (у односу на водеће индустријске силе), партизански рат је у смислу одвраћања страног завојевача (интервенциониста) имао веома значајну улогу у совјетској војноодбрамбеној доктрини Црвене армије све до средине тридесетих година. Извршни комитет Коминтерне се од почетка двадесетих година фактички претворио у још једну совјетску спољнополитичку службу. У оквиру војнопартизанских школа ратовање се сагледавало, за разлику од војноодбрамбених припрема, као фаза у офанзивним операцијама (револуционарни устанак – партизански рат – организација револуционарне војске) с ослонцем на

ширење ратоборне комунистичке идеологије у сврху подршке спољнополитичких интереса СССР-а. Аутори детаљно упознају читаоце с развојем теоријске мисли партизанског рата у СССР-у и њеном применом у пракси.

Приређени материјал чини значајни део књиге у оквиру *Прилога*. У оквиру шест група прилога приређен је огроман материјал за проучавање историје развоја теорије и праксе наставе партизанског рата у војнополитичким школама Коминтерне. Читалац ће се уверити у озбиљност припрема партизанских кадрова Коминтерне кроз теоријску и практичну обуку кроз коју се пролазили, на нивоу који је у то време био доступан само за пробрани официрски кадар специјалних снага.

Приложени материјал подељен је на шест делова, према темама које су обрађиване у оквиру припреме. У првом прилогу *Материјали коришћени у настави* основна пажња је посвећена скриптама и приручницима коришћеним у војнопартизанској настави у оквиру Коминтерне 1928–1936. године. Помоћу њих кандидатури се упознавали са током модерних оружаних устанака и разлозима њиховог неуспеха у Европи и Азији. У другом прилогу, *Организација војнопартизанске наставе*, пружена је могућност увида у структуру наставних планова и принципе организа-

ције наставе за стране комунисте. Најзад, у трећем поглављу, *Трошкови, опрема и статистика војнопартизанских курсева ИККИ* дата су документа о материјалној основи организације војнопартизанских припрема кроз које су пролазили будући организатори партизанских устанака. Финансијски аспект припрема кадрова такође је део приложеног материјала, а читалац ће се посебно упознати са начином и обимом финансирања наставних кадрова и помоћног особља, што даје потпуни увид у начин деловања војнопартизанских школа.

Друга три поглавља приложеног материјала односе се на антимилитаристички рад комунистичких снага на простору Балкана на појединачним примерима водећих земаља региона (Бугарска, Југославија и Грчка) у којима су били планирани устанци у случају погодног развоја унутрашње ситуације и потреба спољнополитичких интереса Совјетског Савеза. Истакнуте су особине и специфичности локалне борбе антимилитаристичких комисија балканских комунистичких партија на пољу конспирације, пропаганде и припреме илегалне мреже. Антимилитаристичке комисије представљали су најповерљивији део комунистичких партија у потпуној илегалу, чували су у потпуној сенци свој механизам деловања како би партија оста-

ла поштеђена за будуће задатке организације револуционарног устанка и избегла репресивне државне мере. Услови у свакој од држава анализирани су засебно, на основу чега су доношене одлуке о правцима даљег деловања. Стање у Југославији било је сматрано погодним за будућа дејства услед замршених националних односа и социјалних конфликта.

Књига представља драгоцену литературу за сваког ко жели озбиљно да се бави историјом развоја герилских операција у минулом веку, и пре свега историјом партизанских покрета у Другом светском рату који су стасавали под окриљем Совјетског Савеза, са акцентом на

Југославију која је у току рата постала најснажнији пример антифашистичке борбе и партизанског рата у окупираној Европи. Аутори истраживања анализирају традиције борбе за слободу присутне код српског народа, упоређују их са основама партизанске тактике настале у царској Русији у XIX веку и у совјетској Русији у XX веку, и на тај начин проналазе значајни фактор који је, између осталих, омогућио НОП-у предност над конкурентским покретима у борби за власт у условима окупације и грађанског рата у Југославији 1941–1945. године.

Ма Владимир Гујаничић

**Слободан Ђукић, Страни утицаји на развој
српске војне доктрине у XIX и првој деценији
XX века, Медија центар „Одбрана”,
Београд, 2019, 318 стр.**

После дужег времена пред стручном и широм читалачком јавношћу појавила се књига која на нов и научно утемељен начин разматра утицај организационих модела европских војски и европске војне мисли на организацију, формацију, обуку и начин употребе српске војске на тактичком и стратегијском нивоу у другој половини XIX и првој половини XX века. Аутор монографије пуковник др Слободан Ђукић начелник је Катедре друштвених наука и наставник војне историје на Војној академији Универзитета одбране у Београду. Након завршених основних студија на Војној академији, Смер артиљерија и командирских дужности магистрирао је и докторирао на Катедри националне историје новог века Филозофског факултета Универзитета у Београду код ментора проф. др Радоша Љушића. Коаутор је једне монографије (са др Мирјаном Зорић) и аутор више научних радова објављених у часописима *Војноисторијски гласник* и *Војно дело*, те тематским зборницима радова. Његова истраживања усмерена су ка српској

војној историји XIX и прве две деценије XX века.

Монографија која је пред нама представља плод дугогодишњег истраживачког рада. Проистекла је из измењене, дорађене и допуњене докторске дисертације С. Ђукића, која је одбрањена на Филозофском факултету у Београду 14. јуна 2013. године. Рад је заснован на богатој изворној основи необјављене архивске грађе Архива САНУ (шест збирки), Архива Србије (шест фондова) и Војног Архива (четири фонда и збирке), 36 објављених извора, 10 књига мемоарске грађе, као и 10 листова и часописа из времена о коме аутор пише. Изворну основу засвођује и 171 коришћена студија, монографија или расправа и 191 научни чланак, што само сведочи о великом истраживачком напору и едудицији аутора. Највећи део необјављене грађе потиче из Војног архива, у којем се налазе документи Министарства војног и Главног ђенералштаба за период од 1847. до 1911. године. Од објављених извора аутор се користио зборницима закона, статистичким годи-

шњацима Краљевине Србије и споменицама, као и војним правилима, наставном и војном литературом која се налази у Центру за библиотекарство, војнонаучну документацију и информацију (ЦБВНДИ) у Београду.

Књига је подељена на Предговор, Уводни део, два обимнија поглавља („Војна доктрина српске војске” и „Извори српске војне доктрине”), заклjučак и списак извора и литературе и богато илустрована са 28 оригиналних фотографија из фото-збирке Војног музеја у Београду. Део садржаја приказан је ради боље прегледности у облику табела.

Тема о којој аутор пише није нова у српској историографији, тако да се С. Ђукић у Предговору осврће и на радове својих претходника – Драге Вуксановић Анић, Славице Ратковић Костић, Милића Милићевића и групе аутора монографије *Официри у високом школству*, као и на објављене и необјављене изворе које је користио. У Уводном делу (стр. 9–20) аутор нас упознаје са значењем појма доктрина и указује на чињеницу да је и поред вишевековног постојања војне теорије, обриси доктрине она почела да добија тек од половине XIX века, чиме се избор почетка периода којим се аутор истраживачки бавио у овој монографији намеће као

логичан. С. Ђукић нам је представио и главне теоретичаре ратне вештине XIX века, међу којима кључну улогу с правом даје Французу Анрију Жоминију и Немцу Карлу фон Клаузевицу. Кроз причу о развоју институција од значаја за формирање доктрине аутор нас упознаје и са два кључна организациона модела, која ће пратити све европске армије времена о којем пише. Реч је о француском моделу, у којем је једна од главних карактеристика да је начелник генералштаба био стриктно подређен министру војном, као и његовом немачком пандану, где је начелник генералштаба био релативно независан у односу на министра војног као политичку личност, по кључним организационим и планским питањима као и питањима командовања у рату. Поглавље *Војна доктрина српске војске* (стр. 21–128) подељено је на четири потпоглавља у којима су обрађени развој организације и формације српске војске (стр. 21–59), обука у српској војсци (стр. 60–96), начин борбе српске војске (стр. 97–119) и српска војна доктрина (стр. 120–128). На изградњу српске војне доктрине, према ауторовим истраживањима на почетку су доминантно утицали аустријски и руски, а потом француски и пруски доктринарни модели, али и домаће искуство из српско-турских

(1876–1878) и српско-бугарског рата (1885). С. Ђукић посебно истиче онај део доктрине српске војске који носи национално, српско обележје и чију основну идеју чини „стратегијски дочек“, односно одбрамбено-нападна операција. Творци те доктрине су, према аутору, били пуковник Димитрије Ђурић и генерал Димитрије Цинцар-Марковић, који је допунио и заокружио Ђурићево учење. Тако је пред епоху ратова српска војна доктрина, као коначно уобличена, у највећој мери сублимирала елементе француске, немачке и српске војне мисли.

Друго обимније поглавље под насловом *Извори српске војне доктрине* (стр. 129–296) даје приказ људи и институција које су биле кључне за формирање националне војне доктрине. Овде су кроз потпоглавља анализирани Војна академија (стр. 129–159) као прва српска високошколска војна установа (укључујући и њену претечу Артиљеријску школу), српски официри на школовању у иностранству (стр. 160–198), страни официри у српској војсци (стр. 198–228), војна литература (стр. 228–262) и Главни генералштаб (стр. 263–296). У овом поглављу аутор је потпуно и до танчина истражио све податке о српским официрима на школовању у иностраним војним академијама и другим

високошколским установама, али и о страним официрима, већином Србима, али и припадницима других народа (већином словенских) у српској служби. Говорећи о официрима примљеним из страних војски који су оставили посебан траг на изградњи српске војне организације, аутор посебно указује на Константина Хранисављевића, рођеног Ирижанина и бившег руског официра, начелника Гарнизоне војске, министра војног и државног саветника. Биографија овог значајног војног делатника први пут је детаљно обрађена на овом месту. Поред њега у рукопису се ређају имена и подаци о раду многих до сада мало познатих војних делатника из периода почетака изградње српске војне организације, као што су Танасије Ђурчић, Јаромир Шандор, Лазар Јовановић, Александар Протић, Гргур Франић, Евгеније Алексић, Павле Хорстиг, Блаж Јурковић, Адолф Сертић, Паја Путник и многи други, чије личности захваљујући истраживачком напору С. Ђукића поново израњају из дубина заборава. Говорећи о развоју српске војне литературе, аутор с разлогом као њеног зачетника наводи Матију Бана, који је под утиском револуционарних догађаја у Аустрији 1848. године објавио књигу *Основи ратни* и са пољског превео дело *Правила о четничкој војни*. Како

аутор истиче, дуго ће то бити једина војнотеоријска дела написана на српском језику. С. Ђукић указује и на појаву листа *Војин* као првог војног часописа на Балкану, који је покренуо Јован Драгашевић, те истиче његов значај за праћење новина у страним армијама и развој српске војне мисли. Најзначајнији следећи корак у вези са развојем српске војне штампе било је покретање часописа *Ратник* 1879. године. Од те године *Ратник* ће постати главно војностручно гласило српског официрског кора. Недуго затим, 1881. године, покренут је и *Службени војни лист*, који је доносио обиље материјала, прегледа и извештаја о српској војсци, који су официрима могли да послуже као основ за писање оригиналних радова. Аутор закључује да је оснивањем официрских читаоница, које су пратиле покретање војних часописа, захваљујући напорима министра војног, направљен видан напредак на пољу војне књижевности. Тиме је постављена основа за плодан развој војне мисли у периоду који је уследио након стицања државне независности. У тим часописима и листовима, поред превода радова страних војних писаца, појавиће се временом и компилативна или оригинална дела домаћих аутора. С. Ђукић такође уочава да се, поред литера-

туре намењене за усавршавање и ширење знања официра, нарочито развила и домаћа војна књижевност намењена обуци и васпитању војника и подофицира. Главни носиоци књижевног рада у том почетном периоду били су генералштабни потпуковник Јован Мишковић, мајори Љубомир Остојић и Светозар Магдаленић, те капетани Коста Јокић и Милош Васић. Захваљујући овим напорима већ крајем XIX века штампан је велики број књига и објављен велики број чланака. Како аутор закључује, „српски официри писали су по свим гранама војних наука, што је допринело богатству и разноврсности војне литературе”. Ђукић на крају овог потпоглавља истиче да је војна литература у Србији настала и развијала се под снажним утицајем европске војне књижевности, те да су резултат таквог стања била правила и прописи српске војске који се почетком XX века нису разликовали од правила развијених европских војски. Иако је била у највећој мери преводилачка, војна књижевност у Србији испунила је, према аутору, свој задатак. Сачувала је српску војску од назатка и на најбољи начин је припремила за раздобље ратова.

У последњем потпоглављу детаљно је приказан развој установе Главног генералштаба и генералштабне струке у

српској војсци од њихових почетака 1876. па до периода који је претходио ослободилачким ратовима 1912–1918. године. Аутор је српски генералштаб вешто и зналачки упоредио са развојем генералштабова других значајних европских војски и „ухватио” све мене у његовом положају у односу на Министарство војно. Иако је у почетку био по француском моделу подређен министру војном, Уредба о уређењу Главног ђенералштаба, прописана 1896. године, оснажила је положај начелника Главног генералштаба. Том уредбом прецизно је одређено које дужности у Штабу Врховне команде припадају појединим лицима из Главног генералштаба, док је начелник Главног генералштаба у рату заузимао положај начелника Штаба Врховне команде. Аутор оправдано закључује да је на даље јачање положај начелника Главног генералштаба утицало формирање Команде активне војске 1898. године, са краљем Миланом Обреновићем на челу. У састав Команде активне војске ушло је, наиме, и Оперативно одељење Главног генералштаба. Начелник Штаба Команде активне војске генерал Димитрије Цинцар-Марковић био је и начелник генералштабне струке. Док се налазио на челу Команде активне војске, краљ Милан је имао првенство у војним по-

словима у односу на војног министра, којем је формално био потчињен. Команда активне војске расформирана је указом од 30. новембра 1902, а Главни генералштаб поново је почео да дејствује као засебно надлештво. Нова Уредба о ђенералштабној струци, којом је начелник Главног генералштаба добио право да непосредно реферише краљу, врховном команданту војске, о свим важнијим пројектима и пословима донета је 1903. године. Тако је личност краља Милана допринела да се подрије до тада неоспорни ауторитет војног министра и да се ојача положај начелника Генералштаба по немачком моделу. Положај начелника Главног генералштаба постао је од тада најважнији у српској војсци, између осталог захваљујући чињеници да је ту дужност, уз мале прекиде од 1903. до 1912. године, обављао један човек – генерал Радомир Путник. Аутор закључује да је Главни генералштаб српске војске напредовао од одељења Министарства војног, које се бавило само научним радом, до најважније установе у војсци, одговорне не само за припрему него и употребу војске у рату. Књига се завршава пред период балканских ратова и Првог светског рата, у којима је српска војска завредила епитет једне од најбољих малих армија тога времена, тако да се у

жижи интересовања аутора нашао процес у много чему кључан за стварање савремене српске војне организације.

Књигу пуковника др Слободана Ђукића искрено препоручујемо стручној и широј читалачкој публици јер се њеном појавом први пут пред нашом

јавношћу нашао рад који свеобухватно приказује начин на који се развијала она доктрина српске војске која ће се показати као супериорна у ослободилачким ратовима 1912–1918. године.

Потпуковник др Далибор Денда

„ПОПИС ВОЈНИХ И ЦИВИЛНИХ ГУБИТАКА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У ЉУДСТВУ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ – АРХИВСКА ГРАЂА ВОЈНОГ АРХИВА”, 1–14, Медија центар „Одбрана”, Београд, 2019

Читав век од завршетка Првог светског рата, током кога је борећи се за национално ослобођење и уједињење Краљевина Србија поднела огромне људске и материјалне жртве, упркос низу настојања и недовршених напора, југословенска и српска држава нису успеле да утврде укупан број страдалих војних и цивилних лица. Започињући рад на прикупљању података о страдалим војницима и цивилима током Првог светског рата, истраживачки тим Војног архива руководио се традиционалним начелима историјске науке, настојећи да поновним ишчитавањем читавог спектра различитих историјских извора похрањених у тој престижној архивској установи утврди поуздане, тачне и проверљиве податке о српским жртвама Великог рата. Током рада на овом пројекту сусретали су се с низом тешкоћа. Архивски фондови Војног архива су током два светска рата и агресије НАТО-а на тадашњу Савезну Републику Југославију пресељавани, често чувани у неадекватним

условима и у знатној мери физички оштећени, док су поједини архивски фондови добрим делом уништени. Крај НАТО агресије није представљао и крај мука Војног архива. Уследило је неразумно укидање Војноисторијског института 2006, чиме су национална историјска наука и организовано изучавање домаће ратне прошлости претрпели несagleдиву штету, па тако и данас Војни архив ради у катастрофалним смештајним условима, без адекватне опреме и с мањком стручног кадра.

Саме ратне прилике Великог рата, као највећег ратног пожара с којим се свет до тада сусрео, условиле су и околности у којима нису вођене прецизније евиденције о погинулима, умрлим, рањеним, болесним, несталим, заробљеним и интернираним војним лицима, што је умногоме отежавало утврђивање идентитета жртава рата. Посебан проблем представљала је и изражена језичка баријера, видљива у документима насталим радом логорске или болни-

чке администрације на неком од страних језика. Конкретно, у случају заробљених, интернираних и умрлих војних и цивилних лица у Бугарској, услед специфичности рада администрације, израженог настојања на насилној бугаризацији и свесном скривању жртава од стране окупационих власти, било је тешко утврдити прецизне идентитете страдалих.

Темељним истраживањем различитих историјских извора, разноликих по својој типологији (листе губитака, спискови страдалих, болничке листе, логорске књиге интернираних, заробљених и умрлих, пописи жртава и пореклу) – српски војни документи, аустроугарски, немачки, грчки и бугарски документи првенствено војне провенијенције, као и француска санитарска документација – истраживачка група Војног архива утврдила је 322.987 идентитета жртава Великог рата. С обзиром на дуплирање појединих идентитета и немогућност прецизније провере, недвосмислено је утврђен број од 281.821 жртве рата. Попис садржи личне податке, време и место страдања, као и војну јединицу којој је жртва припадала. На тај начин у домаћој историографији први пут је утврђен прецизан списак страдалих у коме је постојање и страдање сваке

жртве појединачно документовано и доказано. Ако се узму у обзир услови у којима је Војни архив радио на овом пројекту, стиче се потпуни утисак о величини истраживачког подвига колега из Војног архива, који су почевши од 2013. напорно радили на том послу.

У уводној студији чији су аутори др Маријана Мраовић, потпуковник мр Зоран Вигњевић и Дарко Маринковић укратко су представљени ток истраживања, типологија коришћених историјских извора, досадашњи историографски резултати на плану утврђивања броја жртава Првог светског рата, као и проблеми са којима се истраживачки тим Војног архива суочавао током рада на овом пројекту. Истовремено је указано и на правце будућих истраживања како би попис жртава српских жртава Великог рата био потпунији и свеобухватнији.

Значај овог истраживачког рада је вишеструк. Његова вредност није само историографског карактера. Иако је за српску историјску науку у моментима кад она трпи различите ревизионистичке ударе, од којих је један од најјачих усмерен као умањењу и обесмишљавању броја српских жртава у Великом рату, изузетно важно сазнање о бројности жртава српског народа, значај овог рада превазилази историографске оквире.

Утврђивање идентитета српских жртава има свој цивилизацијски и хумани значај, као и посебно место у националној култури сећања на Први светски рат, који би по свим мерилима требало да представља угаони камен савременог српског националног и државног идентитета.

Овим истраживачким прегнућем утврђени су идентитети српских ратних жртава на основу података које пружају фондови Војног архива. Нажалост, услед пословичне неорганизованости истраживачког рада у домаћој историографији и честог одсуства смисла за тимски рад, изостала је шира истраживачка активност у Архиву Југославије, Архиву Србије, Архиву Српске православне цркве, Архиву Српске академије наука и уметности и локалним архивима, као и неопходна теренска истраживања. Сматрамо да ће исказани труд и истраживачки резултат до кога је досегао истраживачки тим Војног архива подстицајно деловати и на колеге из других архивских институција да започну с темељнијим истраживањима извора о српском страдању у Првом светском рату који су похрањени у њиховим архивским

установама. Такође, верујемо да ће уз неопходну државну помоћ и подршку бити омогућена истраживања и у релевантним архивским институцијама у Аустрији, Мађарској, Чешкој, Словачкој, Румунији, Бугарској, Русији, Француској, Немчкој, Холандији, Великој Британији, Швајцарској, Тунису и Алжиру, након чега ће српска историографија и култура моћи убедљиво да документују српска страдања у Првом светском рату. Сматрамо да овакав приступ истраживању сложене проблематике ратних страдања српског народа треба да буде модел по коме ће бити заокружен напор на плану утврђивања идентитета српских жртава не само Великог рата већ и осталих ратова XX века.

Имајући у виду национални и цивилизацијски значај овог пројекта Војног архива, мишљења смо да његови резултати представљају изузетан допринос српској историографији, култури и националном памћењу и важно сведочанство о српском страдању и ратним напорима Краљевине Србије током Првог светског рата.

Проф. др Александар Животић

Информације

МЕЂУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЈА „ОДБРАНА ОД НАТО АГРЕСИЈЕ – 20 ГОДИНА ПОСЛЕ”, БЕОГРАД, 10. ЈУН 2019. ГОДИНЕ

У организацији Универзитета одбране Министарства одбране Републике Србије 10. јуна 2019. године у Дому Гарде на Топчидеру одржана је међународна научна конференција „Одбрана од НАТО агресије – 20 година после”. Из Института за стратегијска истраживања на конференцији су учествовали пуковник др Дејан Вулетић, научни сарадник (*Информационо ратовање у току агресије НАТО на СРЈ*), пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник (*Војно-политички аспекти бомбардовања Кинеске амбасаде у Београду 1999*) и проф. др Станислав Стојановић (*НАТО агресија и почетак краја идеје о глобалној заједници*).

Конференција је организована у циљу размене мишљења, ставова и погледа о дугорочним политичким, безбедносним, војно-стратегијским, правним, економским и еколошким последицама, као и о оперативно-тактичким искуствима у одбрани Савезне Републике Југославије и Републике Србије од НАТО агресије. Окупила је 54 учесника из Руске Федерације, Народне Републике Кине, Републике Белорусије, Босне и Херцеговине и Републике Србије, који су у 34 научна и стручна рада представили резултате својих истраживања у вези са агресијом НАТО-а на СРЈ и њеним последицама, погледом из различитих научних области, међународних односа, геополитике и геостратегије, међународне и националне безбедности, права, економских и медицинских наука, екологије, али и ратне вештине, војне стратегије, оператике и тактике.

На почетку конференције, којој је присуствовао и начелник Генералштаба Војске Србије генерал Милан Мојсиловић, говорио је генерал-потпуковник Горан Радовановић, ректор Универзитета одбране. Он је истакао да конференција има изузетан значај за систем одбране и ширу друштвену заједницу и додао да ће радови свих учесника бити публиковани у Зборнику, „јер нећемо дозволити да чињенице и истина заснована на њима, о оваквом чину бруталности и повреди међународног права, егзистира негде у зони широког поља појединачних сећања”.

Конференцију је отворио министар одбране Александар Вулин, који је рекао да је НАТО 1999. показао да право и правда не значе ништа и да је сила довољно оправдање. Он је рекао да је 1999. година била можда најмрачнији и најтежи час српске историје и да Србија никада у својој историји није била тако сама. „Чак и они народи и земље који јесу наши пријатељи били су далеко, вођени политичким елитама које су сматрале да је бомбардовање Србије и Савезне Републике Југославије мала жртва за велики свет који им се нуди.” Министар Вулин је говорио о чувеним 4М – мобилност, маневар, маскирање и морал – који су одликовали Војску Југославије током НАТО агресије 1999. и истакао да је морал био најважнији и он је зауставио агресора. Говорећи о опредељењу Србије да буде војно неутрална, нагласио је да Србија никада неће ући у НАТО, јер не жели да јој неко нареди да другима ради оно што су радили Савезној Републици Југославији 1999. године.

Конференција је реализована у два радна панела. Учесници првог панела у својим саопштењима анализирали су политичке, правне, економске и еколошке последице НАТО агресије. Могло се чути да је НАТО агресија утицала на дискредитацију глобализације, као једног оптимистичког концепта света. Агресија је показала да су САД своју доминантну управљачку улогу градиле на јасно препознатљивим реалполитичким принципима и геополитичким интересима, а не на општеприхватљивим интересима стварања глобалне заједнице. Једна од политичких последица агресије био је настаanak супдржавне творевине тзв. Косово, која је унилатерално прогласила независност. Агресија НАТО-а је показала да је постојање јаке Србије у колизији са стратегијом НАТО-а на Балкану, као и да је ово подручје важно ради контроле непосредног приступа подручјима у Малој Азији, Каспијском базену и Сибиру. На глобалном нивоу агресија НАТО-а указала је на изражено надметање САД, НАТО-а, с једне и Русије и Кине, с друге стране, које мање-више воде усаглашену политику када је реч о важним геополитичким питањима. Бомбардовање Кинеске амбасаде у Београду посебно је утицало да ова велика светска сила преиспита своје односе према западноевропским земљама, а посебно према САД. Анализирајући правне последице НАТО агресије, учесници конференције указали су на формирање квазиправног система на подручју АП Косова и Метохије, који директно негира својински капитал Републике Србије и врши правну узурпацију. С друге стране, установљавање међународног

цивилног и безбедносног присуства преко УНМИК-а и КФОР-а није довело до осигурања нормалног живота за Србе и друге неалбанце. НАТО агресија довела је до великих разарања привредних објеката, због чега је ниво друштвеног производа у 1999. години износио тек 42,4% нивоа из претходне године. Поједини привредни субјекти, попут Електропривреде Србије, успели су да за време њеног трајања обезбеде услове за живот становништва. Она је, између осталог, имала карактеристике еколошког рата, у којем је вишеструко прекршено свако, а посебно међународно еколошко право, готово све декларације и конвенције из области заштите животне средине. НАТО је изазивао ефекте хемијског рата, а коришћењем муниције с осиромашеним уранијумом ефекате радиолошког рата. Канцерогени ефекти осиромашеног уранијума довели су до оболевања становништва у Србији.

Међународна конференција „Одбрана од НАТО агресије – 20 година после” пружила је посебан квалитет у области анализе безбедносних и војностратегијских импликација и оперативно-тактичких искустава у одбрани од НАТО агресије. У оквиру радова представљених у панелу 2 указано је да, имајући у виду НАТО агресију 1999. године и све што се после тога догађало, опредељење Србије за војну неутралност представља логичан избор модела одбране. Анализа рада војних јединица током одбране 1999. показала је да је изузетном покретљивошћу, маскирном дисциплином, обмањивањем и маневром Војска Југославије избегавала ударе из ваздушног простора и дистанце и сачувала живу силу, материјална средства и технику. У садејству са снагама МУП-а и других субјеката одбране остварена је заштита територије, одбрањена државна граница и интегритет земље, слобода земље, пружена помоћ становништву и створени су услови да се по прекиду НАТО агресије укључе Уједињене нације. Хероизам исказан у одбрани земље, солидарност, међусобно поверење, војничко умеће, потврђени су у многобројним борбама. Сложеност ватрене подршке у операцијама на Косову и Метохији огледала се првенствено кроз отежано откривање циљева, већу могућност изненадног напада на елементе борбеног распореда од терористичких снага; отежано одржавање веза; отежан маневар покретом; немогућност организације у формацијске саставе; неопходност веома брзог дејства и напуштања ватреног положаја. Основна карактеристика начина извођења дејстава ракетних јединица за противваздушну одбрану током НАТО агресије била је аси-

метричност, узрокована потребом проналажења нових начина борбе против технолошки напреднијег непријатеља. Током агресије Југославија је била изложена и снажној пропаганди НАТО-а, а око Србије је формиран пропагандни прстен. Једна од карактеристика агресије 1999. године јесте и чињеница да је то био први већи конфликт који је праћен сајбер ратовањем.

На конференцији су из иностранства учествовали генерал-мајор Виктор А. Лисовски, начелник Војне академије Републике Белорусије; пуковник Дмитри А. Сахарук, његов заменик; пуковник Максим Б. Журављев, начелник Факултета за обуку припадника страних оружаних снага; старији пуковник др Ксиаолу Ли, професорка на Универзитету националне одбране Народне Републике Кине; др Георги Енгелхарт из Института за славистику Руске академије наука и уметности; Владлена Тикхова са Дипломатске академије Руске Федерације; проф. др Милош Шолаја са Факултета политичких наука у Бањој Луци; проф. др Душко Вејновић са Факултета безбедносних наука у Бањој Луци; др Стеван Дакић и др Предраг Обреновић из Европског дефендологија центра у Бањој Луци.

Генерал-мајор Виктор А. Лисовски рекао је да су чланови белоруске делегације дошли на ову конференцију као слушаоци и са жељом да науче како се поступа у условима када падају бомбе. У белоруском систему војног образовања посебно се проучава како политичка компонента утиче на вођење рата и да су српска искуства из 1999. године посебно драгоцене. Генерал-мајор Лисовски подсетио је да су белоруски и српски систем слични, као и тактика и стратегија, те да белоруска војска може од Србије да научи како припремити државног службеника да дâ живот за државу. Изразио је посебно дивљење према принципу 4М (мобилност, маневар, маскирање и морал) и рекао да је Војска Србије на високом нивоу захваљујући моралу. На крају је изразио уверење да ће сви учесници анализирати оно што је и српској и белоруској страни из наученх лекција важно.

Др Георги Енгелхарт пренео је поштовање и дивљење руског према српском народу. Навео је да је агресија НАТО-а на СРЈ утицала на Русе и оставила дубок траг у њиховом јавном мњењу, као и да је много нашкодила угледу Запада. Наводећи резултате својих истраживања, рекао је да почетком деведесетих година чак 92% испитаника у Русији није имало став према конфликту на Балкану, а да је свега 7% је подржавало Србе. Након 1994. године подршка руског јавног мњења Србима порасла је на око 20%, а након агресије НАТО-а

дошло до до још веће подршке. Сада је ситуација много другачија и руска влада и јавно мњење подржавају Србију. НАТО агресија је схваћена као претња за безбедност Русије, а уједно је постала и фундамент односа Руса према Србима.

Старији пуковник др Ксиаолу Ли указала је да је НАТО агресија на СрЈ промовисала стратешки концепт војног мешања НАТО-а у унутрашње послове других земаља. Она је у оквиру свог саопштења навела десет негативних последица НАТО агресије које се и данас присутне. По њеном мишљењу агресија је ослабила положај Уједињених нација и погоршала односе између западних и источних великих сила, истовремено стимулишући светску трку у наоружању. Агресија НАТО указала је на тренд предузимања војних операција Северноатлантског савеза у разним регионима током 21. века. Оставила је далекосежне негативне последице на Балкан, које се осећају и данас. Професорка Ли је у својој анализи билатералних односа Србије и Кине подсетила на дуго и веома добро пријатељство, које је тестирано у агресији НАТО-а и закључила да се две земље сада налазе у свеобухватним стратешким партнерствима. Србија и Кина, заједно са другим земљама које су посвећене миру, стабилности и светском развоју, доприносе побољшању глобалног управљања и чине свет праведнијим и бољим местом.

У закључцима конференције које је изнео генерал-потпуковник Горан Радовановић, ректор Универзитета одбране, указано је да је међународна конференција „Одбрана од НАТО агресије – 20 година после” допринела свеобухватном сагледавању дугорочних политичких, безбедносних, војностратедијских, правних, економских и еколошких последица НАТО агресије на Савезну Републику Југославију, са посебним освртом на анализу оперативнотактичких искуства у одбрани Савезне Републике Југославије и Републике Србије од НАТО агресије, а што до сада ниједна конференција са оваквом тематиком није успела. У оперативнотактичком погледу констатовано је да је правовремено извршена мобилизација и дисперзија јединица Војске Југославије, знатних ратних и материјалних резерви, извршено је благовремено ојачавање 3. Армије ВЈ и Приштинског корпуса саставима 1. и 2. Армије ВЈ и оперативни развој тих снага на простору КиМ. Такође, извршено је успешно здруживање борбених дејстава војних и полицијских снага у реализацији противтерористичке операције против шиптарскотерористичких снага у условима апсолутне превласти НАТОа у ваздушном простору.

Опште мишљење учесника конференције је да су предузимањем креативних и иновативних тактичких поступака и прикривеног маневра, континуираном обуком људства, применом тактичко-техничких мера оперативног и тактичког маскирања, очуване оперативне способности војске и успешно креирана погрешна слика о ефектима НАТО бомбардовања.

Радови презентовани на овој конференцији биће публиковани у Зборнику радова крајем ове године, што ће, надамо се, бити значајан подстицај даљим истраживањима у овој врло комплексној и недовољно истраженој области.

Пуковник др Миљан Милкић

МЕЂУНАРОДНА РАДИОНИЦА „THE END OF THE GREAT WAR – ITS IMPACT UPON THE MILITARY, MILITARY THINKING AND MILITARY PLANNING”, ПОТСДАМ, СР НЕМАЧКА, 25–27. ЈУН 2019. ГОДИНЕ

У Потсдаму у СР Немачкој од 25. до 27. јуна 2019. године одржана је међународна радионица „The End of the Great War – its impact upon the military, military thinking and military planning”, у организацији Центра за војну историју и друштвене науке Бундесвера. На овом научном скупу као представници Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране учествовали су потпуковник др Далибор Денда и др Татјана Милошевић из Одељења за војну историју. Поред представника из Републике Србије и СР Немачке, међународни карактер овом округлом столу дали су и научни радници из Управе за војноисторијска истраживања МО Републике Француске, Института за политичке студије одбране и војну историју МО Румуније, Војног музеја МО Аустрије, МО Царевине Јапан, као и научници из САД, Велике Британије, Италије, Пољске, Аустралије и Јужноафричке Републике.

Скуп је почео у вечерњим часовима 25. јуна, када је одржано предавање „Версајски мировни уговор”. Предавач је био др Екарт Конце (dr Eckart Konze), професор савремене историје на Универзитету у Марбургу (Хесен). Др Екарт Конце био је ангажован од Министарства иностраних послова СР Немачке, за мандата Јошке Фишера, као члан независне комисије историчара која се у периоду од 2005. до 2010. године бавила писањем историје немачког МИП-а од времена владавине нацизма до савремености. Политичка ангажованост могла се приметити и у његовом излагању, у ком је версајски мировни уговор посматран као апсолутно неправедан, не само према Немачкој и осталим побеђеним чланицама блока Централних сила већ и према Кини, којој нису враћене под суверенитет бивше немачке колоније, него су предале Јапану. То, по његовом мишљењу, важи и за Кореју, Индоки-

ну, Индију, земље Средње Азије и Африке, којима није признато прокламовано право на самоопредељење народа. У одредбама Версајског мира Конце види и узроке победе националсоцијализма у Немачкој, као и Другог светског рата, те многих савремених проблема у Европи, укључујући и BREXIT. Као једну од последица версајског система он тенденциозно истиче и ратове на простору бивше СФРЈ, који су по њему били „брутални” и чак „геноцидни” и чије се последице осећају до данас. Конце се у излагању позабавио и омиљеном немачком темом ратне кривике и аргументима Фрица Фишера, који је неоспорно доказао одговорност немачких елита за избијање Првог светског рата, супроставио књигу „Месечари” аустралијског историчара Кристофера Кларка. Познато је да Кларк тек релативизује Фишерово истраживање, сматрајући да је било тенденциозно, иако не даје никакве нове аргументе против Фишера. Иако је предавање створило простор за аргументовану дискусију, она није трајала дуго, пошто је било времена тек за два-три питања аутору, од којих се ниједно није односило на критику његовог излагања.

Радни део скупа започео је 26. септембра 2019. године. На отварању радионице учеснике су поздравили директор Центра капетан бојног брода др Јерг Хилман и директор за научноистраживачки рад др Михаел Епкенханс. У оквиру прве сесије, под називом „Победници рата”, своја саопштења представили су проф. др Жан де Пенеф из Француске, који је говорио о француским официрима и „Пировој победи” 1918. године, затим проф. др Ендрју Ламберт из Велике Британије, који се осврнуо на улогу Британије у међународној политици између два светска рата и др Дирк Бенкер из САД, који се бавио Сједињеним Америчким Државама и развојем њихових оружаних снага након Првог светског рата. Најзанимљивији део била је дискусија након панела у којој је представник Француске проф. др Жан де Пенеф, очигледно веома лоше припремљен, на питање да оцени карактер Версајског мира, изнео став да је он био погрешно решење и извинио се због тога Немцима, наглашавајући да је то данас владајућа позиција у француском јавном мњењу.

Друга сесија била је такође посвећена земљама победницама у рату. У оквиру ње своја саопштења изнели су проф. др Никола Лабанка са Универзитета у Сијени (Италија), који је говорио о проблемима са којима се суочила италијанска армија након завршетка Пр-

вог светског рата и пуковник Шохеи Абе из Јапана, чије се излагање односило на утицај Првог светског рата на развој тактике Царске јапанске армије. Оба предавања била су одлично интерпретирана и аргументована.

Трећа сесија, под називом „Поражени”, садржала је само излагања представника Центра за војну историју и друштвене науке Бундесвера др Маркуса Пулмана, који је говорио о војним клаузулама Версајског уговора и поновној изградњи оружаних снага у Немачкој након рата и директора аустријског Војног музеја др Кристијана Ортнера, који је имао излагање о аустријској армији након Сенжерменског мировног уговора од 1920 до 1933/34. године. Оба рада заснивала су се на већ познатој и верификованој војноисторијској литератури, без икаквих тенденциозних тврдњи. У оквиру дискусије у којој су учествовали и представници Одељења за војну историју ИСИ говорило се и о судбини бивших аустроугарских официра у војскама држава наследница, укључујући и Југославију.

Трећи радни дан започео је са последњом, четвртом сесијом, под насловом „Мање земље, нове земље, нове силе у настајању”. У оквиру ње саопштења су представили др Кармен Рижновеану из Румуније, која је говорила о променама у румунској војсци под утицајем Првог светског рата, др Роман Кошновски из Пољске, који је говорио о војно-политичким последицама Версајског уговора за Пољску и контраадмирал у пензији др Џејмс Голдрик из Аустралије, који се бавио улогом Аустралије у изградњи ефикасне поморске стратегије Британске империје у Азији и на Пацифику од 1918. до 1924. године. Након паузе излагања су имали проф. др Тиан Потигер из Јужноафричке Републике на тему „Између захтева Империје и националне одбране: војно руководство у Јужној Африци након Великог рата” и потпуковник др Далибор Денда, који је говорио о формирању војске Краљевине СХС/Југославије, њеној организацији и проблемима са којима се суочавала првих година након Првог светског рата.

Приликом сумирања резултата у завршном излагању при затварању скупа, научни директор проф. др Михел Епкенханс посебно је нагласио квалитет радова из балканских земаља (Србија и Румунија) и предложио да се због успеха скупа сви радови објаве у заједничком зборнику, што раније иначе није била намера.

Захваљујући учешћу на овом округлом столу истраживачи из Одељења за војну историју ИСИ стекли су драгоцену искуства и

стручне контакте са водећим војним историчарима светског нивоа, будући да Центар за војну историју и друштвене науке Бундесвера представља водећу међународну установу на пољу војне историје и остварује веома разгранату међународну сарадњу са готово свим сродним установама света.

Потпуковник др Далибор Денда

МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА „ФРАНЦУСКО-СРПСКИ ОДНОСИ У ОБЛАСТИ ДИПЛОМАТИЈЕ И МЕДИЈСКОГ ПРЕДСТАВЉАЊА: ИСТОРИЈСКО ИСКУСТВО И САВРЕМЕНИ ИЗАЗОВИ”, БЕОГРАД, 26. И 27. ЈУН 2019. ГОДИНЕ

Институт за политичке студије и Универзитет Сорбона Париз IV организовали су 26. и 27. јуна 2019. године конференцију поводом 180. година француско-српских дипломатских односа. Конференција је део заједничког пројекта у оквиру билатералне сарадње између Републике Србије и Републике Француске у области научних и техничких истраживања „Партнерства Hubert Curien Павле Савић”. Поменути пројекат и конференција посвећени су откривању и анализи кључних (и „отворених”) питања француско-српских односа: „вечито пријатељство”, историја, наслеђе прошлости, дипломатија, културна дипломатија, медијско представљање, међународни односи и геополитичке промене и улога Француске у процесу придруживања Србије Европској унији. Циљ је да се кроз размену мишљења и мултидисциплинарни приступ осветли 180 година француско-српских односа. Одржавање конференције помогли су Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, Амбасада Републике Француске у Србији и Француски институт у Србији.

Конференцију су отворили др Александра Колаковић (Институт за политичке студије) и др Саша Марковић (Париз IV – Сорбона), нагласивши разноликост тема да би се разумели француско-српски односи у свој својој сложености и у историјској перспективи. Жан-Батист Кизен, директор Француског института, поздравио је учеснике који су радили у оквиру заједничког пројекта, истакавши да су 2018. и 2019. обележаване две годишњице, и то краја Првог светског рата и поновног успостављања дипломатских односа.

Током два дана присутни стручњаци разговарали су о разним темама везаним за историју француско-српских односа, као што су анализа француске и српске дипломатије у 19. веку, братство по

оружју у Првом светском рату и начин на који је оно представљано, узајамне перцепције у периоду између два рата, након страха из 1940, током Другог светског рата и хладног рата. Разматране су и идеолошке неусаглашености између француских и југословенских покрета, дипломатија у области индустрије и културе, Србија у очима француске штампе, студије о уметности и филму.

На конференцији су учествовали: Максим Рено, први секретар Амбасаде Француске у Србији (*Процес који је 1839. довео до обнове француско-српских дипломатских односа*); проф. др Димитрис Стаматодопулос, Универзитет Македонија, Солун (*Француска и балканска Велика идеја: случај Грка и Срба*); др Урош Татић, Историјски институт, Београд (*Помоћ Француске Србији у добијању градова 1867. године*); МА Мари Аслер, Универзитет у Лорени (*Дипломатија и индустријализација: француско-српски дипломатски односи између 1871. и 1914. године*); МА Ксенија Смолковић, Универзитет Сорбона Пантеон Париз I (*Од „Иманитеа“ до „Ла Кроа“: разноликост представљања Србије у француској штампи (1903–1906)*); др Биљана Стојић, Историјски институт (*Француска политика током Скадарске кризе*); др Јасмина С. Ћирић, Филозофски факултет, Београд (*Један век књиге L'ancien art serbe: Габријел Мије и његови утицаји на изучавање архитектуре средњовековне Србији*); др Душица Бојић, Историјски музеј Србије (*Аспекти сарадње Француске и Србије у Великом рату – поглед сто година касније*); проф. др Флорин Цуркану, Facultatea de Științe Politice a Universității din București (*Србофилија и франкофилија у Румунији током 1914–1916: случај историчара Николе Јорге*); МА Младен Лишанин, Институт за политичке студије (*Балансирање претњи: Мала антанта и француска спољна политика између ратова*); др Александар Лукић, Институт за новију историју Србије (*Француски идејни утицаји међу српским републиканцима 1920–1926. године*); академик проф. др Мира Радојевић, Филозофски факултет, Београд (*Војни слом Француске и српска јавност (1940)*); др Ратомир Миликић, Институт за савремену историју (*Сарадња Владе Краљевине Југославије у емиграцији са Француском током Другог светског рата*); др Александра Колаковић, Институт за политичке студије (*Представљање нове Југославије у Француској (1945–1973): дипломатија и култура*); МА Наима Беркан, Paris IV-Sorbonne (*Француско-српски односи у области кинематографије: рецепција филма Сакупљачи перја Алексан*

дра Петровића у Кану); МА Велимир Младеновић, Универзитет у Поатјеу („Отворен је нови музеј савремене уметности у Европи”. Рецепција класичне и савремене српске уметности у недељнику *Француска књижевност* (1958–1970)); проф. др Саша Марковић, Сорбона Париз IV (*Француски интелектуалци и српски хуманистички марксисти*); др Франк Жоржи, Универзитет Париз 1 Пантеон – Сорбона (*Француска левица и југословенско самоуправљање: перцепције и трансфери* (1948–1981)); проф. др Филип Марлијер, Лондон (*Француска крајња левица и југословенско самоуправљање*); проф. др Оливије Дар, Сорбона Париз IV (*Француска националистичка десница и Србија између балканских ратова и '90-их година*); др Марко Пејковић, Институт за политичке студије (*Утицај француског десничара Шарла Мораса на српског десничара Момира Николића*); МА Душан Гујаничић, Институт за политичке студије (*Десница у Србији и Француској – идеје, вредности, деловање*); Паскал Мадона, докторанд савремене историје на CHERPA (*Француски ројалистички добровољци у служби обнове монархије у бившој Југославији између 1991. и 1995*); др Ан Мадлан, Школа високих студија друштвених наука, Париз (*Модернизација, диверсификација, откривање. Преводилачка делатност између Француске и Србије од 1991. године*); др Никола Питсос, INALCO, Париз (*Српски фонд у BULAC-у: скица једне генеалогije*); др Ђордано Мерлико, проф. др Франческо Ангелоне, Институт за политичке студије, Рим (*Економска кроза и Балкан кроз причу Француске и Италије*); др Небојша Вукадиновић, Факултет политичких наука, Париз (*Европска унија и Србија: простор и време*); др Душко Лопандић, Министарство спољних послова Републике Србије (*Француска и процес приступања Србије Европској унији*); др Јелена Тодоровић Лазић, Институт за политичке студије (*Европеизација јавне администрације у Србији – улога Француске*).

Представници Института за стратегијска истраживања на овој конференцији били су потпуковник доц. др Далибор Денда (*Краљевина Југославија и француски планови о отварању балканског фронта 1939/40*) и пуковник др Миљан Милкић, виши научни сарадник (*Војно-политички односи Југославије и Француске у контексту решавања Тршћанске кризе, 1945–1954*).

Пуковник др Миљан Милкић

КОРЕКТУРА

Одељење за војну историју ИСИ

КОРЕКТУРА РЕЗИМЕА/PROOFREADING

Др Харолд Е. Раф (Dr. Harold E. Raugh. Jr.)

ЛЕКТУРА

Медија центар „Одбрана”

КОМПЈУТЕРСКА ОБРАДА

Марија Марић

CIP – Каталогизација у публикацији

Народна библиотека Србије, Београд

355/359+93/94

ВОЈНО-историски гласник = Military
Historical Review = Военно-исторический
журнал = Revue Historique militaire =
Militärgeschichtliche Zeitschrift /одговорни
уредник Далибор Денда. - Год. 1, бр. 1 (1950)-
. - Београд : Институт за стратегијска
истраживања, Одељење за војну историју
Министарства одбране Републике Србије,
1950- (Београд : Војна штампарија). - 24 cm

Два пута годишње. - Наслов: од бр. 6 (1956)
Војни историски гласник; од бр. 1/2 (1961)
Vojnoistorijski glasnik; од бр. 1/2 (1993)
Војно-историјски гласник

ISSN 0042-8442 = Војноисторијски гласник
COBISS.SR-ID 11409154

Тираж: 100

Штампа:

Војна штампарија „Београд”